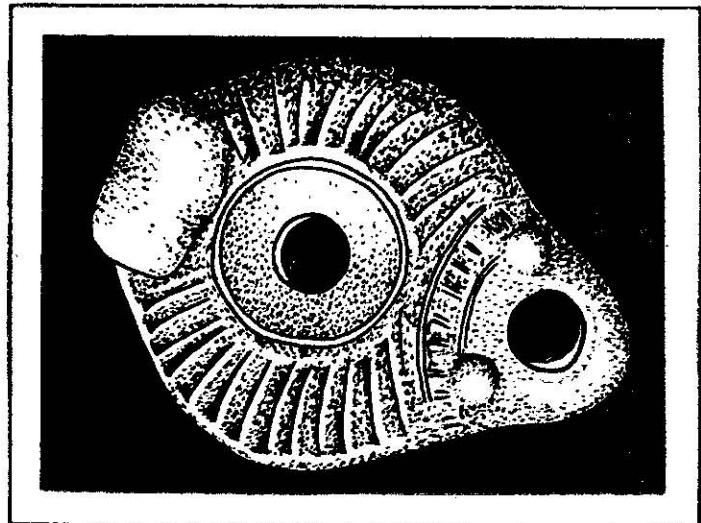

АРХЕОЛОГІЯ

38 * 1982

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ОХОРОНИ ПАМ'ЯТНИКІВ ІСТОРИЇ ТА КУЛЬТУРИ

АРХЕОЛОГІЯ

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ
МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК

Засновано в 1971 р.

38

КІЇВ «НАУКОВА ДУМКА» 1982

В сборнике помещены статьи по вопросам древней истории и археологии, публикаций и сообщения о новых открытиях на территории УССР, материалы об охране памятников истории и культуры.

Для археологов, историков, краеведов, преподавателей и студентов вузов.

У збірнику вміщено статті з питань стародавньої історії і археології, публікацій та повідомлення про нові відкриття на території УРСР, матеріали про охорону пам'яток історії та культури.

Для археологів, істориків, краєзнавців, викладачів та студентів вузів.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

I. I. Артеменко (відповідальний редактор), В. Д. Баран, С. М. Бібіков, Ю. М. Захарук, І. Б. Зеленецька (відповідальний секретар), П. О. Кашиковський, С. Д. Крижицький, М. П. Кучера, Є. В. Максимов (заступник відповідального редактора), О. Л. Стешенко, Д. Я. Телегін, О. І. Тереножкін, О. П. Черніш, Б. А. Шрамко

Редакція літератури з соціальних проблем зарубіжних країн, археології та документалістики

Є. І. ДАНИЛОВА, В. А. ШИДЕНКО,
В. Д. ДЯЧЕНКО, С. П. СЕГЕДА

Нестор-літописець — антропологічна характеристика

Всім відомий давньоруський письменник-історик Нестор-літописець, який довгі роки був монахом Києво-Печерського монастиря. Він — автор оригінальних літературних творів, які до цього часу залишаються важливим джерелом історичних знань про Київську Русь.

На думку багатьох дослідників, Нестор був одним з авторів і головним упорядником «Повіті времінних літ», що дає яскраве уявлення про ранні етапи історії східних слов'ян.

Після смерті Нестор був похований в Києво-Печерському монастирі, і його гробниця з давніх-давен зберігається у Близких печерах Києво-Печерської лаври *.

Але ким був цей талановитий письменник та історик, де і коли народився, де вчився і за яких обставин постригся в монахи — ми не знаємо, так само, як не знаємо, який мав вигляд, скільки прожив років та ін.

Російський історик В. М. Татіщев писав, що Нестор народився на Білому озері¹. Поряд з цим є й інші уявлення, які базуються на основі деяких біографічних даних, розкиданих по сторінках літературних праць Нестора. Зокрема, деякі матеріали свідчать про те, що з дитинства Нестор жив у Києві, на Подолі.

Сімнадцятичним юнаком прийшов Нестор до Печерського монастиря, де його прийняв ігумен Феодосій. За розрахунками В. М. Татіщєва, це сталося 1073 р., отже, народився Нестор, очевидно, у 1056 р.²

Він був свідком будівництва й оздоблення Великої церкви Печерського монастиря. Нема сумніву, що він добре знов зодчих та художників, майстрів фрески і мозаїки, які будували і прикрашали головну монастирську споруду, спостерігав, як вчився і виріс у великого митця руський художник Аліпій, про якого ще за життя ширились численні легенди.

У Печерському монастирі Нестор міг придивлятися до різних ідейно-політичних угруповань, що боролись між собою, брати участь у диспушах, слухати розповіді про подорожі на Святу гору (Афон) Антонія Печерського, про Варлаама, що здійснив дві далекі мандрівки до Єрусалиму та Константинополя.

Частим гостем у Печерському монастирі був Ян Вишатич, син Вишати, сподвижника Ярослава Мудрого. Розповіді Яна Вишати — живого свідка важливих подій минулого — для Нестора був цінним історичним джерелом, про що він і засвідчить пізніше: «От него же и аз многа словеса слыхах, еже и вписах в летописаны семь от него же слыхах».

* Автори висловлюють подяку співробітникам Відділу історії Близких печер лаври В. М. Любашенко, Т. М. Кусок та О. А. Воронцові за допомогу при вивченні останків Нестора.

¹ Татищев В. Н. История Российской с самых древнейших времен. М., 1978, кн. I, с. 51.

² Там. же.

Образ Нестора завжди привертав до себе увагу митців. Скульптори, живописці, гравери залишили немало виразних зображень давньоруського історика.

В українському мистецтві одним з перших іконографічних зображень Нестора була робота гравера Києво-Печерської лаври Іслі, надрукована у «Патерику Печерському» 1661 р. Нестор стоїть на повний зріст з розгорнутим сувоем у руках, як символ напруження мислення й духовної сили.

Український гравер кінця XVII — початку XVIII ст. Леонтій Тарасевич, який працював при друкарні Києво-Печерської лаври, також створив образ літописця-гуманіста: Нестор сидить за робочим столом і ніби вдивляється в майбутнє, ніби хоче побачити нащадків, для яких він так старанно і сумлінно працював.

Близькуче вирішив образ Нестора російський скульптор Антокольський (1892 р.): його Нестор уособлює глибину думки, правдивість і напруженну працю.

До образу Нестора звертався колишній селянин-кріпак — вихованець Петербурзької академії художеств скульптор О. М. Опекушин (автор багатьох монументів, зокрема пам'ятників О. С. Пушкіну в Москві і М. Ю. Лермонтову в П'ятигорську). Збереглася також ціла галерея зображень Нестора, створених художниками при монументальних розписах храмів: Києво-Печерської лаври, церкви Спаса на Берестові, Володимирського собору, Почаївської лаври та багатьох інших.

Але всі зображення Нестора не схожі між собою, тому що митці, які їх створили, користувались лише своїм внутрішнім натхненням і аж ніяк не базувались на конкретних морфологічних даних.

Перш ніж приступити до антропологічного вивчення останків Нестора з метою відтворення його реального образу, автори статті познайомились з численними даними лаврських архівів, що стосуються гробниці Нестора. Це було важливим для з'ясування факту принадлежності гробниці Нестору, а не комусь іншому.

Найстаріше друковане свідчення про останки Нестора збереглось у книзі Афанасія Кальнофойського «Тератургіма», виданій в друкарні Києво-Печерської лаври 1638 р.³, за шість років до канонізації, проведеної митрополитом Петром Могилою.

1826 р. Товариство російських старожитностей при Московському університеті встановило над гробницею Нестора мідну позолочену карбовану меморіальну дошку.

Зробити припущення, що колись останки Нестора «замінили», звичайно можна. Але, якби така заміна мала місце, логічно було б їх замінити останками муміфікованими, а не простими кістками. Крім того, логічно було б «підробити» моці засновників монастиря Антонія і Феодосія. Між тим цього не було зроблено, відомо, що останків Антонія у монастирі ніколи не показували, а останки Феодосія зникли з часів ворожої навали 1240 р.

Відомий антрополог професор В. В. Гінзбург, який 1939 р. очолював комісію по виявленню можливих фальсифікацій і ретельно обстежив десятки гробниць в печерах лаври, не ставив під сумнів останки Нестора.

Після Великої Вітчизняної війни черепом Нестора зацікавився вчений-антрополог і скульптор М. М. Герасимов. Задум М. М. Герасимова створити скульптурний портрет славнозвісного історика, на жаль, не був здійснений у зв'язку з передчасною смертю дослідника. Нашу роботу ми розглядаємо як етап у створенні такого портрету. Подаемо загальну морфологічну характеристику кісткових залишків Нестора-літописця.

³ Описanie Києво-Печерської лаври. Київ, 1826, с. 137.

Череп і більшість кісток посткраниального скелета доброї збереженості. Відсутні всі шийні хребці, 4 грудніх хребці, 2 верхніх поперекових хребці, праві таранна, кубовидна і перша плеснева, ліві друга, третя, четверта плесневі кістки і більшість фаланг стоп, п'ята п'ястна кістка правої кисті, нігтіові фаланги, другий та п'ятий пальці правої кисті, більшість фаланг правої кисті і чотири ребра.

Череп та інші кістки належали людині похилого віку (блізько 60—65 років), про що свідчить майже повна вторинна адентія (відсутність зубів) як верхньої, так і нижньої щелепи при наявності атрофії альвеолярних відростків і навіть тіла нижньої щелепи. Збереглися лише неглибокі лунки для коренів правих першого-другого верхніх різців, правого верхнього ікла і дуже невеликі луночки для нижнього лівого ікла і першого малого корінного зуба. Про наявність ознак старіння вказує також початок заростання щелепно-виличних швів, незначні кісткові розростання у вигляді дрібних численних остеофітів на внутрішній поверхні великомілкових кісток і сліди невеликих краєвих розростань в поперековому відділі хребетного стовпа. Разом з тим інших помітних ознак старіння не було. Зокрема, всі шви черепного склепіння були відкриті.

Ознаки статевого диморфізму, що вказують в даному випадку на чоловічу стать, добре виражені. До них відносяться: форма тазу, що характеризується гострим підлобковим кутом та іншими особливостями.

Таблиця 1. Форма і розміри тазу

Таз візуально	вузвісний і високий
Поширення вушковидної поверхні	займає три крижі
Підлобковий кут	блізько 45°
Контури входу в малий таз	форма серця
Форма замикального отвору	продовгувата у вертикальній площині (розмір $5,5 \times 3,5$ см)
Форма великої сідничної вирізки	глибока
Форма порожнини малого тазу	конусоподібна
Міжкостний діаметр	237 мм
Міжгребінечний діаметр	265 мм
Анатомічна кон'ютата	113 мм
Істинна кон'ютата	103 мм
Поперечний діаметр входу у малий таз	124 мм
Косий діаметр входу у малий таз	122 мм
Міжгорбковий діаметр	92 мм
Крижі візуально	вузвісні і різко вигнуті
Ширина між найбільш виступаючими вверх боковими частинами крижів	115 мм
Поредня довжина крижів від основи до вершини	127 мм

Таблиця 2. Розміри груднини по Дюрвальду (мм)

Довжина тіла до мочевидного відростку	122
Ширина тіла між другою і третьою ребровими вирізками	29
Ширина тіла між третьою і четвертою ребровими вирізками	28
Найменша товщина рукоятки в медіанній площині	11
Товщина тіла в тій же площині між другою і третьою ребровими вирізками	9
Сума всіх розмірів	199

ми (табл. 1), вузька видовжена грудина (табл. 2), відносно масивні епіфізи довгих трубчастих кісток, округлої форми голівка плечевих кісток, загострені сосковидні відростки, розвинене надбрів'я та ін.

Деякі патологічні і близькі до них відхилення. Відзначена вище майже повна атрофія альвеолярних відростків і навіть тіла нижньої щелепи при наявності лише п'яти дуже дрібних зубних

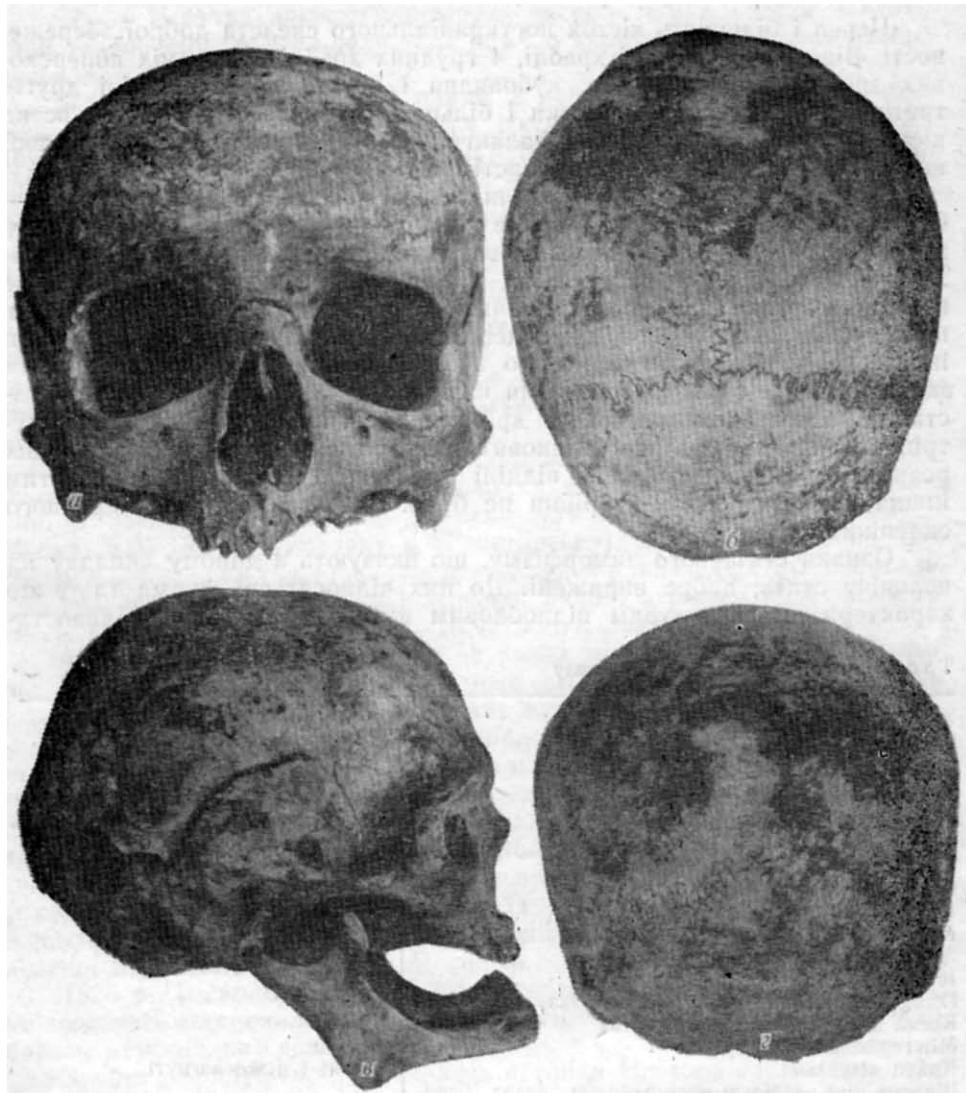

Рис. 1. Череп Нестора-літописця:
 а — спереду; б — зверху; в — збоку; г — ззаду.

луночок вказує на ранню втрату зубів, очевидно, внаслідок парадонтозу. На лівій стопі помітні відчутні ознаки відхилення першого пальця назовні і значні кісткові розростання в міжфаланговому суглобі першого пальця в зв'язку з хронічним артрозом. Суглобова поверхня голівки першої п'ястної кістки різко сплющена з деякою вторинною відшліфовою (пов'язана, очевидно, з підвищеним навантаженням на великий палець).

В області третього, четвертого і п'ятого поперекових хребців фіксуються початкові ознаки остеохандрозу хребетного стовпа (спондільоз). Реконструйований хребетний стовп по формі грудних хребців свідчить про деяке посилення грудного кіфозу, який, однак, не досяг меж старечого горба. Поряд з цим є ознаки деякого (очевидно, компенсаторного) збільшення поперекового лордозу.

Анатропологічні особливості черепа. Череп невеликий (табл. 3, рис. 1), грацильний, мезокранний з досить добре вираженими тім'яними буграми. Форма склепіння черепа пентагонідна. Лоб близький до прямого, високий з добре розвинутими надбрівними дугами.

Таблиця 3. Результати вимірювань черепа (мм)

<i>Мозговий відділ</i>		DS.	<i>Декріальна висота</i>	
			— Глибина іклової ямки (мм)	13 5,5
11. Поздовжній діаметр	176	— Нижній край грушоподібного		
в. Поздовжній діаметр (від ofr)	171	отвору		
8. Поперечний діаметр	136	72. Загальний кут обличчя	89°	
17. Висотний діаметр (ba — br)	125,5	73. Кут середньої частини обличчя	91°	
20. Висотний діаметр (po — br)	108	75. Кут носових кісток до горизон-	63°	
5. Довжина основи черепа	104	тali		
9. Найменша ширина лоба	90	75(1). Кут носових кісток до лінії		
10. Найбільша ширина лоба	124	профілю	26°	
11. Біаурикулярна ширина	127	— Передньоносова ость (за Брука		
12. Ширина потилиці	110	0—5)		3
32. Кут лоба (p — mt)	87,5°			
32a. Кут лоба (gl — mt)	82°			
29. Лобова хорда	99,5			
30. Тім'яна хорда	101	<i>Нижня щелепа</i>		
31. Потилична хорда	91	65. Мищелкова ширина	107	
24. Поперечна дуга (po — br — po)	297	66. Бігональна ширина	84	
25. Сагітальна дуга	346	67. Передня ширина	41	
26. Лобова дуга	123	68. Передня висота	20	
27. Тім'яна дуга	113	69(1). Висота тіла	19,5	
28. Потилична дуга	110	69(3). Товщина тіла	9	
7. Довжина потиличного отвору	38,5	70. Висота гілки	90	
16. Ширина потиличного отвору	31,1	79. Кут нахилу гілки	122°	
		C'. Кут підборіддя	62°	
<i>Лицевий відділ</i>		<i>Показники</i>		
40. Довжина основи обличчя	96	8:1	Черепний	,7,2
45. Діаметр вилиць	134,5	17:1	Висотно-поздовжній I	71,3
48. Верхня висота обличчя	65	20:1	Висотно-поздовжній II	61,3
43. Верхня ширина обличчя	101	17:8	Висотно-поперечний I	92,2
46. Середня ширина обличчя	83	20:8	Висотно-поперечний II	79,4
55. Висота носа	44	9:8	Лобнопоперечний	66,1
54. Ширина носа	23,8	9:10	Лобовий	72,6
51. Ширина орбіти (від mf)	40	9:45	Лобно-вилицевий	66,9
51a. Ширина орбіти (від d)	39,3	48:45	Верхньолицевий	48,3
52. Висота орбіти	31,5	54:55	Носовий	54,1
50. Максилофронтальна ширина	17,4	52:51	Орбітний I	78,8
— Максилофронтальна висота	9	52:51a. Орбітний II	80,2	
SC. Симотична хорда	9,3	DS:DC. Дакріальний	68	
SS. Симотична висота	4,8	SS:SC. Симотичний	61,6	
DC. Дакріальна хорда	19,1	MS:MC. Максилофронтальний	51,7	
		48:17	Вертикальний краніофаціаль-	51,8
			ний	
		77.	Назомаллярний кут	140°
		—	Зигомаксиллярний кут (zm — ss — zm')	121°

Потилична ділянка дещо виступає з досить розвинутим рельєфом м'яз і помірно вираженим зовнішнім потиличним виступом.

Обличчя помірно профільоване в горизонтальній площині, за показником широке (зурієн), а по відношенню до мозкового відділу досить низьке (вертикальний краніоцефальний показник 49,4).

Орбіти відносно великі з округлими кутами, мезоконхі середньо-профільовані (слабо похилий профіль). Порожнина орбіт наближена до форми закритих, незважаючи на те, що їх верхні краї лише слабо притуплені. Віддаль між орбітами по відношенню до бімаллярної ширини досить велика.

Ніс виступаючий з середньою висотою перенісся, за показником (54,1) широкий (пластиринія). Грушевидний отвір антропінної форми, але дещо з серцевидною формою нижнього краю. Передня носова кістка помірно розвинута, не жолобувата і спрямована вперед. Аналіз виявлених антропологічних даних показав, що досліджуваний череп знаходиться в межах варіацій типових європеоїдних краніологічних серій.

Поряд з цим даний череп має деякі морфологічні особливості (дещо збільшений показник висоти обличчя і дуже малий вертикальний країноцефальний показник), які можуть пояснюватись старечими змінами і, головним чином, атрофією альвеолярних відростків, що могло значно зменшити висоту обличчя.

Відновлення фізичного образу. Відновлення фізичного образу людини за її скелетними залишками включає реконструкцію фізичного типу і реконструкцію обличчя.

Реконструкція фізичного типу. Уявлення про фізичний тип людини за її скелетними залишками може бути отримане головним чином на підставі посткраниального скелета. Це пояснюється тим, що, маючи виражені пристосовні особливості, всі кості зазначеного відділу значною мірою несуть інформацію про спосіб життя, праці, навички, а також про деякі перенесені хвороби. За розмірами ж довгих трубчастих кісток можуть бути визначені довжина і пропорції тіла, що в свою чергу дозволяє дістати уявлення про конституцію.

Дослідження показало, що майже всі кістки посткраниального скелета (табл. 4, 5, 6) за масивністю були у межах середніх (кістки вільних відділів верхніх кінцівок та ін.) і нижче середніх (ключиця, лопатка) для середньовічних слов'янських серій⁵ і мали помірно виражений рельєф м'язів, що показує на не досить сильно розвинену мускулатуру. Винятком служать кістки нижніх кінцівок, особливо кістки гомілки, що мають не лише більш високі показники масивності, а й інші ознаки розвитку м'язів: досить добре виражений рельєф м'язів, велика вигнутість (з випуклістю назовні) малогомілкових кісток, виражені склепіння стоп.

Характерною особливістю кісток передпліччя є те, що вони повністю випрямлені і розташовані близько одна від одної, що разом з більшою грацильністю кісток плечевого пояса вказує на слабкий розвиток м'язів рук. Поряд з тим дуже загострені міжкісткові краї при значній відтягнутості міжкісткового краю променевої кістки можуть свідчити про посилену функцію м'яза великого пальця (особливо довгого згинача, короткого розгинача і довгого відводного м'яза). На користь підвищеного функціонального навантаження великого пальця свідчить також сплющення і відшліфовка голівки п'ястної кістки.

Відзначенні вище особливості хребетного стовпа, що виражаються в дещо збільшенному фізіологічному кифозі при невеликому компенсаторному посиленні лордрозу, можуть вказувати на звичну робочу позу — сидячи з дещо нахиленім вперед тулом.

Всі наявні трубчасті кістки за довжиною (табл. 4) знаходилися в межах і навіть дещо нижче середніх величин⁶. При цьому сумарна довжина стегнової і великогомілкових кісток (78,7 мм) була менше 81 мм, що свідчить про довжину тіла дещо меншу 166 см. Відзначена обставина і середній інтеррембральний показник дали підстави провести визначення довжини тіла по формулі, яка призначена для вивчення популяцій, які охоплюють більшість людей з середньою довжиною тіла, в даному випадку ми користувалися формою Пірсона. Виявилось, що довжина тіла становила 164—165 см, що відповідає середнім розмірам для середньовічного населення Подніпров'я і близько до середніх — для сучасного періоду тієї ж території⁷, а також в межах світових стандартів.

Деяка долихокеркія (видовження голівки при слабкому розвитку плечевого пояса) побічно може свідчити про астенічний тип будови тіла.

⁵ Danilova E. I. The body length of the male rural and urban population in the middle Podniproviye territory during the middle ages.— avvpwnoa, 1979, т. 6, с. 91—97.

⁶ Для порівняння взято слов'янські середньовічні остеологічні матеріали із могильників Середнього Подніпров'я (Danilova E. I. Op. cit.).

⁷ Дяченко В. Д. Антропологічний склад українського народу, К., 1965.

Г а б л и ц я 4. Р е з у л т а т и в и м і р і в д о в г и х т р у б ч а с т и х к істок

Кістки		Права	Ліва
<i>Плечова</i>			
1.	Найбільша довжина	321	—
2.	Вся довжина	315	309
3.	Верхня епіфізарна ширина	49	50
4.	Нижня епіфізарна ширина	67	—
5.	Найбільший діаметр середини діафіза	23	24,4
6.	Найменший діаметр середини діафіза	19	19
7.	Найменша окружність діафіза	63	65
7:1.	Окружність середини діафіза	65	65
6:5.	Покажчик розгину	82,6	77,9
7:1.	Покажчик міцності	19,6	—
<i>Променева</i>			
1.	Найбільша довжина	238	241
2.	Фізіологічна довжина	229	234
4.	Поперечний діаметр діафіза	15,8	16,5
5.	Сагітальний діаметр діафіза	12,5	12,5
3.	Найменша окружність діафіза	42	44
5:4.	Покажчик розгину	79,1	80,6
3:2.	Покажчик міцності	18,3	18,8
<i>Ліктьова</i>			
1.	Найбільша довжина	261	259
2.	Фізіологічна довжина	256	255
11.	Сагітальний діаметр діафіза	12	12
12.	Поперечний діаметр діафіза	16,1	15,1
13.	Верхній поперечний діаметр	21	17
14.	Верхній сагітальний діаметр	24,5	22
3.	Найменша окружність	38	38
3:2.	Показчик міцності	14,8	14,9
11:12.	Покажчик розгину	77,4	85,1
13:14.	Покажчик платоленії	85,7	77,3
<i>Стегнова</i>			
1.	Найбільша довжина	430	431
2.	Довжина у звичайному положенні	427	433
21.	Мищелкова ширина	78	80
6.	Сагітальний діаметр середини діафіза	27	25,5
7.	Поперечний діаметр середини діафіза	29	30
9.	Верхній поперечний діаметр діафіза	34,2	33
10.	Верхній сагітальний діаметр діафіза	27	23,1
8.	Окружність середини діафіза	88	88
8:2.	Покажчик міцності	20,6	20,3
6:7.	Покажчик розгину	93,1	85
10:9.	Покажчик платимерії	78,9	70
<i>Велика гомілкова</i>			
1.	Повна довжина	357	363
2.	Мищелково-таранна довжина	367	368
1a.	Найбільша довжина	367	368
5.	Найбільша ширина верхнього епіфіза	77	75
6.	Найбільша ширина нижнього епіфіза	55	57
8.	Сагітальний діаметр на рівні середини діафіза	25	24,9
8a.	Сагітальний діаметр на рівні	33	30
9.	Поперечний діаметр на рівні середини діафіза	23,1	22,5
9a.	Поперечний діаметр	25,5	25
10.	Окружність на рівні середини діафізу	80	83
10b.	Найменша окружність діафіза	77	77
9a:8a.	Покажчик розгину	77,3	83,3
10b:1.	Покажчик міцності	21,6	21,2

Кістки	Права	Ліва
<i>Мала гомілкова</i>		
I. Найбільша довжина	358	361
<i>Показчики</i>		
Інтермембральний	70,5	69,1
Стегново-гомілковий	83,6	83,8
Промене-плечовий	74,1	—
Плече-стегновий	75,2	—
Промене-гомілковий	66,7	66,4
Довжина тіла по Пирсену *	165 см	

* Перевірка по В. В. Бунаку і Ж. Олів'є.

Таблиця 5. Розміри (мм) трубчастих кісток кистей

Промені	П'ястні		Фаланги					
	Довжина	Ширина	проксимальна		середня		дистальна	
			Довжина	Ширина	Довжина	Ширина	Довжина	Ширина
Права кисть	I	44 (44,5)	11					
	II	68,6 (70,5)	9					
	III	65 (70)	9					
	IV	59 (60)	7	40	10			
	V			33	9			
Ліва кисть	I	42,1 (42,9)	11,7	29,6	9,2			21,7
	II	67,2 (70,5)	8	39	9,8	23,1	8	9
	III	65,1	8,4	43,2	11,1	29,7	9,2	
	IV	58,4 (59)	7	40,4	10,2	28,1	9	
	V	54,1 (54,6)	7,5	33,3	9,1	20,8	7,5	

Таблиця 6. Розміри деяких кісток стоп

Кістка	Розмір	Права стопа	Ліва стопа
П'яткова	Довжина		52
	Ширина		44
	Передня ширина блоку		32
	Задня » »		21
	Довжина	71	72,5
	Найменша ширина	28	24,5
I плюснева	Висота п'яткового горба	49,5	49
	Ширина » »	33,5	31,5
	Довжина		62
II плюснева	Ширина		16
	Довжина		73
III плюснева	Ширина		8
	Довжина		71
IV плюснева	Ширина		8
	Довжина		66
V плюснева	Ширина		8
	Довжина		54,5 (67)
	Ширина		10,5

що характеризується вузькою грудною клітиною, укороченим тулубом порівняно з ногами і слабким підшкірним жировідкладенням. Підтвердженням цього є невеликий діаметр зап'ястя⁸ (48,5 мм праворуч і 47,8 мм ліворуч) і лодижок (62,1 праворуч і 62,6 ліворуч), а також вертикальне положення мечевидного відростка.

Реконструкція обличчя. Матеріалом для реконструкції обличчя служить головним чином череп і лише частково посткраниальний

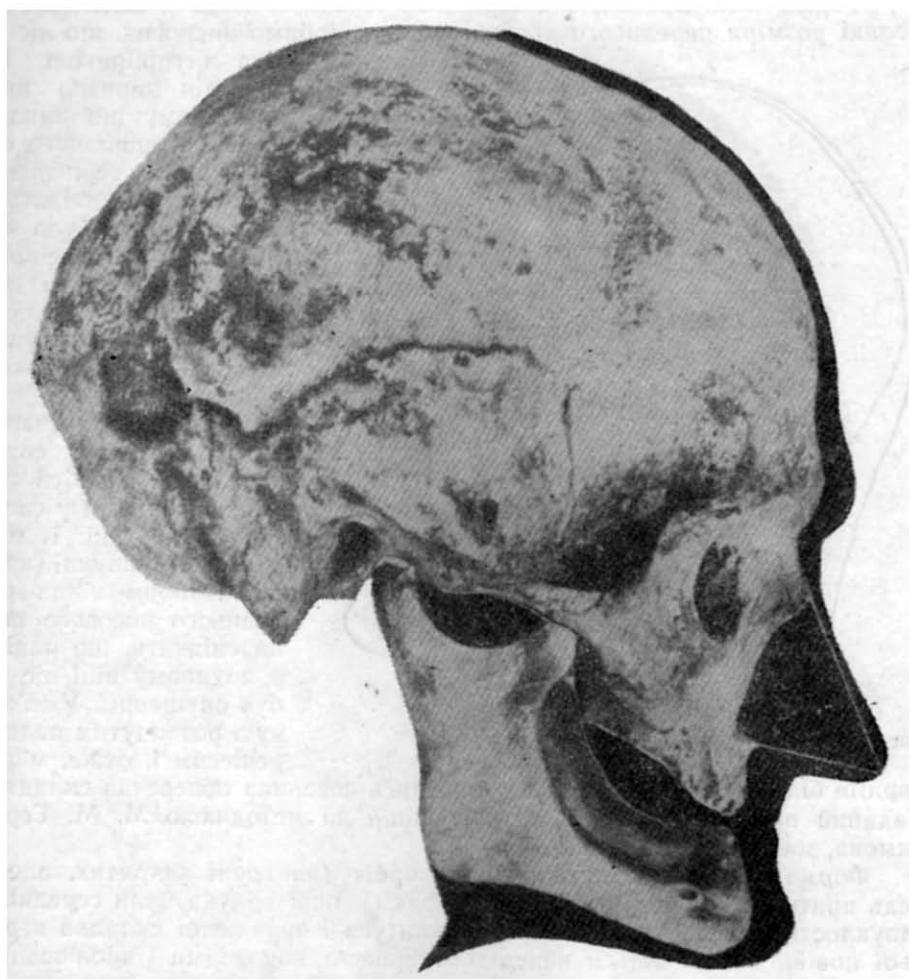

Рис. 2. Перший етап реконструкції обличчя.

скелет. В останньому випадку маємо на увазі, що дані про конституцію, реконструйовану на підставі будови скелета, можуть внести деякі по-правки в стандарти товщини м'яких тканин.

М. М. Герасимов⁹ відзначав, що для реконструкції обличчя повинні бути використані не лише наслідки прийнятого в антропології опису черепа і спеціальних вимірювань, але й врахування багатьох деталей: рельєф м'язів, форма і взаєморозташування орбіт, будова носових кісток, форма країв грушовидного отвору, розміри зубів та багато інших.

⁸ Чтецов В. П., Лутовинова Н. Ю., Уткина М. И. Опыт объективной диагностики соматических типов на основе измерительных признаков у мужчин.— Вопросы антропологии, 1978, № 58.

⁹ Герасимов М. М. Восстановление лица по черепу.— Труды ИЭ АН СССР. Нов. сер., 1955, т. 28, с. 585.

По даним Г. В. Лебединської¹⁰, між окремими ознаками черепа та хрящовою частиною носа (висота грушевидного отвору — виступання хрящової частини носа; положення кінчика носа — висота риніон-простіон та інші) є досить велика кореляція.

Зупинимось детально на відновленні найголовніших відділів обличчя за методикою М. М. Герасимова та Г. В. Лебединської стосовно даного випадку.

Форма носа. Враховуючи середню масивність носових кісточок і невеликі розміри переднього носового шипа, робимо висновок, що ніс не

був з горбинкою. Не був він виразно пря-мим, тому що нижній край грушевидного отвору мав серцевидну вигнутість, а відстань між очима не була малою. Зазначені особливості, включаючи незначну притупленість бокових країв грушевидного отвору, дають підстави вважати, що ніс характеризувався слабо вигнутою спинкою (рис. 2), був по-мірно широким у своїй м'якій частині і мав рельєфні випуклі крила. Напрям кінця переднього носового шипа свідчить, що навіть у похилому віці ніс не був опущеним. У зв'язку з розвинутим надпіреніссям і, отже, м'яза

Рис. 3. Проміжний етап реконструкції обличчя.

гордіїв біля кореня носа могла утворитись невелика поперечна складка. Гаданий профіль носа, реконструйований за методикою М. М. Герасимова, зображенено на рис. 2—4.

Форма очей. Враховуючи форму орбіт (на грані закритих, але з ледь притупленим верхньоорбітним краєм), очні яблука були середньої випукlostі (рис. 3, 4). Наявність епікантуса і вираженої складки верхньої повіки виключається внаслідок европеїдної форми і пролювання орбіт. Внаслідок лише слабого похилого профілю орбіт нижня повіка у склоніальному стані міміки обличчя, очевидно, мало окреслювалась. Враховуючи деякі вікові зміни, все ж можна припустити, що біля зовнішнього кута ока могла утворитись невелика припухла складка верхньої повіки, а під оком намітились більш чи менш виражені контури підоочних мішків (рис. 4).

Форма губ і підборіддя. Відомо, що стареча деформація щелеп, пов'язана головним чином з випаданням зубів, веде до значної перебудови форми рота і підборіддя. Зокрема, губи стають більш тонкими і при повному випаданні зубів ніби западають всередину, підборіддя все більше вистуває вперед і вниз. У даному випадку зуби були відсутні, але наявність окремих (дуже дрібних) зубних луночок як на верхній, так і на нижній щелепі (рис. 1) свідчить, що окремі зуби (головним

¹⁰ Лебединская Г. В. Соотношения между верхним отделом лицевого отдела черепа и покрывающими его тканями.— В кн.: Антропологическая реконструкция и проблемы палеоэтнографии. М., 1973, с. 38—57.

чином в передніх відділах щелеп) ще зберігались, хоча, очевидно, були дуже рухомими. Таким чином, є підстави вважати, що на реконструйованому обличчі (рис. 4) губи не були різко запалими, а верхній край нижньої щелепи ще не мав тісного контакту з альвеолярним відростком верхньої щелепи.

Послаблення м'язів щік, які втратили жорстку основу (луночки великих корінних зубів і тіло нижньої щелепи), одночасно і м'язів, що

Рис. 4. Заключний етап реконструкції обличчя Нестора-літописця (рис. С. І. Данилової).

піднімають верхню губу й кути рота, дає підставу припустити, що кути рота були дещо опущеними.

Форма щік. Вираженість бугристості жувального м'яза на нижній щелепі і виличній частині вказує на те, що цей м'яз добре окреслювався (рис. 3) на фоні послаблених м'язів, щік, що при атрофії жирової грудочки (*nucleus pulposus*), яка має місце лише у молодому віці, сприяє западанню щік, більш рельєфному виступанню виличних кісток і поглибленню носо-губних складок (рис. 4).

Таблиця 7. Співставлення черепа Нестора з деякими середньовічними (IX—XIII ст.) чоловічими серіями Східної Європи¹

Етнос	Східні слов'яни								Алани	Варяги		
	Середнє Подніпров'я				Південне Північне							
	Правобережжя		Лівобережжя Сіверського Дніпра		Волинська обл.		Білорусь					
Головні ознаки	Череп Нестора, Київо-Печерська лавра	Київ	Київ, Витачів, Родина	Річиця, Старий Жуків, Новосілки, Браневі	Київ, Витачів, родина, Старий Жуків, Новосілки, Браневі	Лівобережжя Сіверського Дніпра, Стара Ладога	Харківська обл., Стара Салтів	Харків	Ленінградська обл., Стара Салтів	Стара Ладога		
1. Поздовжній діаметр	176	183,6	183,4	188,9	185,8	189,4	183,7	185,2	188,2			
8. Поперечний діаметр	136	140 I	139,6	143,3	141,2	136,8	137,4	138,8	140			
8:1. Черепний покажчик	77,2	76,8	76,4	76,1	76,2	72,7	74,9	75,3	74,3			
17. Висотний діаметр Надбрів'я (1—5 за Мартіном)	125,5	133,4	134,3	137,6	135,5	136,4	139,2	135,8	132,1			
45. Діаметр вилиць	134,5	135,2	135,3	136,5	135,7	130,4	130,2	131,3	133,1			
48. Верхня висота обличчя	65	67,9	68,1	68,5	68,3	69,1	65,9	73,1	71,3			
48:45. Верхньолицьовий покажчик	48,3	50,1	50,3	50,2	50,3	52,8	51,9	55,5	53,6			
48:17. Вертикальний фасіокраніальний покажчик	51,8	50,9	50,7	49,6	50,4	50,7	47,3	53,8	54			
52. Висота орбіти	31,5	31	31,5	31,7	31,6	32,2	31,2	32,8	32,4			
55. Висота носа	44	50,1	50,1	50,5	50,3	50	48,3	53,4	51,7			
54:55. Носовий покажчик	54,1	51,8	51,6	49,6	50,8	51,1	52,5	47,7	46,8			
72. Загальний кут обличчя	89	83,6	83,9	85,4	84,1	84,4	84,8	85	84,7			
75. Кут носових кісток до лінії профілю	26	25,9	27,3	30,2	28,3	27,8	21,2	31,6	33,5			
77. Назомолярний кут Зигомаксилярний кут	140	138,2	139,1	138,7	139,1	137,9	136,6	136,9	135,6			
Дакріальний покажчик	121	130,4	129,5	126,5	128	126,3	124,8	121,4	123,3			
Симотичний покажчик	68	59,7	56,8	60,2	58,5	56	52,7	62,6	63,3			
	51,6	51,1	47,1	54,1	50,6	42,9	42,2	52,4	69,2			

¹ Вимірні ознаки подано в мм, описові — в середніх балах, кути — в градусах.

Форма лоба, вушної раковини і загального контуру обличчя. Згідно з візуальними і метричними даними лоб був опуклим і високим (по відношенню до лицевого черепа). Розвинуте надбрів'я передбачає утворення звичної невеликої лобно-носової зморшки під впливом скорочення м'яза гордіїв. Вискова ямка була запалою внаслідок втрати живого міжфасціального прошарку і послаблення вискового м'яза. Останнє знаходить підтвердження у вираженій атрофії вінцевого відростка.

Вушні раковини, якщо врахувати малі сосцевидні повернуті своїм кінцем всередину відростки і ослаблений рельєф надсосцевидних частин, були прилягаючими (рис. 4).

Загальний овал обличчя анфас, очевидно, був яйцевидної форми з найбільш розширеним лобним відділом. Відносно збільшений діаметр вилиць знаходить пояснення у значній атрофії альвеолярних відростків.

Порівняльні дані з етнічної краніології. Вище значалося, що досліджений нами череп Нестора відноситься до європеоїдної раси. Але ж до якої етнічної групи в межах цієї раси він належав за своїми антропологічними рисами? Для вивчення цього питання були ретельно переглянуті всі доступні нам літературні дані про середньовічні чоловічі краніологічні серії Східної Європи¹¹. До них входять (табл. 7) такі матеріали: ряд краніологічних серій з міських і сільських популяцій Середнього Подніпров'я (територіально, як правило, належали до поліської зони або близьких до неї регіонів Лісостепу), краніологічні серії з популяцій, що є нашадками сіверян Лівобережжя¹², краніологічні матеріали населення Південного Білозір'я, деякі краніологічні серії аланів з Верхньосалтівського могильника (досліджені В. П. Алексеєвим, 1969) і одна краніологічна серія варягів (норманів) Старої Ладоги¹³.

Аналіз даних приведеної таблиці та складеного на її основі графіка переконливо свідчить, що досліджуваний череп Нестора за найважливішими антропологічними ознаками найбільш близький до середньовічних східнослов'янських краніологічних серій Середнього Подніпров'я. Порівняно з іншими краніологічними серіями спостерігається його деяка відміна від черепів нашадків сіверян, значна — від краніологічної серії з Південного Білозір'я та ще більш значна — від черепів Верхнього Салтова. Нарешті можна констатувати, що вивчений череп не має ніяких спільних морфологічних рис з черепами варязької серії.

Закінчуячи аналіз, треба зауважити, що при співставленні з рядом серій одного черепа має місце лише часткова доля вірогідності.

Отже, виявилося, що Нестор-літописець був астенічної конституції і мав середній зріст. Його обличчя було досить виразним, але мало спокійні риси. Лоб досить високий та опуклий. Ніс середньовиступаючий зі слабо угнутим профілем. Старечі зміни кісток відзначились, головним чином, у відсутності більшості зубів і в значній атрофії альвеолярних паростків щелеп.

Деякі морфологічні особливості кісток верхніх кінцівок досліджених останків свідчать про значну навантаженість першого пальця правої руки, що могло бути наслідком великої письмової роботи.

За комплексом найголовніших антропологічних ознак Нестор-літописець має найбільшу близькість до східнослов'янського населення Середнього Подніпров'я часів середньовіччя.

Нестор-літописець прожив 60—65 років, тобто він міг померти в 1116—1121 рр.

¹¹ Алексеева Т. И. Этногенез восточных славян по данным археологии. М., 1973; Алексеев В. П. Происхождение народов Восточной Европы. М., 1969; Великанова М. В. Палеоантропология Причерноморья и Днестровского междуречья. М., 1975.

¹² До збірної краніологічної серії нашадків сіверян, опублікованої В. П. Алексеєвим (1969), ми додали краніологічну серію з могильника поблизу с. Кам'яне Сумської обл.

¹³ Серія черепів з кладовища Старої Ладоги напевно належала військовому гарнізону варягів, який, згідно джерел, перебував там у XI ст.

Е. И. ДАНИЛОВА, В. А. ШИДЕНКО,
В. Д. ДЯЧЕНКО, С. П. СЕГЕДА

Нестор-летописец — антропологическая характеристика

Резюме

Исследование основано на изучении костных останков Нестора-летописца, хранящихся в Государственном историко-архитектурном заповеднике Киево-Печерская лавра.

Методом антропологии определены возраст, воспроизведен общий облик и дан графический портрет талантливого древнерусского историка-публициста.

Нестор-летописец прожил 60—65 лет. Он был астенической конституции и для того времени имел средний рост. Его лицо характеризовалось выразительностью, но имело спокойные черты. Лоб высокий, выпуклый. Нос средневыступающий со слабо вогнутым профилем. Старческие изменения выражались главным образом в потере большинства зубов и в атрофии альвеолярных отростков.

По комплексу главнейших антропологических особенностей Нестор-летописец имел наибольшее сходство с восточнославянским населением Среднего Поднепровья периода Киевской Руси.

Е. Л. ГОРОХОВСЬКИЙ

Підковоподібні фібули Середнього Подніпров'я з виїмчастою емаллю

Одним з характерних компонентів комплексу прикрас з виїмчастою емаллю специфічного східноєвропейського стилю¹ є підковоподібні фібули. Це найчисленніша група прикрас (нараховується майже 100 знахідок), поширені на великій території від північно-східних районів Польщі до Волго-Оксського басейну, а на південь — до середини частини басейну Дніпра. Всі фібули бронзові, литі.

Підковоподібні фібули з виїмчастою емаллю широко застосовувалися для вирішення питань походження, датування, розповсюдження виїмчастих емалей у Східній Європі, а також їх етнічної приналежності². Проте на сьогодні більш-менш докладно вивчені знахідки цих фібул з району Прибалтики³, запропоновано еволюційні ряди, схеми відносності та абсолютної хронології, встановлено їх зв'язок з археологічними культурами балтських та фінських племен першої половини I тисячоліття н. е.

Розглянуто також знахідки з Волго-Оксського басейну⁴. Інтерпретації ж знахідок з території Середнього Подніпров'я приділялося значно менше уваги. Так, Х. А. Моора вважав, що ці емалі є результатом прибалтійського впливу, про що свідчать нечисленність знахідок, особливо ранніх — II—III ст.⁵ Б. О. Рибаков пов'язував підковоподібні фібу-

¹ Коло речей комплексу окреслене в роботі: *Спицын А. А. Предметы с выемчатой эмалью*. — ЗОРСА, 1903, т. 5, вып. 1, с. 161—191. Наведена назва запропонована в роботі:

² Hackman A. Die Emailfibel von Wärilä im Kirchspiel Pälkane.—SMYA, 1912, N 26, S. 221—222; Hjarne E. Bronsfyndet frän Storkage — Fornvännen, 1917, N 12, S. 166—172; Moora H. Zur Frage nach der Herkunft des ostbaltischen emailverzierten Schmucks.—SMYA, 1934, N 40, S. 83—84; Moora H. Die Eisenzeit in Lettland bis Etwa 500 n.—Chr. Tartu, 1938, t. 2, S. 105—109.

³ Крім наведених праць, див.: Шмидхельм М. Х. Археологические памятники периода разложения родового строя на северо-востоке Эстонии (V в. до н. э.—V в. н. э.). Таллин, 1955, с. 72, 98—100, 116, 119—120; LAA, 1978, кн. 4, р. 107.

⁴ Смирнов К. А. Дьяковская культура (материальная культура городищ между-речья Оки и Волги).—В кн.: Дьяковская культура, М., 1976, с. 48—29; Смирнов К. А. Городище Графская Гора.—КСИА АН ССР, 1977, № 148, с. 80.

⁵ Moora H. Zur Frage., S. 84.

Таблиця. Список знахідок пілковоподібних фібул з виїмчастою емааллю
Середнього Подніпров'я та їх аналогій

№	Місцезнаходження	Джерело
<i>Середнє Подніпров'я</i>		
1	Букрин I, окр. знах.	ГИМ. Коллекционный список. Отдел археологический 2-й, № 44202/12.
2	Липлява Теж	Брайчевський М. Ю. Мистецтво стародавніх східних слов'ян. — В кн.: Історія Українського мистецтва. К., 1966, т. 1, с. 131, рис. 99. ДП IV, табл. VII, 200.
3	Тростянець » »	ДП VI, табл. XXI, 340.
4	Черняхів I » »	Moora H. Die Eisenzeit .., s. 118, N 8.
5	Невідоме » »	КДІМ, № 2293/64675.
6	Київ. Оболонь. Уроч. Луг IV. Поселення. Культурний шар	
7	Голов'ятине, окр. знах.	Бобринский А. А. Отчет о раскопках в Киевской губернии в 1913 г. — ИАК. 1916, № 60, с. 5, рис. 15.
8	Кононча I Теж	КДІМ. Археологічний каталог (далі — АК), № 17094; Інвентарна книга відділів Скіфії та грецьких колоній (далі — ІК), № 12346ас.
9	Букрин II » »	ГИМ. Коллекционный список .., № 44202/11.
10	Кононча II » »	Макаренко М. Борзенські емалі і старі емалі України взагалі. — В кн.: Чернігів та Північне Лівобережжя. К., 1928, с. 87. ОАК за 1902 г. Спб., 1904, с. 131, рис. 223. ІК, № 12953ас.
11	Гришинці » »	A. C. Предметы.. с. 175, рис. 225.
12	Невідоме » »	Kaczynski M. Siedemdziesiąta Rocznice otwarcia wystawy zbiurów Józefa Chojowskiego w warszawskiej «Zachęcie». — WA, 1973, N 32, (2) s. 150, рис. 10.
13	Кол. Київська губ.	ДП IV, табл. XI, 280: Брайчевський М. Ю. Вказ. праця, с. 131, рис. 99.
14	Кол. Київська губ., окр. знах.	ДП IV, табл. XI, 279: НА ІА АН УРСР, ф. 13, № 110/5.
15	Хмільна, окр. знах.	КДІМ. Описание собрания памятников материальной культуры, найденных на Украине, принадлежащего Ф. Ф. Кундеревичу, с. 79, табл. VI 13.
16	Невідоме Теж	ДП VI, табл. XXI, 341.
17	Кол. Канівський пов., окр. знах.	АК, № 31471.
18	Черняхів II, окр. знах.	АК, № 12986.
19	Кол. Київська губ. Теж	
20	Кол. Канівський пов. » »	

Басейн Вілії-Німану

21	Кол. Віленська губ., окр. знах.	Kulikauskas P. Op. cit., № 4, p. 46; LLM, kn. 1, N 168, 242.
22	Малишки. Городище культури штрихованої кераміки. Культ. шар	Митрофанов А. Г. Железный век Средней Белоруссии. Минск, 1978, с. 73, рис. 22, 23. Старожитныя скарбы Беларуси. Минск, 1972, № 6.
23	Саргенай (м. Каунас). Ґрунтовий могильник центральнолитовського типу. Пох. 203 (234).	Kulikauskas P. Op. cit., № 5, p. 46—47; LLM, kn. 1, N 166, 242.
24	Румшішкес, окр. знах.	Michelbertas M. Op. cit., p. 94, pav. 25.
25	Велікішкес. Городище штрихованої кераміки. Культ. шар.	Kulikauskas P. Op. cit., № 8, p. 48—49; LLM kn. 1, N 164, 248.
26	Ракенай. Ґрунт. мог., зруйнов. пох.	Kulikauskas P. Op. cit., № 7, p. 48; LLM, kn. 1, N 258, 264.
27	Жадавайнай. »	Kulikauskas P. Op. cit., № 6, p. 47—48; LLM kn. 1, N 167 249.
28	Бакшай, зруйнов. пох.	Kulikauskas P., Kulikauskienė R., Tautavičius A., Op. cit., p. 228, pav. 153;

Продовження табл

№	Місцезнаходження	Джерело
29	Бакшай, ґрунт. мог., зруйн. пох.	Ibid., p. 228, pav. 153.
30	Межоніс. Курганий могильник східноолитовського типу. Кург. 2, пох. 5.	Kaczyński M. Materiały z cmentarzyska kurhanowego badanego w 1934 r. w miejscowości Mieczany, pow. Świeciany na Wielęszczyźnie (LSSR). — WA, 1963, N29 (2), s. 124, rys. 13.
31	Меджоніс. Ґрунт. мог., східноолитовського типу, пох. 1	Anianavicus I. Medzoniu (Prienuraj) kapai. — Krasnogorsk, 1970, t. 5, № 2, p. 133, pav. 2, 3;
32	Меджоніс, пох. 3.	Ibid., p. 136, N 4, pav. 4, 6.
33	Район м. Вільнюса	A. C. Вказ. праця, с. 184, рис. 188.
34	Воропнішкес, кург. пох. 11 в.	Kuktauskas P. Op. cit., № 9, s. 49; LLM, kn 1, N 259, 264.

Мазурське Поозер'я
(західнобалтійська культура)

35	Бабієнта I, мог., пох. 57.	Moora H. Zur Frage .., S. 82, abb. 8;
36	Барглув Двурни, мог., пох. 4А.	Moora H. Die Eisenzeit .., S. 117, N 2;
37	Лабапа, мог., пох. 57.	Okulicz J. Pradzieje .., s. 419, rys. 201d;
38	Мойтіни, мог., пох. 35.	Ibid., s. 412, rys. 196d.
39	Нетта, мог., пох. 81А.	Hollack E., Peiser F. E. Das Gräberfeld von Moithinen, Königsberg Pr., 1904, taf. VI, 35, farbta 35.
40	Бартліково, мог., пох. 206 в.	Kaczyński M. Problem zroznicowania .., s. 276 rys. 5, 8.
41	Нові Зіздруй, мог., пох. 120.	Moora H. Die Eisenzeit .., S. 117, N 10.
42	Вішка, мог., пох. «у» (2 екз.)	Idem, S. 117, N 33.
43	Рачки, мог., пох. 1 (2 екз.)	Bujack G. Die Bronzen mit Glasflügel im Prussia—Muzeum.— Int.: Prussia. Königsberg, 1891—bd. 16, s. 190, taf. II, y.
44	Бабієнта I, мог., пох. 309.	Okulicz J. Pradzieje .., s. 412, rys. 196g.
45	Грунайки, мог.	Moora H. Die Eisenzeit .., № 7, S. 117.
46	Ендріхово, мог.	Idem, N 13, S. 117.

Басейн Західної Двіни

47	Кол. Вітебська губ., окр. знах.	A. С. Вказ. праця, с. 169, рис. 189.
48	Релінки, мог. Х ст.	Там же, с. 184, рис. 280.
49	Прекуле.	Urtans V. Latvijas iedzivotāju sakari ar sta- viem I g. t. otraja puse. — АЕ, 1968, t. 8, lsp. 75.

Узбережжя Балтійського моря
(культура кам'яних могильників Естонії)

50	Ябара, С (біля огр. VIII).	Шмидегельм M. X. Вказ. праця, с. 72, рис. 15, I.
51	Ярве, огр. I	Katalog der Austellung zum X archäologischen Kongress in Riga 1896. Riga, 1896, taf. 26.

Басейн Волги

52	Графська Гора. Городище дяківської культури. Культ. шар.	Смирнов К. А. Городище.., с. 78, рис. 1, 1.
53	Кузнеціки »	Дубынин А. Ф. Городище Кузнеціки в Подмосковье.— СА, 1970, № 1, с. 160, рис. 6, 12.
54	Дякове »	Смирнов К. А. Дьяковская культура, с. 84, табл. V, 21.
55	Гріхорученське »	Трет'яков П. Н. К истории племен верхнего Поволжья в I тысячелетии н. э. — МИА, 1941, № 5, с. 36, рис. 13, 4.

№	Місцезнаходження	Джерело
56	Кузьмінське, мог. «рязанського» типу, пох. 21.	Спицын А. А. Древности бассейнов рек Оки и Камы. — МАР, 1901, № 25, табл. XV, 5.
57	Муром, зруйн. пох.	Там же, табл. XXIX, 11.
58	Кір'янова, курганний мог. давньоруського часу, пох. 23.	Hackman A. Op. cit., s. 217, abb. 33.
59	Мордовська АРСР, мог.	Петербургский И. М. К вопросу об экономических связях Мордовы в I — начале II тысячелетия нашей эры. — Труды Морд. НИИЯЛИЭ, 1976, вып. 52, с. 135, рис. 3, 6.

Басейн Дону

60	Дурово, окр. Знах.	А. С. Вказ. праця, с. 185, рис. 285.
----	--------------------	--------------------------------------

ли перш за все з північно-західною частиною ареалу дніпровських або київських емалей, на відміну від інших типово південних місцевих форм⁶. І. К. Фролов вказував на місцеве виробництво підковоподібних фібул на Середньому Дніпрі, але під впливом «культурного імпульсу» з Прибалтики, який стимулював виробництво дніпровських війчастих емалей з IV ст.⁷

В літературі немає повного зведення знахідок підковоподібних емалевих фібул на Середньому Дніпрі; класифікація, датування, порівняння зі знахідками інших територій не проведено. Разом з тим сам факт наявності їх тут, як і інших емалей, оцінюється деякими дослідниками як свідоцтво балтського впливу⁸, що є однією з суттєвих підвалин концепції про етнічну спільність населення Середнього Подніпров'я та Прибалтики⁹ і доказу міграції балтів¹⁰ у V ст.

Переконатися у слухності чи помилковості цих думок можна лише тоді, коли буде створено детальну типологію кожної категорії знахідок середньодніпровських прикрас з емаллю, картографування їх типів, побудову еволюційних рядів та їх датування¹¹, здійснено публікацію всіх знахідок, їх порівняльний аналіз з аналогічними речами, зокрема прибалтійськими, дослідження з точки зору історії одягу¹².

Ці завдання стосуються і підковоподібних фібул, причому не тільки середньодніпровських, але й інших, оскільки досліджено їх нерівномірно.

Завданням цієї статті є картографування, класифікація, датування підковоподібних фібул Середнього Подніпров'я при застосуванні всіх опублікованих аналогічних предметів з інших територій з метою синхронізації і встановлення типологічних і хронологічних спiввiдношень.

Дослідження даних прикрас пов'язане з певними джерелознавчими та методичними труднощами. По-перше, з 20 відомих нам знахідок * лише одна пов'язана з конкретною пам'яткою — культурним шаром піз-

⁶ Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. М., 1948, с. 50.

⁷ Фролов И. К. Вещи с выемчатой эмалью и их распространение.— В кн.: Проблемы этнической истории балтов. Тез. докл. Рига, 1977, с. 42.

⁸ Седов В. В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвінья.— МИА, 1970, № 163, с. 51—52.

⁹ Седов В. В. Рец., Arheologija un etnografija, 1968, N 8.— СА, 1971, № 2, с. 301.

¹⁰ Мачинский Д. А. К вопросу о территории обитания славян в I—VI вв.— АСГЭ, 1976, № 17, с. 97—98.

¹¹ Рыбаков Б. А. Указ. соч., с. 49.

¹² Верьнер И. К происхождению и распространению антов и склавенов.— СА, 1972, № 4, с. 111.

* Підрахунки проведено за архівними та фондовими матеріалами ІА АН УРСР, КДІМУ, ДІМУ та наявними публікаціями (таблиця).

ньозарубинецького поселення на Оболоні у Києві **. Решта — окремі знахідки, з яких 12 пов'язані з околицями десяти населених пунктів, а решта локалізується в межах колишньої Київської губернії (рис. 1; таблиця, 1—20).

По-друге, окреслений стан джерел примушує датувати наявні знахідки лише за аналогіями, перш за все прибалтійськими (рис. 2; таблиця, 21—46). Можливість аргументованішого визначення абсолютних

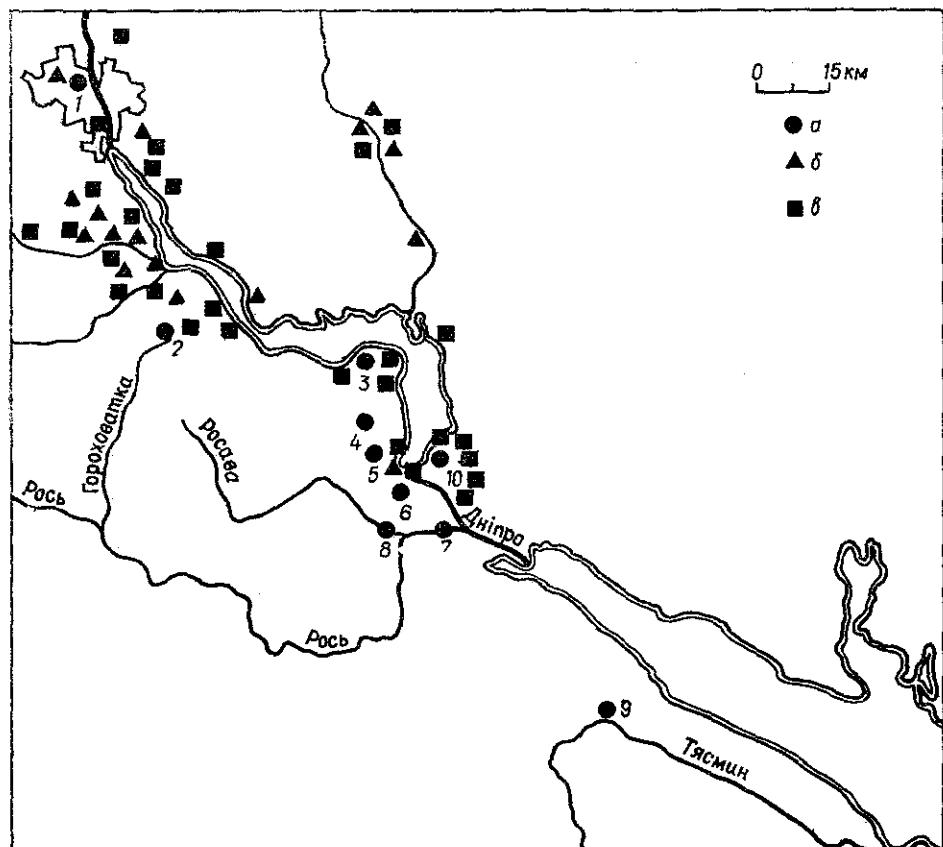

Рис. 1. Схема розповсюдження підковоподібних фібул кола виїмчастих емалей на Середньому Дніпрі та пам'яток піньозарубинецького (I—II ст.) та київського (III—IV ст.) типів.

1 — Київ. Оболонь; 2 — Черняхів; 3 — Букрин; 4 — Грищинці; 5 — Тростянець; 6 — Канівський р-н; 7 — Хмільна; 8 — Конончі; 9 — Голов'янине; 10 — Липлява.
а — підковоподібні фібули; б — піньозарубинецькі старожитності (I—II ст.); в — пам'ятки київського типу III—IV ст.

дат, хоча б щодо виникнення тих чи інших форм, нерозривно пов'язана з необхідністю уточнення відносної хронології. Труднощі в цьому плані пов'язані з недостатньою розробленістю методики класифікації підковоподібних емалевих фібул.

Класифікаційні схеми А. Гакмана, Е. Ярне, Х. А. Моора та М. М. Міхельбертаса накреслюють загальну лінію еволюції форм від невеликих не дуже масивних екземплярів, до «барочних», багато оздоблених¹³.

Разом з тим у цих роботах не охоплено весь наявний матеріал, не приділено належної уваги стилістичному аналізу прикрас, детальної

** Висловлюю подяку Г. М. Шовкоплясу за дозвіл послати на неопубліковану знахідку, а також В. М. Даниленку, що першим визначив її та звернув увагу автора.

¹³ Hackman A. Op. cit., S. 221—222; Hjarne E. Op. cit., S. 166—172; Moora H. Zur Frage..., S. 83—84; Moora H. Die Eisenzeit., S. 105—109; LAA, kn. 4, p. 107.

класифікації власне підковоподібних емалевих фібул не було вироблено, не ставилися питання методики, що, імовірно, можна пояснити ширшим колом проблем, які розглядалися авторами.

В нашій роботі зроблено спробу виробити детальну класифікацію підковоподібних фібул з виїмчастою емаллю на основі методики фор-

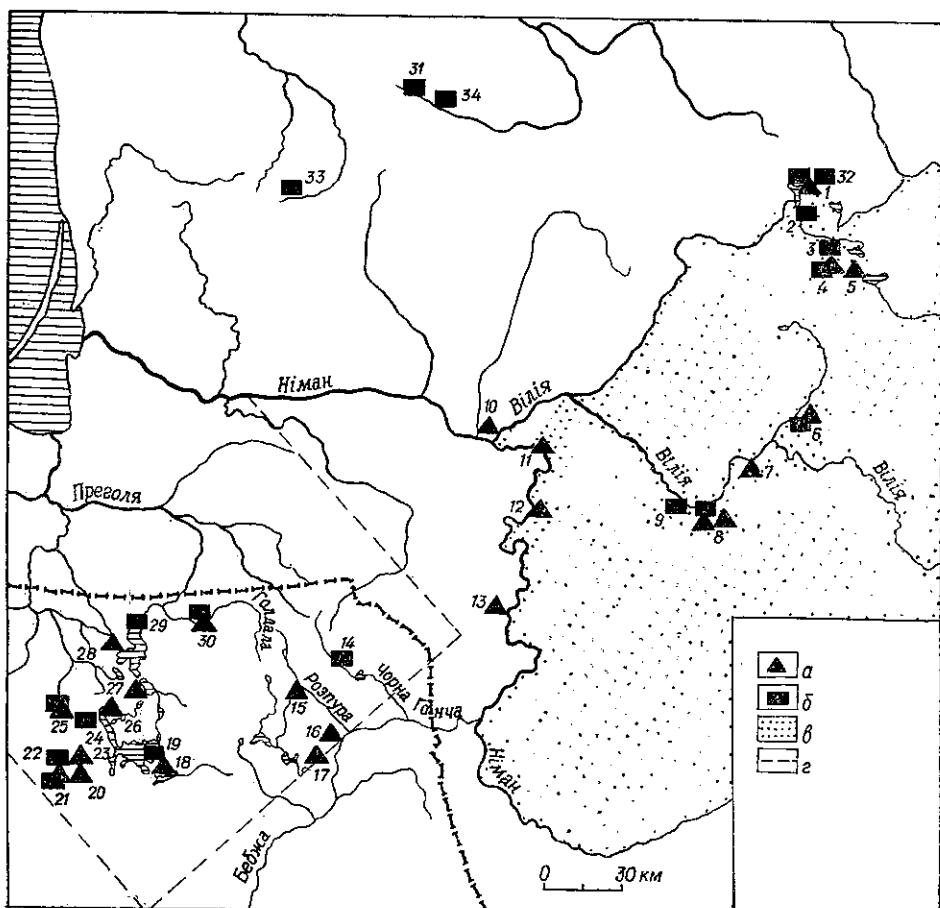

Рис. 2. Схема розповсюдження підковоподібних фібул та прикрас з емаллю «дніпровського стилю» у Литві та північно-східній Польщі.

1 — Велішкес; 2 — Дусетос; 3 — Ейкотішкіс; 4 — Жадавайняй; 5 — Ракенай; 6 — Межоніс; 7 — Воропнішкес; 8 — Вільнюс; 9 — Курганай; 10 — Саргенай (м. Каунас); 11 — Румшішкес; 12 — Меджоніс; 13 — Бакшай; 14 — Швейцарія; 15 — Рачки; 16 — Нетта; 17 — Барглув Дварни; 18 — Бішка; 19 — Здори; 20 — Нові Зізаруд; 21 — Бабента; 22 — Махари; 23 — Мойтініс; 24 — Нікутово; 25 — Ендрихово; 26 — Бартліково; 27 — Богачево Куля; 28 — Лабала; 29 — Руська Весце; 30 — Грунайки; 31 — Рудникай; 32 — Пакаччине (гор. «Дембай»); 33 — Мауджорай; 34 — Лінкайчай.
а — підковоподібні фібули; б — емалеві прикраси, стилістично подібні до середньодніпровських; г — межі розповсюдження могильників західнобалтійської культури (за Я. Ясканісом); в — культура штрихованої кераміки (за О. Данілайте).

мально-типологічного аналізу археологічного матеріалу. Принципи її викладені свого часу В. А. Городцовим¹⁴, розвинуті А. В. Арциховським¹⁵, а в останній час В. М. Гладиліним¹⁶ стосовно до ранньопалеолітичних виробів з каменю, які, на наш погляд, можуть бути залучені і до підковоподібних фібул з емаллю та інших виробів кола емалей.

¹⁴ Городцов В. А. Археология. Т. 1. Каменный период. М., 1923, с. 18, 21.

¹⁵ Арциховский А. В. Курганы вятичей. М., 1930, с. 7 и сл.

¹⁶ Гладилин В. Н. Проблемы раннего палеолита Восточной Европы. Киев, 1976, с. 6, 27—34.

Подібна класифікація повинна: 1) бути максимально детальною й охоплювати всі важливі ознаки предметів, що класифікуються; 2) ґрунтуватися на принципі багатоступінчастого взаємопідпорядкованого підрозділу; 3) розподіл виробів на кожному таксонометричному рівні необхідно провадити за єдиними критеріями з додержанням правил поділу обсягу поняття; 4) значимість та обсяг ознак, за якими підрозділяються вироби, повинні зростати від більш низьких та більш дробних таксонометричних одиниць до більш високих та загальних; 5) критерії підрозділу повинні бути чіткими та реальними, тобто не тільки теоретично припустимими, але й такими, що можуть застосовуватися на практиці; 6) у номенклатурі треба відбити основні ознаки виділених модифікацій; 7) понятійний апарат номенклатури повинен бути однозначним¹⁷.

Відповідно до цього зупинимося на основних ознаках, що характеризують підковоподібні фібули кола виїмчастих емалей. Їх можна поділити на три групи: 1) конструктивні, що описують будову предмета, його складові частини; 2) стилістичні, що описують загальну форму виробу, конфігурацію окремих деталей форми; орнаментацію; 3) метричні, що описують розміри та пропорції фібул.

Конструкція фібул двочленна. Вони (рис. 3) складаються з корпусу та голки. Голка закріплювалась вушком на дужці корпусу, яке іноді утворювалось кількома обертами стрижня, але переважно одним.

Підковоподібний корпус поділяється на дужку і кінцеві щитки. У більшості випадків на центральній частині дужки наявне розширення намистина або центральний щиток, що правило як обмежувач голки. Кінцеві дископодібні щитки орнаментовані гніздами емалі, що утворюють емалевий рисунок, монокромний чи поліхромний, інколи наявні карбовані чи гравіровані композиції, які оточують рисунок емаллю. Центральний щиток мав різноманітну форму і також прикрашався емаллю. Дужка прикрашалась іноді гравіровками чи карбуванням. Корпус і окремі його деталі мали різної форми відростки, які, проте, не були обов'язковим компонентом.

Рис. 3. Деталі форми та основні параметри підковоподібних фібул.

a — корпус; *b* — голка; *c* — дужка; *d* — кінцеві щитки; *e* — центральний щиток; *f* — намистина; *g* — відростки; *D* — зовнішній діаметр; *D₁* — внутрішній діаметр; *d* — діаметр кінцевого щитка; *S* — ширина дужки.

Орнаментовані гніздами емалі, що утворюють емалевий рисунок, монокромний чи поліхромний, інколи наявні карбовані чи гравіровані композиції, які оточують рисунок емаллю. Центральний щиток мав різноманітну форму і також прикрашався емаллю. Дужка прикрашалась іноді гравіровками чи карбуванням. Корпус і окремі його деталі мали різної форми відростки, які, проте, не були обов'язковим компонентом.

Пропорції фібул визначаються співвідношенням внутрішнього (D_1) та зовнішнього діаметрів корпусу у найбільшому розширенні (D), не враховуючи відростків (при їх наявності); а також співвідношенням ширини дужки (S) до діаметра кінцевих щитків (d).

Можна бачити, що найбільш загальною ознакою, що дозволяє об'єднувати фібули в єдину стилістичну групу, є форма корпуса та його складових частин. Решта ознак їм підпорядковані. Наявність інших елементів: розширення на дужці, відростків, орнаменту — в принципі не є обов'язковим для кожного екземпляра (рис. 4). Натомість, скажімо, дископодібні кінцеві щитки з плоскою поверхнею самі по собі придатні для вміщення різних орнаментальних композицій.

Уніфікація номенклатури щодо назви основних ознак фібул (рис. 3) та їх кореляція (рис. 4—5) дозволяє уявити собі взаємозв'язок ознак стилістичних і метричних¹⁸.

¹⁷ Гладилин В. Н. Указ. соч., с. 33—34.

¹⁸ Про значення застосування кореляційних таблиць див.: Фролов И. К. Вказ. праця, с. 41; Фролов И. К. Фибулы-броши с выемчатой эмалью.— КСИА АН ССР, 1964, № 140, с. 21 и сл.

Так, невеликим екземплярам розмірами $Q = 4,5—5,5$ см при $S = 0,3—0,4$ см з пропорціями $D_1 : D$ понад 0,8 та $S : d$ менш за 0,3 відповідають кінцеві щитки з невеликими окремими гніздами емалі, що утворюють різні рисунки, оточені гравірованими колами (рис. 4, I, II, III, 3, 21; V, 11, 22; 5, 1—3, 11, 21, 22, 35).

Масивніші фібули, де $D = 5,5—7$ см при $S = 0,5—0,7$ см з пропорціями $D_1 : D = 0,3—0,45$ та $S : d = 0,7—0,85$, мають суцільні гнізда, що займають більшу площину на кінцевих щитках та інші орнаментальні ознаки (рис. 4, III, 4; IV, VI, 13—14, 38, 59, 56; VII, 15; 5, 4, 13—14, 38, 59, 56, 15).

Наймасивніші екземпляри, де $D = 5,5—10$ см при $S = 1—2$ см з пропорціями $D_1 : D = 0,6—0,75$; $S : d$ переважно понад 0,5, оздоблені найбагатше (рис. 4, V, 30; VI—VII; 5).

Кореляція стилістичних ознак дозволяє дослідити еволюцію техніки орнаментації, зокрема емалевої, та іконографії орнаментів.

Запропонована класифікація складається з трьох таксонометричних рівнів — серія, тип, варіант, виділених на підставі стилістичних ознак за мірою їх загальності. Серії виділено за технікою та іконографією емалевої орнаментації кінцевих щитків; типи — за конфігурацією розширення на дужці; варіанти — за характером відростків (при наявності останніх) ¹⁹.

Побудова схеми відносної хронології ґрунтуються на синхронізації ознак типів та варіантів різних серій за кореляцією: сукупності техніко-стилістичних прийомів виготовлення та орнаментації фібул (рис. 4), а також метричних співвідношень (рис. 5).

Приклади синхронізації різnotипних виробів за стилістичними ознаками відомі з робіт А. К. Амброза та І. П. Засецької ²⁰.

Синхронні вироби об'єднуються у відносно-хронологічні горизонти-фази. Останні розташовуються «по вертикалі» від ранніх до пізніх та утворюють періодизаційну схему, вірогідність якої перевіряється знахідками у датованих комплексах ²¹.

Наводимо загальну характеристику виділених серій підковоподібних фібул кола виїмчастих емалей. Назви невеликих за чисельністю серій подаються за пунктами знахідок, а численніших — за основними регіонами поширення ²².

I. Серія Бабінта I — Букрин I (рис. 4, 1, 35; 5, 1, 35; 6, 1, таблиця, I, 35). Вона характеризується наявністю «пунктирних» композицій на кінцевих щитках, що утворені наколами чи крапкоподібними гніздами, зокрема по краях та в центрі. Тип 1 — без розширення на дужці (рис. 6, 1). Тип 2 — з намистиною-обмежувачем (рис. 6, 2). Емалі немає або не збереглася.

II. Серія Липлява (рис. 6, II; 4, 2; 5, 2; таблиця, 2). Виділена умовно, оскільки представлена поки що єдиною знахідкою. Остання характеризується червоним емалевим рисунком у вигляді «квітки» у пунктирному карбованому (накольчастому) подвійному колі, утвореної шістьма окремими трикутними гніздечками («пелюстками») з крапкоподібним центральним гніздом.

¹⁹ Запропоновані назви таксонометричних одиниць класифікації використовуються у роботах по вивченню фібул: Almgren O. Studien über nordeuropäischen Fibel-formen. Der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der Provinzialrömischen und Südrussischen Formen. Stockholm, 1897; CAN, 1966, DI — 30.

²⁰ Амброз А. К. Дунайские элементы в раннесредневековой культуре Крыма (VI—VII вв.). — КСИА АН ССР, 1968, № 113; Засецкая И. П. О хронологии и культурной принадлежности памятников южнорусских степеней и Казахстана гуннской эпохи.— СА, 1978, № 1.

²¹ Амброз А. К. Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы.— СА, 1971, № 2, с. 97.

²² Приклади назв за «географічним» принципом див.: Амброз А. К. Фібули, с. 35, 52, 57—58; Werner J. Slawische Bügelfibeln des 7. Jahrhunderts.— In: Reinecke Festschrift. Mainz, 1950, S. 150.

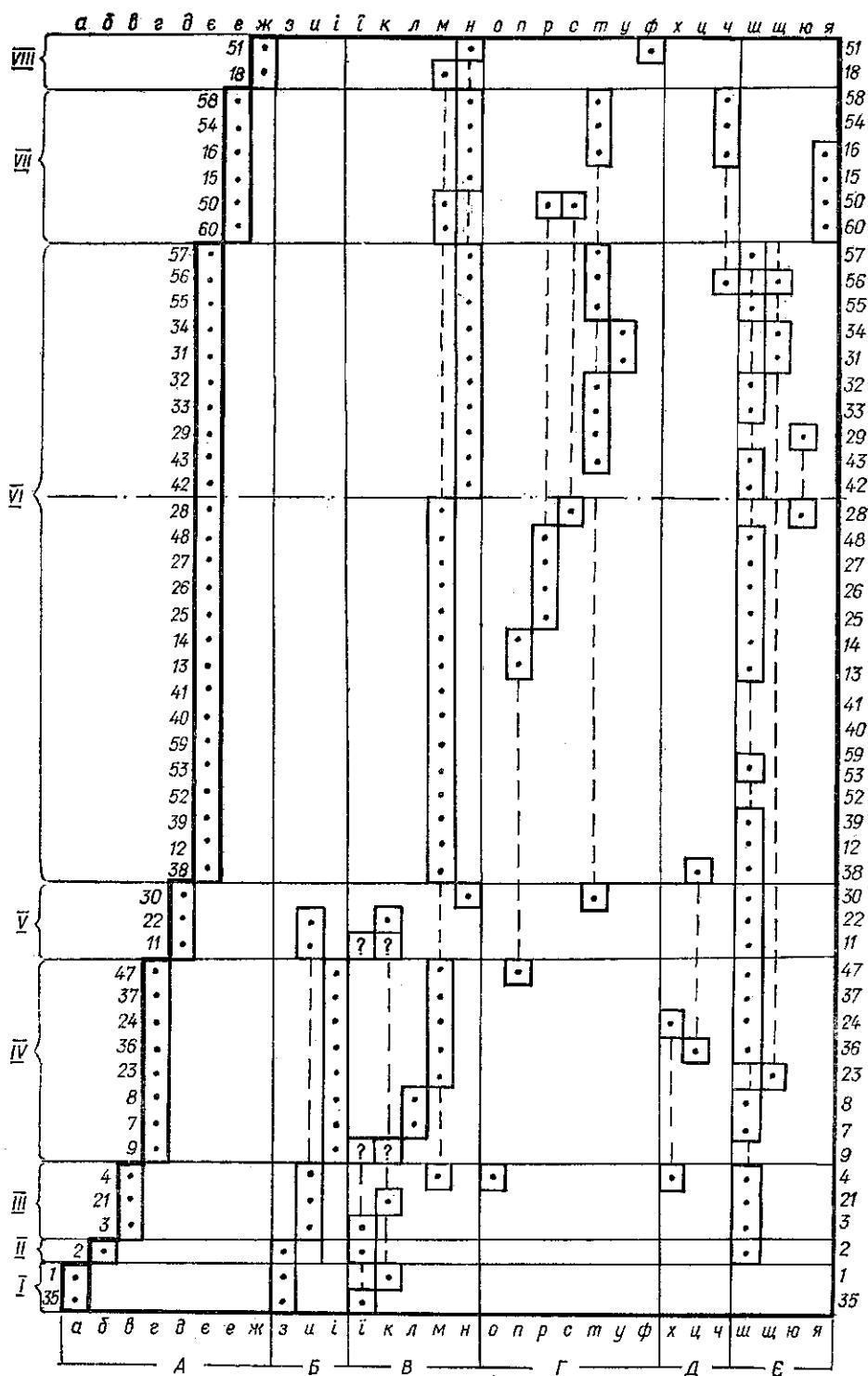

Рис. 4. Основні ознаки підковоподібних фібул.

А — «Малюнок» на кінцевих щитках; а — пунктирні композиції; б — «квітка», в — «мальтійський хрест»; г — ромб; д — кільце; е — коло; е — сектори; ж — гладкі неорнаментовані.
 Б — карбування та гравіровки на кінцевих щитках: з — «наколи»; и — «рубчасте гравіроване коло»;
 і — лінійне гравіроване коло.
 В — характер розширення на дужці: — розширення відсутнє; к — «намистина»; л — круглий щиток;
 м — прямокутний щиток; н — ромбoidalний щиток,

III. Серія Тростянець — Черняхів I (рис. 6, III; 4, 3—4, 21; 5, 3—4, 21; таблиця, 3—5, 21). Вона характеризується емалевим червоним рисунком типу «мальтійський хрест» у гравірованому рубчастому колі. Тип 1 (рис. 6, 4) — без розширення на дужці; тип 2 (рис. 6, 5) — з намистиною; тип 3 (рис. 6, 6) — з прямокутним центральним щитком.

За літературними даними, до цієї серії можна віднести ще одну фібулу (таблиця, 5), яка нагадувала останній з описаних типів.

IV. Дніпро-Німано-Мазурська серія (рис. 6, IV; 4, 7—9, 23—24, 36—37, 47; 5, 7, 23—24, 36—37; таблиця, 6—9, 23—24, 36—37, 47). Вона характеризується рисунком з червоної емалі у вигляді лінійного хреста або морфологічно близьким зображенням ромба зувігнутими сторонами, іноді з «очками» на кінцях, заключеним у гравіроване одинарне чи подвійне коло. Тип 1 (рис. 6, 8) — з круглим центральним щитком; тип 2 (рис. 6, 9—11) — з прямокутним центральним щитком. Серед фібул типу 2 є варіанти: А (рис. 6, 9—10) — без відростків; Б (рис. 6, 11) — з сокироподібними відростками.

Фрагментовані екземпляри цієї серії (рис. 6, 7; таблиця, 6, 9) важко віднести до якогось з виділених типів, оскільки форма (наявність) розширення не відома. Виходячи з ширини та перетину дужки, скоріш за все вони розширення не мали або мали намистину (рис. 6, 1—4 та 7).

За згадками в літературі, до типу 1 належала фібула Кононча I (таблиця, 8) оскільки за описом мала ті ж ознаки.

V. Серія Грищинці — Малишки — Межоніс (рис. 6, V; 4, 11, 22, 30; 5, 11, 22, 30; таблиця, 11, 22, 30). Вона характеризується кільцеподібним рисунком з червоної емалі, оточеним двома гравірованими рубчастими колами (рис. 6, 12—13) або без них (рис. 6, 14). Тип 1 (рис. 6, 13) — з намистиною на дужці; тип 2 (рис. 6, 14) — з центральним ромбічним щитком.

Подібно до попередньої серії фібулу з района с. Грищинці за фрагментарністю до конкретного типу не відносимо, але, скоріш за все, з огляду знову ж таки на вузьку округлу в перетині дужку вона або не мала розширення, або мала намистину (пор. рис. 6, 1—4 та 12).

VI. Балто-Дніпро-Оксська серія (рис. 6, VI; 4, 12—14, 25—29, 31—34, 38—43, 48, 52—53, 55—57, 59; 5, 13—14, 25—29, 31—

7 — характер орнаментації відростками: о — кульки на кінцевих щитках; п — сокироподібні по корпусу; с — кульки на центральному щиткові; т — круглі (дископодібні) виступи на центральному щитку; у — циліндрики на центральному щитку; ф — кільца на центральному щитку.

7 — окремі елементи емалевого оздоблення центральних щитків: х — окремі маленькі трикутні гнізда; ц — вузьке прямокутне гнізда; ч — навскісно розташовані великі трикутні гнізда.

Є — елементи колористичного вирішення: ш — монохромні; щ — колір емалі на центральному щиткові інший, ніж на кінцевих; ю — «смугастість малионка»; я — хрестоподібні розташування різних колірів на щитках.

Римськими цифрами позначено номери серій, грабськими — номери фібул за таблицею 1.

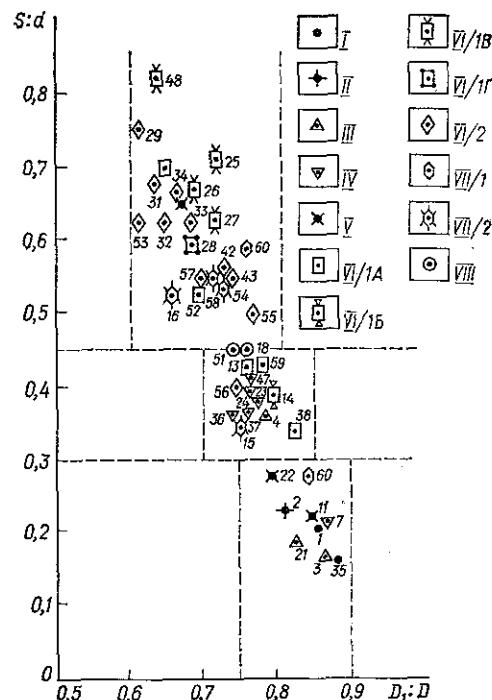
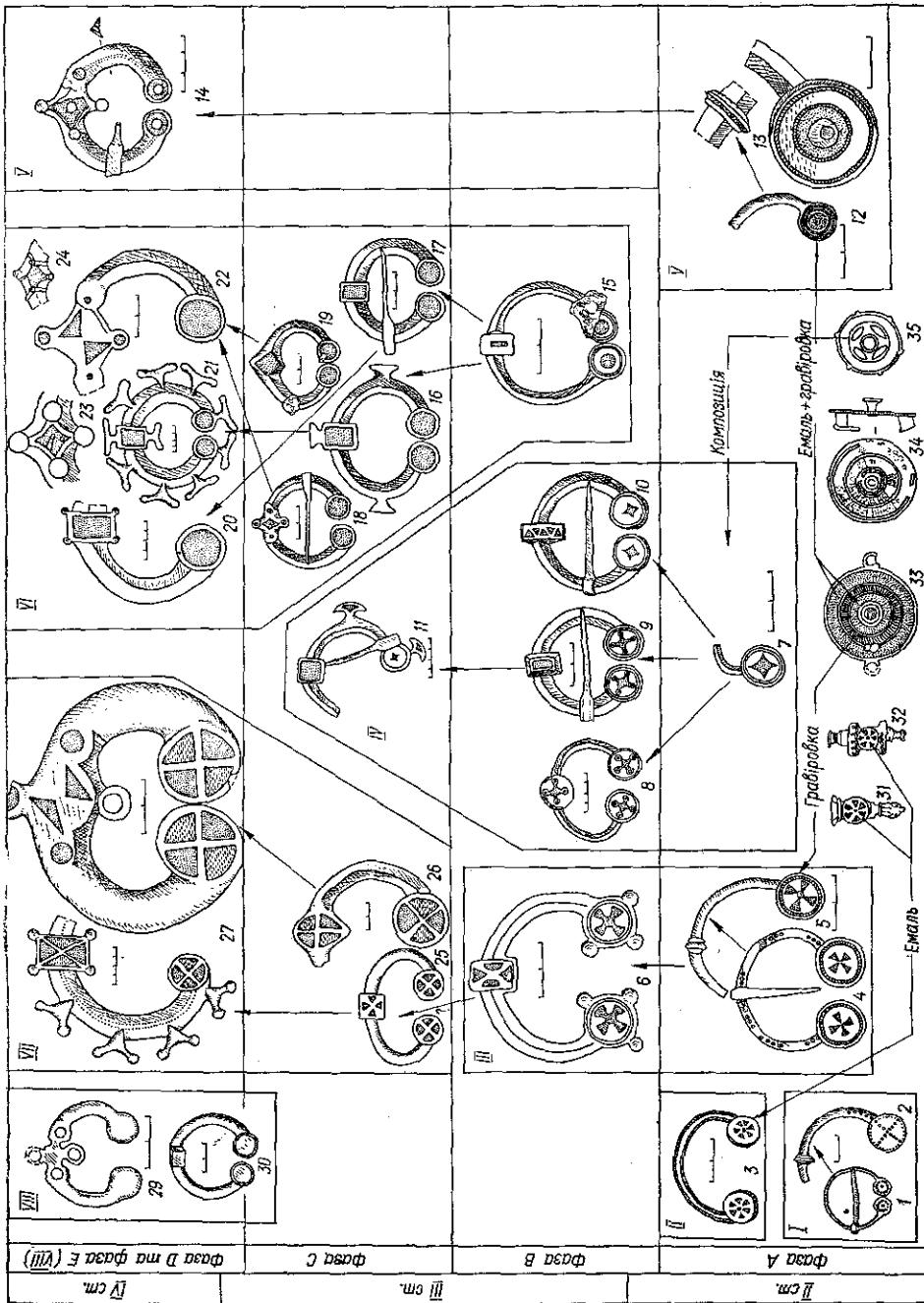

Рис. 5. Графік пропорцій підковоподібних фібул. Римськими цифрами позначено номери серій, через дроб — типи та варіанти (арабські цифри та літери). Номери на графіку відповідають номерам фібул у таблиці 1.

Рис. 6. Відносна та абсолютна хронологія підковоподібних фібул та деякі проримські прототипи. Римськими цифрами позначені номери

серій.

1 — Бабента; 2 — Вукриїн; 3 — Липлява; 4 — Просвінець; 5 — кол. Вильноська губ.; 6 — Черняхів I; 7 — Букрия II; 8 — Голов'янеч; 9 — Баргув Двурін; 10 — Румунічес; 11 — кол. Вітебська губ.; 12 — с. Гришинці; 13 — Маліпіска (Леталь); 14 — Меджин; 15 — Могиціни; 16 — невідоме місцеве відкладення на Ківшані; 17 — Нірка; 18 — Ракчи; 19 — Білка; 20 — Баткай (Леталь); 21 — Ракенай; 22 — Григорчичевське (деталь); 23 — Вакшай (деталь); 24 — Мележоніс (деталь); 25 — Дурово; 26 — Хмільна; 27 — Ябара С (деталь); 28 — невідоме місцеве відкладення на Ківшані; 29 — Черніхів II; 30 — Ярає; 31 — Еталев + графіфіка; 32 — Грабіровка; 33 — Еталев; 34 — Еталев; 35 — проримсько-римські еталеві фібули.

34, 38—39, 42—43, 48, 52—53, 55—57, 59; таблиця, 12—14, 25—29, 31—34, 38—43, 48, 52—53, 55—57, 59). Вона характеризується колоподібним емалевим рисунком, утвореним великими круглими гніздами емалі, що переважно займають всю площину щитків.

Тип 1. Прямокутнощиткові (рис. 6, 15—17, 20—21). Варіанти: А — без відростків — Мойтини, кол. Київська губ., Нетта, Кузнечики, Графська Гора та знахідка з Мордовії (рис. 6, 15, 17; таблиця, 12, 38—39, 52—53, 59); Б — з сокироподібними відростками — кол. Київська губернія (рис. 6, 16, таблиця, 13—16); В — з гульками — Бакшай (рис. 6, 20); Г — з луноподібними відростками (рис. 6, 21, таблиця, 25—27).

За літературними даними, до варіанта А можна віднести ще дві фібули з Мазурії (таблиця, 40—41) *. Емаль — переважно червона.

Тип 2. Ромбощиткові (рис. 6, 18—19, 22—24). Варіанти: А — без відростків — Вішка (рис. 6, 19); Б — з дископодібними відростками на щитку — Бакшай, кол. Вільнюська губ., Рачки, Муром, Кузьмінське, Гріхорученське (рис. 6, 18, 22—23; таблиця, 29, 32—33, 42—43, 55—57); В — з циліндричними виступами на центральному щитку — Воропнішкес, Меджоніс (таблиця, 31, 34, рис. 6, 24). Емаль — червона, зелена, жовта.

VII. Серія Дніпровсько-Волзька (рис. 6, VII; 4, 15—16, 50, 54, 58, 60; 5, 15—16, 50, 54, 58, 60; таблиця, 15—16, 50, 54, 58, 60). Вона характеризується рисунком кола, поділеного на сектори, з різникольоровою навхрест розташованою емаллю у секторальних гніздах.

Тип 1. Прямокутнощиткові (рис. 6, 25, 27). Варіанти: А — без відростків — Дурово (рис. 6, 25); Б — з відростками — Ябара С (рис. 6, 27). Характер рисунка на центральному щитку у даних фібул нагадує кінцеві.

Тип 2. Ромбощиткові (рис. 6, 26, 28). Варіанти: А — без відростків — Хмільна (рис. 6, 26); Б — з дископодібними відростками — кол. Київська губернія, Кір'янове, Дьякове (рис. 6, 28; таблиця, 16, 54, 58).

VIII. Серія Черняхів II — Ярве (рис. 6, VIII, 4, 18, 51; 5, 18, 51; таблиця, 18, 51). Характеризується гладким корпусом без емалі. Тип I. Прямокутний центральний щиток — Ярве (рис. 6, 30). Тип 2. Ромбоїдальний щиток — Черняхів II (рис. 6, 29).

На Середньому Подніпров'ї не виявлено аналогій фібулам локальnoї Північноестонської серії, наявної також у Фінляндії та Швеції²³, а також типу знахідки з Мошинського городища²⁴. У зв'язку з цим останні докладно не розглядаються.

З Середнього Подніпров'я походять ще чотири підковоподібних фібули кола виїмчастих емалей, які не збереглись і відомі лише за більш менш докладними описами. Фібула з Конончі (Кононча II, таблиця, 10), за описом М. О. Макаренка, мала «на кінцях» орнамент у вигляді хреста «...з розширеними кінцями», що наближує її до екземплярів з «мальтійським хрестом», або «хрестом з очками» на щитках (пор. рис. 6, III—IV). В колекції Ф. Ф. Кундеревича зберігалася фібула з колишнього Канівського повіту (таблиця, 17) з «...колоподібними кінцями, прикрашеними гравіровкою», що наближує її до екземплярів перших п'яти серій. Інші екземпляри (таблиця, 19—20) визначити важко за браком даних.

Така у загальних рисах типологічна характеристика підковоподібних фібул кола виїмчастих емалей з Середнього Подніпров'я та їх ана-

* Посилання на джерело див. у таблиці.

²³ Шмідехель M. X. Указ. соч., с. 117, рис. 28, 4. Hackman A. Op. cit., S. 205, abb. 1; Hjarne E. Op. cit., fig. 1a.

²⁴ А. С. Указ. соч., с. 179, рис. 245.

логів з інших територій. Більш детальні характеристики згаданих фібул для кожного конкретного екземпляра можна бачити на рис. 4—5. Простежений взаємозв'язок стилістичних, а також в ряді випадків стилістичних та метрических ознак (пор. рис. 4—5) дозволяє виділити відносно-хронологічні горизонти — фази розвитку підковоподібних фібул кола виїмчастих емалей.

Фаза А — серія, I, II (Липлява); серія III, тип 1—2; серія V (Грищинці — Малишки). Синхронізація ґрунтуються на близьких пропорціях (рис. 5, 1—3, 11, 21—22, 35), наявності вузької, переважно округлої в перетині дужки без розширення або з намистиною (рис. 6, 1—5, 7, 12—13). Рисунок складається з окремих маленьких гнізд: крапкоподібнотрикутних, кільцеподібних, хрестоподібних, ромбічних, обов'язково заключених у карбоване (пунктирне, гравіроване) коло.

Фаза В — серія III, тип 3; серія IV (крім варіанта з сокироподібними відростками). Синхронізують пропорції (рис. 5, 4, 23, 24, 36—37, 38, 47), а також наявність одного суцільного круглого або хрестоподібного (ромбічного) гнізда у карбованому колі (в основному, лінійному, одинарному чи подвійному — рис. 6, 15, 6, 8—10), окремих невеликих гнізд на центральному (рис. 6, 6, 10, 15) тощо.

Фаза С — серія IV, тип 2, варіант з відростками; серія VI, тип. 1, варіанти А—Б; тип 2, варіант А — частково Б; серія VII, тип 1, варіант А; тип 2, варіант А (рис. 6, 16—19, 25—26) стилістично близькі. Синхронізують пропорції та розміри (рис. 5, 13—14, 42—43, 52—53, 59, 47, 56—57).

Фаза D — серія V, тип 2; серія VI, тип 1, варіант В—Г; тип 2, варіанти Б (Бакшай, Муром, Гріхорученське), а також В; серія VII, тип 1, варіант Б; тип 2, варіант Б (рис. 6, 14, 20—24, 27—28). Синхронізують розміри та пропорції (рис. 5, 25—28, 48, 29—34, 54—55, 58), а також стилістичні ознаки, які поєднують екземпляри різних серій, зокрема відростки-гульки (рис. 6, 20, 26) та луноподібні (рис. 6, 21, 26), орнаментація центрального щитка тощо (рис. 6, 14, 22, 23, 27). Характерну рису цієї фази становлять, таким чином, «гібридні» екземпляри, чого немає у попередніх, які вказують на синхронні деталі стилю.

Фаза Е — серія VIII. Вона виділена умовно, оскільки фібули цієї серії за стилістичними ознаками не можна синхронізувати з попередніми, хоч пропорції їх відповідають деяким попереднім (рис. 5, 8, 57; 6, VIII).

Беручи до уваги спостереження дослідників над еволюційними особливостями підковоподібних емалевих фібул, можна передбачати послідовну хронологічну зміну описаних відносно-хронологічних фаз від А до Д, на що чітко вказує зростання співвідношення $S : d$, яке визначається збільшенням ширини дужки, у цьому ж напрямку збільшується і багатство емалевого оформлення: гнізда зростають, стають глибшими. У фазах С і D наявні екземпляри з поліхромною емаллю на кінцевих щитках, а «барочні» екземпляри мають додаткове багате оформлення відростками по корпусу.

Резюмуючи основні риси розвитку підковоподібних фібул кола виїмчастих емалей, слід зазначити: у плані конструктивному особливих змін не відбувається; еволюція стилістичних ознак проходить у плані збільшення площин емалі на корпусі за рахунок зростання розмірів емалевих гнізд на кінцевих щитках (кілька маленьких змінюються одним або чотирма (серія VII) великими); з'являється центральний щиток, для емалевого оздоблення якого характерні ті ж самі особливості еволюції, що і в попередньому випадку; зникають гравіровані чи карбовані кола навколо рисунка кінцевих щитків, характерні для фаз. А—В з'являються відростки спочатку на кінцевих щитках (фаза В), а згодом по корпусу (фаза С), набуваючи «барочності» (фаза D); різноманітні емалеві рисунки кінцевих щитків (фаза А—В) набувають ста-

лості (фаза С і особливо D), що стосується і оформлення центральних щитків; хрестоподібні кільцеві, ромбічні композиції на кінцевих щитках спочатку наявні, а на центральних (фаза В—С) зникають (фаза D); в кожній наступній фазі спостерігаються форми попередньої (пор. рис. 6, III—VI); не виключена спадкоємність між формами серії III та VII (пор. рис. 6, 6, 25), композиціями серії IV та центральних щитків типу 2, серії VI (пор. рис. 6, 8, 18), а також VII (пор. рис. 6, VII).

В цілому кожну з описаних серій можна уявити у вигляді невеликого типологічного ряду, в якому відбуваються описані вище зміни. Це падає загальному типологічному рядові розгалуженості («деревоподібності»), що, імовірно, можна пов'язати з одночасовим використанням давніми майстрами різних стилістичних прийомів оздоблення фібул. Останнє має яскраве підтвердження у «гіbridних» екземплярах фази D (пор. рис. 6, III—VII).

Що ж стосується позбавлених емалі фібул фази Е, то місце їх у відносно хронологічній схемі знайти важче. З одного боку, це можуть бути «дешевші» наслідування емалевим зразкам, але не можна виключити і їх так би мовити «вироджений» характер, що робило б їх заключною фазою у розвитку підковоподібних емалевих фібул. Подібний характер заключного типу фібул трапляється серед екземплярів трикутної²⁵, а також Т-подібної форми²⁶.

Описані вище особливості дозволяють уявити три стадії розвитку підковоподібних фібул: початкова, або рання (фази А—В), розвинута (фази С—D) та, імовірно, заключна, або пізня (фаза Е).

Показники синхронізації ознак фібул у середині окремих фаз дозволяють ставити питання про можливість розповсюдження абсолютнох дат фібул, що походять з датованих комплексів на всю фазу²⁷.

Прибалтійські зразки з фази А датуються в літературі II або II—III ст. (Вільнюська губ.; Бабіента I; Малишки)²⁸. З цих фібул лише знахідка з західнобалтійського могильника Бабіента I (пох. 57) виявлена у комплексі. Її супроводжувала провінційно-римська кругла фібула з емаллю типу знахідки з латвійського могильника Гайліші (рис. 6, 1, 34)²⁹. У сучасній літературі такі фібули датують II ст., в основному — його другою половиною³⁰. На другу половину II ст. припадав їх вивіз на «варварські» території³¹.

Датуванню фібули з Бабіента другою половиною II ст. відповідають стилістичні особливості фібул інших серій фази А. Порівняння техніки написання емалі у невеликі окремі трикутні та кільцеподібні гнізда, оточені пунктирними та рубчастими гравірованими колами з виробами провінційних майстерень І—ІІ ст., які у другій половині II ст. вивозилися на північ та схід³² (рис. 6, 31—35), показує їх близьку подіб-

²⁵ Рыбаков Б. А. Указ. соч., с. 56.

²⁶ Махно Є. В. Типи поховань та планування Компаніївського могильника.— В кн.: Середні віки на Україні. К., 1971, с. 92, рис. 4, 1—2.

²⁷ Пор. Амброз А. К. Проблемы..., с. 97.

²⁸ LLM, 1958, кн. 1, с. 346. N 168; LAA, кн 4, р. 107; Moora H. Zur Frage..., S. 84; Митрофанов А. Г. Железный век Средней Белоруссии. Минск, 1978, с. 36—37; Старожитная скарбница Беларуси. Минск, 1971, № 6.

²⁹ Thomas S. Die provinzialrömischen Scheibenfibeln der Römischen Kaiserzeit im Freien Germanien.— BJV, 1966, N 6, S. 126—130; Michelbertas M. Prekybiniai risiai Žemaitijos imperijoje.— In: Lietuvos Gyventojo prekybiniai risiai I—XIII a. Vilnius, 1972, p. 30—31; Moora H. Zur Frage..., S. 80.

³⁰ Thomas S. Op. cit., S. 146—148.

³¹ Амброз А. К. Фібули юга..., с. 29.

³² Там же, табл. 14, 8, 11; Спицьин А. А. Указ. соч., с. 155, рис. 148; Thomas S. Op. cit., S. 127. abb. 2; S. 146—148, taf. 10, 1, 3—4.

ність. Чаявність на найбільш архаїчних підковоподібних фібулах орнаментальних композицій, які майже точно копіюють прийоми оздоблення провінційних зразків, датованих вказаним часом, дає опосередковану можливість відносити фібули фази А до II ст., скоріше за все — до другої половини цього століття (пор. рис. 6, 31—32 та 2—4; 33 та 3—4, 12—13).

Малоймовірно пізніше виникнення подібних наслідувань, оскільки б тоді це пов'язувалося з часом, коли таких прототипів в ужитку не було. Випадковість у збігові цілого комплексу технічних та стилістичних прийомів орнаментації «варварських» та провінційних зразків малоймовірна, оскільки сама техніка виїмчастої емалі запозичена з саме таких «галло-римських» виробів³³. У даному випадку вдається конкретно простежити не тільки запозичення самої техніки, а й орнаментальних композицій та технічних прийомів гравіровки, самого нанесення емалі тощо. Таким чином, фазу А, на наш погляд, можна датувати другою половиною II ст. Посередню таку дату дає можливість пропонувати і нижня дата фібул фази В.

Для знахідок з Литви (Саргенай, Румшишкес) запропоновані дати II або II—III ст.³⁴, для знахідок з Польщі (Барглув, Лабапа, Мойтини) — перша половина III ст. або навіть дещо раніший час^{35—36}.

Останні дати солідно обґрунтовані на підставі поховання 4 могильника Барглув Двурни та горизонтальної стратиграфії могильника Мойтини (фібула з пох. 35). З урахуванням деяких інших даних, можна передбачати датування цих фібул кінцем II — першою половиною III ст.

Поховання 203/234 з центральнолитовського могильника Саргенай крім фібули включало два вузьких пластинчастих браслети з звуженими рубчастими кінцями, орнаментованих горизонтами «очків» та насічкою, датованих II—III ст.^{37—38} Детальна типологія та хронологія подібних браслетів недостатньо розроблена, але типологічно вони ймовірно є похідними від форм II ст.³⁹ та, в свою чергу, передують ширшим пластинчастим браслетам III—IV ст.⁴⁰ Імовірно, їх можна датувати вужче, кінцем II — початком III ст.

З огляду на це датування фібул фази В можна передбачати в межах кінця II — першої половини III ст., оскільки даних про знахідки в пізніших комплексах немає.

Разом з тим знахідки з Литви та Північно-Східної Польщі серії III типологічно є похідними від дніпровських (Оболонь, Букрин), що мали вузькі дужки фази А (пор. рис. 6, I—III, IV, 7).

Хронологія фази В, таким чином, показує верхню хронологічну межу для фібул фази А: кінець II ст. Зрозуміло, що це стосується перш за все часу виникнення вказаних форм. Наскільки довго вони були в ужитку, поки що можна судити лише для датованих прибалтійських форм.

³³ Кондаков Н. П. История и памятники византийской эмали.— В кн.: Византийские эмали. Собрание А. В. Звенигородского. Спб., 1892, с. 17—21; Спицын А. А. Указ. соч., с. 42.

³⁴ LLM, kn. 1, N 166, p. 346; LAA, kn. 4, s. 107.

^{35—36} Пор.: RB, 1974, N 12, s. 64, tabl. 1, 5, s. 56—57, 86—87.

^{37—38} Kulikauskas P. Emaliuočių dirbiniai Lietuvoje.— VDKMM, 1941, N 1, p. 46—47; Каунаський ДІМ, № 1616 : 7—8. Широ дякую А. Баублісу (Каунас) за надіслані описи та малюнок. Аналогічний див.: Moora H. Die Eisenzeit., taf. XXI, 2—4, taf. XXII, 1—3; Moora H. Die Eisenzeit., S. 378—379.

³⁹ LAA, kn. 4, zem. 52, 1.

⁴⁰ Kulikauskas P., Kulikauskiene R., Tautavicius A. Lietuvos archeologijos bruožai. Vilnius, 1961, p. 232, pav. 157.

Можливість для датування фази С дають комплекси західнобалтійських могильників: Вішка, пох. «у»; Нетта, пох. 81 а; Рачки, пох. 1. **Поховання з могильника Вішка датоване в межах другої половини III — першої половини IV ст.**⁴¹; поховання з Нетти — серединою — другою половиною III ст.⁴²; поховання з Рачок — першою половиною III ст.⁴³

Таким чином, суммарна дата може бути III — перша половина IV ст.

Разом з тим раннє датування комплекса з Рачок визиває сумніви, оскільки виявлені там широкі манжетоподібні браслети знаходяться в ужитку на території західнобалтійської культури з середини III ст. і наявні у комплексах другої половини III — першої половини IV ст.⁴⁴ Сама ж емалева фібула подібна до знахідки з Вішки і може бути одночасова першій. Таким чином, дата фібули з Рачок здається заниженою.

З огляду на це час появи фібул фази С, скоріш за все, повинен припадати на середину — другу половину III ст., на що чітко вказує знахідка з Нетти. В ужитку вони могли бути й пізніше (Кузьмінський могильник, пох. 21). Посередньо на цю дату вказує і наявність фібул-деривату IV серії (рис. 6, 11), що пов'язується з попередньою фазою. Таким чином, фазу С датуємо серединою — другою половининою III ст.

Пізнішу межу цієї стадії, як і в попередніх випадках, показує нижня межа наступної стадії D. Підстави для її абсолютноного датування є об'єкти культури східнолитовських курганів: Межоніс, кург. 2, зоl. 5; Меджоніс, пох. 1 та 3. у літературі для цих матеріалів пропонується дата IV—V ст., а також — друга половина III — перша половина IV ст.^{45—46}

Більш обґрутованим здається останнє датування, оскільки воно базується на детальному аналізі культурно-споріднених з литовськими матеріалів західнобалтійської культури, за матеріалами масових могильників з горизонтальною стратиграфією⁴⁷. Щодо литовських матеріалів такого аналізу поки що не проведено, а, як зазначається в літературі, система хронології археологічних пам'яток Литви римського часу ґрунтуються на «омолоджених» датах системи Н. Оберга — Х. Кемке, яка на сьогодні переглянута у бік повернення до більш давньої системи О. Тішлера — Е. Блюме, уточненої новими матеріалами.

На наш погляд, типологічні особливості фібул згаданого типу дозволяють відносити їх до кінця III—IV ст., на що, з одного боку, вказують деякі архаїчні риси (кільцеподібні гнізда на фібулі з Межоніс), що є ремінісценцією ще фази А. Крім того, виступи-циліндрики на щитках фібул з Меджоніс та Воропнішкес характерні для естонських фібул типу Тюрсамяе IV ст.^{47—49}

З горизонтом речей V ст. підковоподібні фібули з емаллю не зустрінуті, як подібні до схарактеризованих, так і інші форми.

⁴¹ Стадії C₂—C₃ (за Е. Окулічем) або C₂ (за Я. Ясканісом): Okulicz J. Pradzieje, s. 443; Jaskanis J. Cmentarzyska kultury zachodniobaltyjskiej z okresu rzymskiego. — MSW, 1977, N 4, s. 343.

⁴² Поховання належить до ранньої фази могильника, початок C₂: Kaczyński M. Problem zróżnicowania wewnętrzne «kultury śudowskiej» w późnym podokresie wpływów rzymskich i okresie wędrówek ludów. — Prace archeologiczne, 1976, z. 22, s. 276,rys. 5, 8, s. 277.

⁴³ Okulicz J. Op. cit., s. 412.

⁴⁴ Kaczyński M. The Cemeteries dating from the Roman and great migration period in the Augustow Great Lakes Region. — ABS, 1966 N 4, s. 84—85.

^{45—46} LAA, kn. 4, p. 107.

^{47—49} Пор. LLM, kn. 1, N 246 та Шмідехельм М. Х. Указ. соч., с. 94, 158, рис. 42, 1.

Фібули варіанта Г, типу 1, серії VI походять з зруйнуваних поховань та супроводжуються різночасовим матеріалом⁵⁰. Ці знахідки (Жадавайняй, Ракенай, Велікушкес) датують IV ст.⁵¹ Можливість останньої дати засвідчена, з одного боку, верхньою датою городища Велікушкес IV ст.⁵², а з іншого — тим, що стилістично подібна фібула серії VII (Ябара С) знайдена разом зі шпилькою, що в сучасній літературі датується III—IV ст.⁵³

Типологічно ці фібули — похідні від середньодніпровських з сокироподібними відростками попередньої фази, що дає можливість зупинитися на даті IV ст., не виключаючи, проте, і деякого удавнення.

Таким чином, за наявними матеріалами дата стадії Д розвитку підковоподібних фібул кола виймчастих емалей може бути визначена в межах кінця III—IV ст.

Що ж до фази Е, то переконливих матеріалів для встановлення точних дат немає, але і у випадку наслідування ними форм двох попередніх, і якщо оцінювати їх як «вироджені» екземпляри, дата не може значно різнятися. Показово, що «вироджений» екземпляр Т-подібної фібули кола виймчастих емалей зустрінуто у черняхівському похованні, тобто стосовно до інших емалевих форм дата подібних екземплярів не пізніше за IV — початок V ст.⁵⁴

Таким чином, за наявними матеріалами фібули датуються: фаза А — друга половина II ст., фаза В — кінець II — перша половина III ст., фаза С — середина — друга половина III ст., фази D — Е — кінець III — перша половина або все IV ст.

Що ж стосується фібул Середнього Подніпров'я, то можна бачити факт наявності тут основної маси фібул ранньої стадії (друга половина II — перша половина III ст.) — 11—12 екз. проти 5—6 екз. у Прибалтиці (рис. 7, а—б); кількість фібул фази С — майже однакова 4 проти 4—6; лише екземплярів фази Д у Прибалтиці набагато більше (рис. 7, в—г).

Показово і те, що у Мазурії остання фаза не представлена зовсім, а фібули серії VII, для Прибалтики загалом не характерні, розповсюдженні в основному на схід від Дніпра (рис. 7, в—г).

Картографування фібул по серіях і фазах дозволяє висловити сумнів щодо прибалтійського походження ранніх форм підковоподібних фібул на Середньому Дніпрі. Хоча вони являють собою окремі знахідки і лише одна пов'язана з поселенням на Оболоні, виключити їх з Прибалтики, де відсутні прототипи, малоймовірно. Топографія знахідок та наявність ранніх ланок типологічних рядів (серія III—V) може свідчити про наявність місцевого центра⁵⁵. В цьому випадку єдина знахідка ранньої фази в Мазурії (Бабієнта), де досліджені багаті могильники з різноманітними бронзовими виробами, але без ранніх емалей⁵⁶, може розглядатись і як імпортна або копія дніпровських. Те ж саме можна сказати і про знахідки з басейну Вілії, з території культури штрихової кераміки, де місцевого виробництва теж

⁵⁰ Скроневі кільця, гравні з конічними кінцями, браслет граничастого перетину (IV—V; III—IV ст.): LAA, кн. 4, р. 6—7, 15—16, 90—91 (Жадавайняй та Ракенай)

⁵¹ LAA, кн. 4, с. 107.

⁵² Матеріали розкопок городища Велікушкес датують не пізніше IV ст. *Дані лайте Е.* Штриховання кераміка в Литве: Автореф. канд. дис. Вильнюс, 1967, с. 13

⁵³ Шмидехельм М. Х. Указ. соч., с. 72, рис. 15, 2; пор.: LAA, кн. 4, с. 72—73; зем. 42, 2.

⁵⁴ Датування могильника Компанії та даного поховання не виходить за хронологічні межі черняхівської культури, запропоновані в літературі: Шукін М. Є. К. вопросу о хронологии черняховских памятников Среднего Поднепровья.— КСИЕ АН СССР. 1970, № 121, с. 110—111; Амброз А. К. Проблемы..., с. 98, рис. 1; 2, 8.

⁵⁵ Пор. Рыбаков Б. А. Указ. соч., с. 52—56.

⁵⁶ Зведення матеріалів по західнобалтійських пам'ятках Мазурії див.: Jaskanis F. Op. cit.

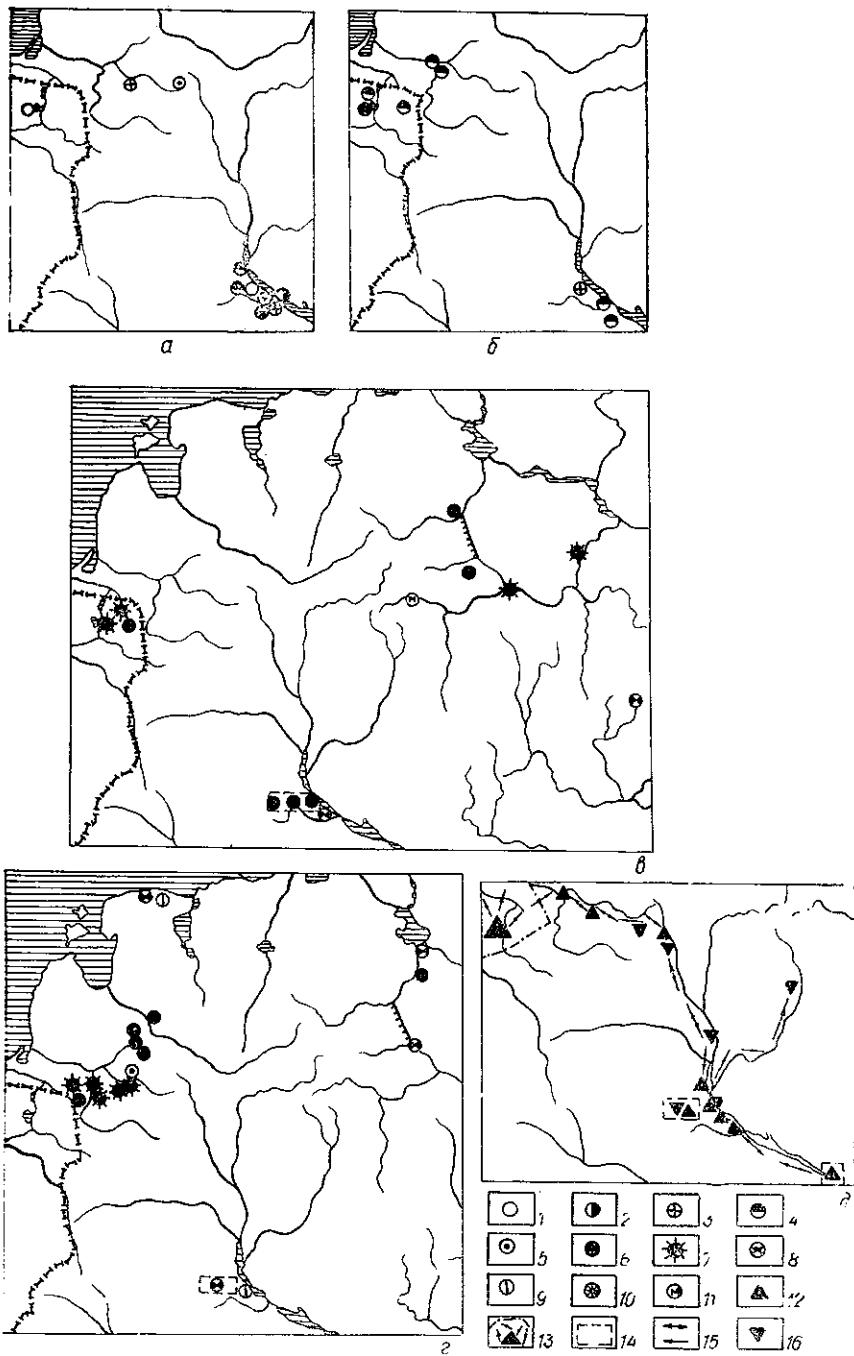

Рис. 7. Хронологія розповсюдження підковоподібних фібул у Східній Європі (карточка): а — фаза А; б — фаза В; в — фаза С; г — фаза Д; д — розповсюдження деяких фібул I—II ст. у Подніпров'ї.

1 — серія I; 2 — серія II; 3 — серія III; 4 — серія IV; 5 — серія V; 6 — серія VI, тип 1; 7 — серія VI, тип 2; 8 — серія VII; 9 — серія VIII; 10 — серія III або IV; 11 — фібула типу Мощини; 12 — очкові фібули пруської серії; 13 — розповсюдження «очкових» фібул у південній частині Литви та Мазури; 14 — умовна локалізація знахідок; 15 — імовірний шлях зв'язків між культурами Середнього Подніпров'я і Прибалтики; 16 — підв'язні фібули «верхньодніпровської» серії.

не було⁵⁷. Показово, що деякі форми фази С і D — дерівати середньодніпровських (пор. рис. 6, 6, 25—28), а для території Прибалтики однічні. Типологічними «спадкоємцями» фібули типу Голов'ятине, мають, є екземпляри північноестонської серії⁵⁸.

На стадії С, з одного боку, ми бачимо розвиток місцевого стилю (серія VII) фібули з сокироподібними відростками (серія VI), а з другого — не виключений прибалтійський вплив (поява ромбічних центральних щитків, а можливо, і всієї серії VI з огляду на ранню знахідку з Мойтін).

Найбільш яскраві знахідки з Прибалтики фібули стадії D на Середньому Подніпров'ї представлени практично однією знахідкою серії VII.

Таким чином, можна простежити місцевий, в основі незалежний від прибалтійського, розвиток підковоподібних емалевих фібул Середнього Подніпров'я, які навіть окремими знахідками представлені досить цілісно, з яскравими локальними рисами на ранній стадії розвитку (намистини на дужці, емалеві композиції фази А), які наявні і на розвинутій стадії (серія VII; сокироподібні відростки).

Принциповим щодо питання про походження цих прикрас на Середньому Подніпров'ї є описані наслідування провінційним емалевим прикрасам, наявні тільки на середньодніпровських формах, що дозволяє ставити питання про виникнення тут емалевих прикрас вже у другій половині II ст. н. е. з проникненням деяких форм у Прибалтику, не виключаючи можливості зворотніх впливів на розвинутій стадії.

На знайомство з виробами емальєрних провінційних майстерень вказують знахідки імпортів⁵⁹. Можливою сировиною емалевої маси правила, імовірно, імпортні північнопричорноморські буси, наявні також на Середньому Дніпрі⁶⁰, пов'язані з місцевими пам'ятками київського типу, що дали й знахідки прикрас з емаллю. Слід також зазначити, що серед емалевих бус червоного кольору, ідентичних за характером масі емалевих прикрас⁶¹, є датовані II—III ст.⁶²

На жаль, недостатня вивченість культури Середнього Подніпров'я II ст. н. е. не дає змоги судити про наявність місцевого бронзоливарного та скловарного виробництва, хоча знахідки такого виробництва для попередніх періодів відомі⁶³. Про культуру можливих виробників ранніх підковоподібних емалевих фібул може дати уяву знахідка з Оболоні, а також співпадання карти фібул з картою пізньозарубинецьких пам'яток I—II ст. (рис. 1). Зв'язок ранніх підковоподібних фібул з пізньозарубинецькою культурою дає можливість передбачити і знахідки у комплексах київського типу III—IV ст.⁶⁴, пов'язаних у культурному відношенні з пізньозарубинецькими.

⁵⁷ Митрофанов А. Г. Указ. соч., с. 36—37.

⁵⁸ Пор. Шмидхельм М. Х. Указ. соч., с. 117, рис. 28, 4.

⁵⁹ Кропоткін В. В. Римские импортные изделия в Восточной Европе II в. до н. э.—V в. н. э.—САИ, 1970, №1—27, с. 115, № 1071; с. 117, № 1107.

⁶⁰ Даниленко В. М. Пізньозарубинецькі пам'ятки київського типу.—Археологія 1976, № 19, с. 84; Максимов Е. В., Орлов Р. С. Поселение и могильник второй четверти I тыс. н. э. у с. Казаровичи близ Киева.—В кн.: Раннесредневековые восточнославянские древности. Л., 1974, с. 19, рис. 6, 3.

⁶¹ Поболь Л. Д., Наумов В. Д. О некоторых предметах материальной культуры селища Абидни.—В кн.: Докл. к XI конф. молодых ученых Белорус. ССР, ноябр. 1967 с. 426—427, рис. 1 д.

⁶² Алексеева Е. М. Античные бусы Северного Причерноморья.—САИ, 1978, ГІ-12 с. 69, тип 104, табл. 33, 31, 31а.

⁶³ Даниленко В. М. Дослідження пам'яток підгірського та бобрицького типів на Київщині в 1950 р.—АП, 1956, т. 6, с. 9, табл. II, с. 10—11; Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. Київ, 1972, с. 80—84.

⁶⁴ Казаровичі, ж. 4; Нові Безрадичі, пох. 12 та яма 1950 р.; Максимов Е. В. Орлов Р. С. Указ. соч., с. 19, рис. 6, 1; Даниленко В. М. Вказ. праця, с. 72, рис. 3 19, 29.

Проти прибалтійського походження підковоподібних фібул кола виїмчастих емалей свідчить і той факт, що сама форма цих прикрас має східне походження. У басейні Дніпра та на більш східних територіях ці фібули відомі ще у скіфський час в зарубинецькій, дяківській культурах тощо⁶⁵. На територію Прибалтики вони епізодично потрапляють лише у II ст.⁶⁶, а більш-менш численними у III—IV ст. є емалеві екземпляри.

Разом з тим місцеве використання виїмчастої емалі у Прибалтиці засвідчується для II—III ст. застосуванням цієї техніки на супотрівних виробах, але в районах, де невідомі аналогії середньодніпровським виробам, зокрема в Західній Литві^{67—68}.

Що ж до Мазурії та Східної Литви, то для ранішого, ніж II ст. часу, місцеве виробництво тут не засвідчується, зате основна маса виробів представлена підковоподібними фібулами. Показово, що наявні тут інші знахідки нечисленні і мають дніпровські аналогії (рис. 2), а в Мазурії оцінюються як дніпровські імпорти.

У зв'язку з цим можна фіксувати можливість середньодніпровських впливів на появу підковоподібних емалевих фібул у Мазурії та Литві, що могли проходити шляхом економічних стосунків за річковим шляхом Дніпро — Березіна — Вілія — Німан — Чарна Ганча — Мазурські озера (рис. 7д).

На наявність такого шляху для I—II ст. вказує картографування фібул: одночленних підв'язних верхньодніпровської серії^{69—71}, а також «очкових»⁷² пруської серії, які вказують на наявність взаємозв'язків по цих річках.

У зв'язку з цим звертає на себе увагу і спостереження про перенесення саме з другої половини II ст. н. е. шляхів економічних стосунків західних балтів на схід від Карпат, які йшли Дністром, Дніпром⁷³.

Наявність окресленого шляху зв'язків, який проходив через територію Середнього Подніпров'я, здається, знаходить вияв у поширенні підковоподібних фібул кола виїмчастих емалей Середнього Подніпров'я на північ, а також можливий вплив пізніших прибалтійських наслідувань на середньодніпровські *.

⁶⁵ Мозолевский Б. Н. Курган Толстая Могила близ г. Орджоникидзе на Украине.— САИ, 1972, № 3, с. 299, рис. 34; Смирнов К. А. Дьяковская культура., с. 47—48.

⁶⁶ Puzinas J. Naujausiu proistoriniu tyrinejimu duomenys.— Senove, 1938, t. 4, лист. XV, pav. 26, 2.

^{67—68} Kulikauskas P. Op. cit., pav. 2.

^{69—71} На думку А. К. Амброза (Фібули юга., с. 57—58, 62, 94, табл. 23, 1), на зразів цих фібул у Прибалтиці виникли інші підв'язні форми.

⁷² Ці фібули — прибалтійського походження, а на півдні є імпорти (Амброз А. К. Відом. праця, с. 35—36, табл. 21, 4).

⁷³ Prace archeologiczne, 1976, z. 22, s. 207. Цю статтю було здано до друку, коли з'явила книга.

* Корзухина Г. Ф. Предметы убора с выемчатыми эмальями V — первой половины VI в. н. э. в Среднем Поднепровье.— САИ, 1978, ЕI-43. У книзі вміщено зведення даних про знахідки підковоподібних емалевих фібул у Східній Європі. За думкою авторки, вони, як і інші емалі, є імпортами з Прибалтики. Вони датуються III — початком VI ст. і потрапили на південь у V ст. Дані, зібрані нами, суперечать концепції цього автора. Вона ґрутувалась на думці про відсутність місцевих пам'яток III—IV ст. (до яких характерні емалі) на Середньому Дніпрі (її робота була закінчена 1969 р.); хронологічні висновки, вміщені там, ґрутувались на старій схемі хронології Прибалтики, що нині уточнена польськими та частково литовськими дослідниками. У зв'язку з цим принципових змін у статтю не внесено.

Слід відзначити опубліковану Г. Ф. Корзухіною ранню фібулу з колекції Британського музею (можна віднести до серії I), а також знахідку з району Шауляя

Е. Л. ГОРОХОВСКИЙ

Подковообразные фибулы
Среднего Поднепровья
с выемчатой эмалью

Резюме

Статья посвящена одному из характерных компонентов комплекса украшений с выемчатой эмалью восточноевропейского стиля — подковообразным фибулам. Эти украшения широко использовались в литературе для решения проблемы происхождения, датировки, распространения выемчатых эмалей в Восточной Европе и их этнической принадлежности. Однако до сих пор более подробно изучались лишь прибалтийские находки, а сравнительно большая коллекция среднеднепровских (20 экз.) оставалась вне поля зрения специалистов и для рассмотрения указанных проблем почти не привлекалась, хотя и было высказано мнение об их балтском характере.

В статье предложена классификация, основанная на систематизации стилистических и метрических признаков украшений этой группы; созданная на ее основе схема относительной хронологии, соотнесенная с абсолютно датированными комплексами, содержащими подковообразные эмалевые фибулы, приводит к выводу о концентрации наиболее ранних находок (вторая половина II в. н. э.— первая половина III в.) на Среднем Поднепровье.

Однако уже в этот период данные предметы встречены и в Прибалтике (Мазурия, бассейн Балтийского моря), видимо, как импорты или подражания.

Более многочисленные находки второй половины III—IV в. из Прибалтики свидетельствуют об интенсивном их употреблении и местном производстве, что в свою очередь могло влиять и на позднейшие среднеднепровские типы. Однако последние носят черты локальности и ближе связаны с находками на более восточных территориях (Ока—Волга).

Только среднеднепровские находки несут выразительные черты имитации галло-римских украшений II в. н. э., послуживших стилистическими прототипами (техника эмали, орнаментальные мотивы и т. д.), что в совокупности с изложенным дает возможность предполагать местное производство подковообразных фибул на Днепре. В связи с особенностями их распространения могут быть намечены пути их проникновения на другие территории (Прибалтику, Волго-Окское междуречье). Сама категория подковообразной фибулы-сьюльгамы также имеет происхождение более восточное, чем Прибалтика, что также подтверждает возможность возникновения эмалевых дериватов на Днепре.

О. І. ЖУРКО

Черняхівські житла
на Середньому Дністрі

Вивченю матеріальної культури черняхівських племен Середнього Подністров'я, зокрема решток житлових споруд, завжди приділялась належна увага. І це цілком природно, оскільки ні що так повно не може відтворити умови існування людини, як житло. Воно є показником не тільки побуту і господарської діяльності, але й соціальних відносин. Тому зрозуміло, що не знаючи, в яких житлах проживали люди в дану історичну епоху, не можна створити достатньо чітке і конкретне уявлення про саму цю епоху¹. Гадаємо, що наше уявлення про населення Середнього Подністров'я у черняхівські часи залишиться неповним, якщо до уваги не буде взято його житлобудування.

(табл. 7, 1; 24, 4), не враховані нами. Авторка визначає, що підковоподібну фібулу, знайдену на Пастирському городищі (с. 69, № 57), з кінцевими шитками, збитими разом, можна віднести до серії IV. Це збільшує кількість ранніх форм до 14 екземплярів і може знову свідчити на користь середньодніпровського походження ранніх форм. Разом з тим в II роботі не враховано знахідки з Оболоні, Меджоніс, Межоніс, помилково описана фібула з Саргена (пор. с. 82, № 206).

Авторка локалізувала фібулу (табл. 1, 13) біля с. Грищинці, що збільшує кількість локалізованих пунктів Середнього Подніпров'я.

¹ Раппопорт П. А. Картографирование типов древнерусских жилищ.— В кн.: Проблемы картографирования в языке и этнографии. Л., 1974, с. 22.

Більш ніж за три десятиріччя на 13 відомих нам черняхівських поселеннях Середнього Подністров'я (рис. 1) відкрито 92 житлові споруди. Частина з них у науковій літературі освітлена лише побіжно, хоч на окремий аналіз і загальну характеристику вони заслуговують вже давно.

Вперше черняхівські житла на Середньому Дністрі стали відомі внаслідок багаторічних розкопок на поселенні першої половини I тисячоліття н. е. поблизу с. Лука-Врублівецька (лівий берег) Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.²

На поселенні відкрито дві наземні і п'ять заглиблених споруд. На початку 50-х років проводилися розкопки на черняхівських поселеннях біля с. Іванківці (лівий берег) Новоушицького р-ну Хмельницької обл.³ та с. Матвіївка (лівий берег) Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл.⁴ На першому з них досліджено чотири наземні споруди, на другому — одне наземне житло. У 1956, 1962 рр. на правому березі Дністра біля с. Комарів Кельменецького р-ну Чернівецької обл. на черняхівському поселенні М. Ю. Смішко розкопав три заглиблених, чотири наземні і одну кам'яну споруду⁵. В 1959—1961 рр. археологічна експедиція

Чернівецького державного університету здійснивала розкопки двох черняхівських поселень, розташованих на правобережжі біля сіл Киселівка

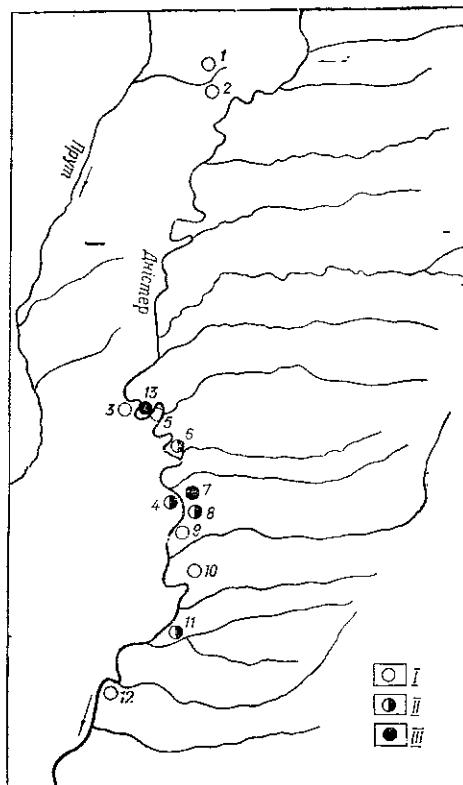

Рис. 1. Черняхівські поселення Середнього Подністров'я, на яких виявлені залишки житлових споруд: I — наземні житла; II — наземні і заглиблені житла; III — заглиблені житла.

1 — Боровці; 2 — Киселів; 3 — Оселівка; 4 — Комарів; 5 — Вороновці; 6 — Лука-Врублівецька; 7 — Теремці; 8 — Бакота; 9 — Калинівка; 10 — Іванківці; 11 — Бернашівка; 12 — Матвіївка; 13 — Сокіл.

² Тиханова М. А. Раскопки поселения первых веков нашей эры в Луке-Врублевецкой (Днестр). — КСИИМК, 1949, № 28, с. 72—74; Тиханова М. А. Археологические памятники Среднего Поднестровья в первой половине I тысячелетия н. э. — КСИА АН УССР, 1953, № 2, с. 16; Тиханова М. А. Поселение культуры полей погребений в Луке-Врублевецкой Хмельницкой обл. — КСИА АН УССР, 1955, № 4, с. 45—46; Тиханова М. А. Жилище ремесленника-древодела на поселении у с. Лука-Врублевецкая на Днестре. — КСИА АН СССР, 1976, 148, с. 69—71; Симонович Е. А. Про культуру полей поховань на Поділлі (в зв'язку з розкопками в Луці-Врублевецькій). — Археология, 1951, т. 5, с. 105—115; Сымонович Э. А. О датировке поселения первых веков нашей эры в Луке-Врублевецкой. — КСИИМК, 1955, № 57, с. 23—32.

³ Брайчевский М. Ю., Довженок В. И. Древнеславянское святилище в с. Иванковцы на Поднестровье. — КСИА АН УССР, 1953, № 2, с. 23—24; Брайчевский М. Ю. Древнеславянское святилище в с. Иванковцы на Днестре. — КСИИМК, 1955, № 52, с. 43—53; Брайчевский М. Ю., Довженок В. И. Поселение и святилище в с. Иванковцы в Среднем Поднестровье. — МИА, 1967, № 139, с. 246—252.

⁴ Аргамонов М. И. Археологические исследования в Южной Подолии в 1952—1953 гг. — КСИИМК, 1955, № 59, с. 112.

⁵ Смішко М. Ю. Поселення III—IV ст. н. е. із слідами скляного виробництва біля с. Комарів Чернівецької області. — МДАПВ, 1964, вип. 5, с. 67—80; Смішко М. Ю. Звіт про розкопки на поселенні I тисячоліття н. е. поблизу с. Комарів Кельменецького р-ну. — НА ІА АН УРСР, ф. 1956/3583, с. 30—47, 1962/4383, с. 4—8.

лів і Боровці Кіцманського р-ну Чернівецької обл.⁶ Розкопками в Ки-селеві відкрито чотири наземні житла, у Боровцях досліджено одну наземну будівлю. Протягом десяти сезонів (1969—1971, 1973—1979) досліджувалось черняхівське поселення біля с. Бакота (лівий берег) Кам'янець-Подільського р-ну⁷. Житлові споруди представлені там двома типами: наземні (11) і заглиблени (37) напівземлянки і землянки. На черняхівському селищі біля с. Конилівка (лівий берег) відкрито рештки двох наземних жителів⁸. Розвали чотирьох наземних житлових споруд виявлені В. М. Цигиликом на поселенні поблизу с. Оселівка

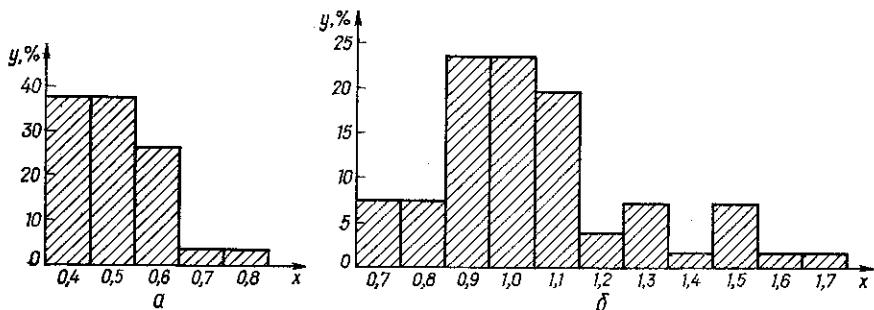

Рис. 2. Графіки розподілу глибини залягання наземних (а) і заглиблених (б) жителів від сучасної поверхні.

(правий берег) Кельменецького р-ну Чернівецької обл. Одне наземне житло досліджене ним неподалік від с. Вороновиця згаданого району⁹. Черняхівські житла заглиблених типу досліджені Л. В. Вакуленко на поселенні першої половини I тисячоліття н. е. біля с. Сокіл (лівий берег) Кам'янець-Подільського р-ну¹⁰. Рештки двох наземних і однієї заглибленої споруди виявлені в с. Бернашівці (лівий берег) Могилів-Подільського р-ну¹¹. 1979 р. розпочалися розкопки селища середини I тисячоліття н. е., розташованого на лівому березі Дністра неподалік

⁶ Тимощук Б. А., Винокур И. С. Памятники эпохи полей погребений на Буковине.—КСИА АН ССР, 1962, № 90, с. 73; Тимощук Б. А., Винокур И. С. Памятники черняховской культуры на Буковине.—МИА, 1964, № 116, с. 186—190, рис. 2; Тимощук Б. А., Винокур И. С. Давні слов'яні на Дністрі. Ужгород, 1977, с. 26—27.

⁷ Винокур И. С., Приходнюк О. М. Славянское селище в окрестностях летописной Бакоты.—АО 1969 г. М., 1970, с. 284; Винокур И. С. Работы Подольской экспедиции.—АО, 1970 г. М., 1971, с. 296; Винокур И. С. Поселение у с. Бакота на Днестре.—АО 1971 г. М., 1972, с. 365; Винокур И. С. Работы подольской экспедиции.—АО 1974 г. М., 1975, с. 264—265; Винокур И. С. Раскопки на Среднем Днестре.—АО 1975 г. М., 1976, с. 312; Винокур И. С. Исследования в Среднем Поднестровье.—АО 1976 г. М., 1977, с. 277; Винокур И. С. Раскопки и разведки на Среднем Днестре.—АО, 1977 г. М., 1978, с. 306—307; Винокур И. С., Тимощук Б. А. Давні слов'яні на Дністрі. Ужгород, 1977, с. 37.

⁸ Винокур И. С., Журко А. И., Мегей В. Ф. и др. Раскопки и разведки на Среднем Днестре.—АО 1977 г., с. 307.

⁹ Цигилик В. Н. Черняховское поселение у с. Оселівка.—АО 1971 г., с. 363—364; Цигилик В. Н. Раскопки поселения у с. Оселівка.—АО 1974 г., с. 368; Цигилик В. Н. Двухслойное поселение у с. Оселівка на Днестре.—АО 1976 г., с. 385; Цигилик В. Н. Работы Хотинского отряда на Днестре.—АО 1976 г., с. 385; Цигилик В. Н. Раскопки поселения у с. Вороновица на Днестре.—АО 1977 г., с. 397—398.

¹⁰ Вакуленко Л. В. Поселение позднеримского времени у с. Сокол на Среднем Днестре.—В кн.: Тез. докл. XVIII науч. конф. ИА АН УССР. Дніпропетровск, 1980, с. 132.

¹¹ Баран В. Д., Винокур И. С., Журко О. И. Звіт про розкопки селища I тисячоліття н. е. біля с. Бернашівка в 1977, 1978 рр.—НА ІА АН УРСР.

від с. Теремці Кам'янець-Подільського р-ну¹². Серед вікргих на селищі житлових споруд є дві напівземлянки прямокутної форми, опалювальні споруди в них не збереглись, але за зібраним матеріалом їх можна віднести до черняхівської культури.

Відкриті на селищах по обидві сторони течії Дністра рештки 36 черняхівських наземних споруд являють собою скучення глиняної

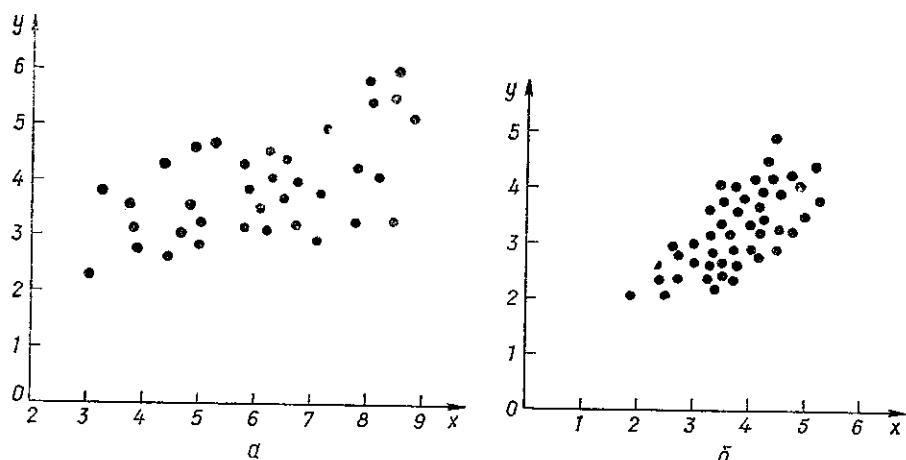

Рис. 3. Графіки співвідношення довжини і ширини стін наземних (а) і заглиблених (б) жител Середнього Подністров'я.

обмазки із включенням великого і дрібного каміння, фрагментів кераміки, кісток тварин тощо. На площі розвалу, як правило, розміщується глинобитна піч або вогнище, викладене із каміння. Глибина, на

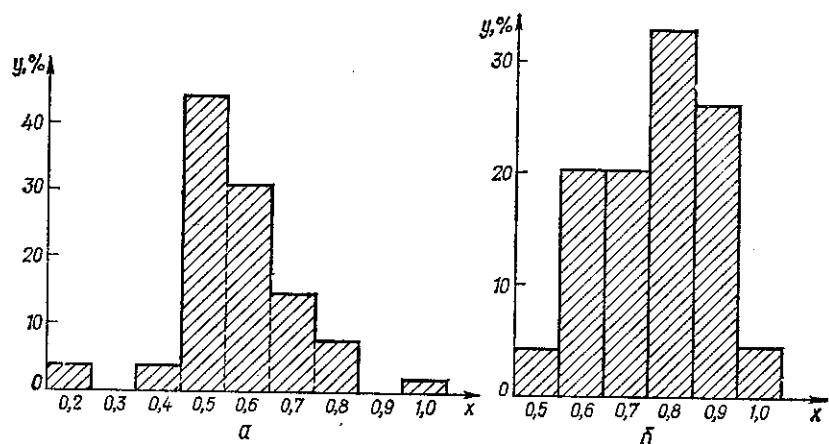

Рис. 4. Графіки щільності розподілу співвідношення довжини і ширини стін наземних (а) і заглиблених (б) жител.

який знаходяться рзвали наземних будов, 0,4—0,6 м від рівня сучасної поверхні (рис. 2, а). Зважаючи на контури розташування глиняної обмазки, що часто-густо співпадає з розміщенням ямок від вертикальних опор, форму наземних жител можна відтворити як прямокутну (рис. 3, а, 4, а). Встановивши контури споруд, можна більш-менш

¹² Баран В. Д. Славянские древности V в. н. э. (По материалам Поднестровья). — В кн.: Тез. докл. сов. делегации на IV Междунар. конгр. славян. археологии. М., 1980, с. 54.

вірогідно визначити їх площеу. На відміну від заглиблених наземні будівлі в плані встановлення їх первісних розмірів трохи в гіршому становищі, оскільки вони слабше збережені і часто погано простежуються. Мабуть, засвідчена на графіку різноманітність їх площ пояснюється і цим, хоч не виключена можливість і недостатньої кількості будівель та інформації про них (рис. 5, а). Спираючись на матеріали, які є в нашому розпорядженні, наземні споруди за площею можна поділити на дві групи. До першої віднесено наземні житла площею від 10 до 30 м² (75%), до другої — площею від 30 до 60 м² (25%) (рис. 5, а). Великі житла споруджували в Бакоті (4), Киселеві (1), Оселівці (2), Іванківцях (1), Конилівці (1); малі — в Бакоті (7), Киселеві (3), Комарові (4), Бернашівці (2), Оселівці (2),

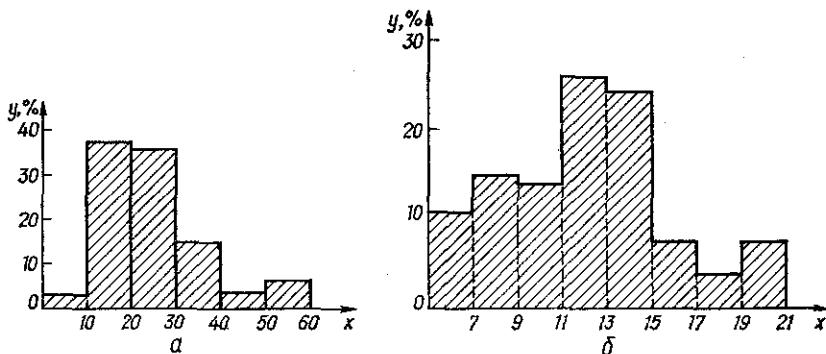

Рис. 5. Графіки процентного розподілу площи наземних (а) і заглиблених (б) жител.

Іванківцях (3), Конилівці (!), Боровцях (1), Матвіївцях (1), Вороновиці (1) та в Луці-Врублівецькій (2). Переважну більшість споруд із Бакоти, жител із Киселева, Комарова орієнтовано з південного сходу на північний захід. Споруди Іванківецького, Конилівського, деякі житла Киселівського, Бакотського селищ довшими сторонами витягнуті з південного заходу на північний схід. На поселеннях в Комарові, Оселівці, Вороновці, Луці-Врублівецькій, Киселеві зафіксовані будівлі, довшою віссю спрямовані з півночі на південь. Із заходу на схід орієнтовано два житла із Бакоти та по одній споруді в Киселеві, Оселівці і Матвіївці. Загалом, великі житла, на наш погляд, орієнтувалися довшими сторонами по течії рік. Малі в більшості випадків спрямовані стінками або кутами за сторонами світу.

Підвалальні господарські ями простежені в будівлях з Бакоти, Комарова, Іванківець, Конилівки. Вони круглі й овальні в плані, зі звуженими донизу материковими стінками до напівовального дна. Діаметр круглих ям становить 0,9—1,8 м, глибина — 0,6—0,8 м від рівня долівки. Найбільший діаметр овальних — 0,8—1,4 м, глибина — 0,5—0,9 м від рівня долівки житла. Вони розміщаються у південно-західній або північній частині житла. Такі ями були як у великих, так і в малих наземних спорудах.

У восьми житлах з Бакоти, в двох з Іванківець та Луки-Врублівецької і в одиничних спорудах в Киселеві, Боровцях, Матвіївці і Вороновиці виявлені ямки від стовпів круглої або овальної форми. Залежно від розмірів жител їх діаметр становить від 0,1 до 0,4 м, а глибина — 0,15—0,5 м.

У черняхівських наземних спорудах Середнього Подністров'я відкрито 24 глинобитні печі і 23 кам'яніх вогнища. За формою глинобитні печі бувають круглі і овальні, рідше — грушевидні. Діаметр круглих — 0,6—1,3 м, найбільший діаметр овальних — 0,8—1,6 м. Будувалися глинобитні печі слідуючим чином: на добре утрамбовану зем-

ляну підсипку викладали плескате каміння, іноді разом з фрагментами кераміки (Киселів, Оселівка) і поверх них вимащували шар глини — че-рінь. Над черенем зводився глинобитний купол. Про це свідчать глиняні бортики, які збереглися в розвалах деяких із печей. Разом з тим, відомі печі, основа яких розміщувалася безпосередньо на долівці без земляної підсипки. Печі будувалися в основному в північній частині будівлі.

Окрім глинобитних печей, в житлах наземного типу споруджували і кам'яні вогнища (рис. 6). Більшість із них мала прямокутну або овальну форму. Розміри прямокутних вогнищ різні, але в середньому вони мають розміри $0,6—0,9 \times 1—1,5$ м. Найбільший діаметр овальних становить $0,6—1,3$ м. Будувалися вогнища так само, як і печі, на земляній підсипці, яку добре утрамбовували і поверх викладали каменем. В інших випадках кам'яна викладка простежується прямо на долівці. Розміщувалися вогнища у північній частині житла, рідше — в південній, або центральній, частині приміщення. У житлах функціонувала одна піч або вогнище. Проте відомі випадки, коли в наземній споруді (Бакота — 1, Киселів — 3) одночасно було дві печі, два вогнища (Бакота — 3, Оселівка — 1, Іванківці — 2) або піч і вогнище (Бакота — 2, Лука-Врублевецька — 2). Наявність однієї або двох глинобитних печей характерна для жителів площею до 30 m^2 . У великих будівлях, крім жителів № 8, 12 з Бакоти, де вікриті глинобитні печі, функціонували одне або два вогнища. У тих житлах, де представлено дві опалювальні споруди, одна з них, як правило, розміщується у південній, друга — в північній частині приміщення. Таке поєднання опалювальних споруд у наземних житлах викликане, мабуть, не тільки життєвими, а й господарськими потребами. Долівки будівель рівні й в основному земляні, інколи материкові. На Середньому Дністрі відкрито 56 жителів загиблого типу. Це напівземлянки і землянки. Долівки їх простежуються на глибині від 0,7 до 1,7 м від рівня сучасної поверхні.

Статистичні підрахунки показують, що серед цих жителів є група споруд з глибиною $0,9—1,1$ м від рівня сучасної поверхні, що становить 65% всіх загиблих будівель (рис. 2, б). Будівлі, котлован яких врізаний в материк на $0,7—0,8$ м від рівня сучасної поверхні, складають 13%. Три житла із Луки-Врублевецької та по одному із Бакоти, Комарова загиблі на $1,5—1,7$ м від сучасного горизонту. Житла із глибиною до $1,5$ м становлять 91,7% загиблих жителів басейну Середнього Дністра. У літературі будівлі із такою глибиною називають напівземлянками¹³. Отже, напівземлянка виступає на цій території як домінуючий тип загиблих споруд. Житла з глибиною $1,5—1,7$ м розглядаються як землянки (8,3%)¹⁴.

Проведені підрахунки розмірів сторін напівземлянок засвідчують левну закономірність у виборі площі під житло. Графік процента співвідношення площ вказує на існування у черняхівських племен Середнього Подністров'я двох груп загиблих жителів (рис. 5, б). В першу групу входять житла розмірами від 7 до 15 m^2 (89%), наступну групу утворюють будівлі площею $16—21 \text{ m}^2$ (рис. 5, б).

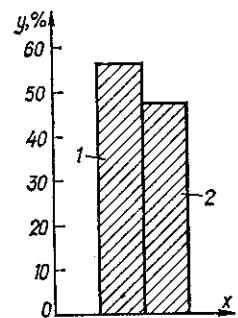

Рис. 6. Графіки процента співвідношення глинобитних печей (1) і вогнищ (2) в наземних житлах.

¹³ Гуссаковский Л. П. Древнерусское народное жилище VIII—XIII вв.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— М., 1956, с. 6.

¹⁴ Там же, с. 6—7.

Дослідження форм напівземлянок засвідчує, що: 70% становлять житла прямокутної форми, 26 — наближаються до квадратної і тільки 4% квадратні в плані (рис. 4, б).

Житла, які спрямовані кутами за сторонами світу, складають 73,3%, останні орієнтовані стінками за сторонами світу. Підвальні господарські ями виявлені в семи житлах Бакотського і в двох спорудах Теремківецького поселення. В плані ями круглі й овальні, в профілі мають звужені, циліндричні або грушевидні стінки, що переходят в рівне або напівовальне дно. Діаметр круглих в плані ям сягає від 0,6 до 1,1 м, а глибина — 0,6—2,4 м від рівня долівки житла. Найбільший діаметр овальних ям від 0,4 до 2,2 м з відповідною глибиною 0,5—0,7 м від долівки житла. У житлах № 63, 65 з Бакоти такі ями

виходять за контури споруд. Цілком імовірно, що вони мали спеціальне перекриття. Вибір матеріалу для цього зумовлювався розмірами отвору ям. Так, у житлі № 41 із Бакоти над підвальною ямою діаметром 0,9 м збереглася кам'яна плитка прямокутної форми розміром $0,5 \times 0,7$ м і товщиною 8 см. Такі ями, без сумніву, використовувалися для зберігання господарських припасів.

Опалювалися заглиблені споруди вогнищами, глинобитними печами і печами-кам'янками (рис. 7). Вогнища, які розділяються на кам'яні і глинобитні, відкриті в 12 напівземлянках з Бакоти, в трьох спорудах з Комарова, двох — з Луки-Брублівецької. В житлах № 1, 63 з Бакоти було по два вогнища. Кам'яні вогнища — в основному прямокутної форми розмірами від $0,5 \times 0,8$ м до $1,1 \times 1,6$ м. Стояли вони в північній та південній частинах жител. Глиняні вогнища круглої і овальної форм споруджувалися безпосередньо на долівці. Вони розміщувалися у північній або західній частинах жител. Якщо кам'яні вогнища функціонували в житлах як самостійні опалювальні споруди, то глиняні були допоміжними як до кам'яних вогнищ, так і до кам'яних і глинобитних печей. Мабуть, вогнища, збудовані із каменя, виконували ті ж самі функції, що і печі, а в разі потреби могли їх замінити. Глинобитні печі круглої і овальної форм засвідчені в дев'яти будовах Бакоти і одній — з Луки-Брублівецької. Розміри цих печей майже такі, як в глинобитних печах із наземних жител. Analogічні і прийоми їх спорудження (земляна підсипка, кам'яна викладка, черінь, перекриття). Розміщувалися вони у північній або південній частині жител. Печі-кам'янки відкриті в 21 будівлі з Бакоти, в п'яти — з Сокола і двох — з Луки-Брублівецької. В плані вони прямокутні, розміром від $0,6 \times 0,8$ до $1,4 \times 1,7$ м. Всі печі будувалися виключно із дрібного каміння, інколи на земляній підсипці. Слідів зв'язуючого розчину між камінням печей в жодному випадку не простежено. Найімовірніше, що вони будувалися без застосування розчинів. У приміщенні печі-кам'янки стояли в кутах або біля стін переважно у північній, рідше — південній їх частині. Стінки печей збереглися на висоту 0,15—0,3 м. Не простежено закономірності у розташуванні опалювальних споруд в заглиблених житлах лише через недостатню кількість заглиблених жител, які є в нашому розпорядженні.

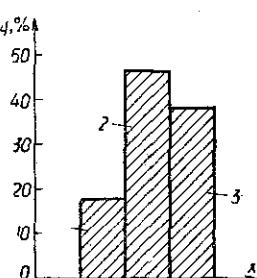

Рис. 7. Графік процентного співвідношення глинобитних печей (1), печей-кам'янок (2) та вогнищ (3) в житлах заглиблених типу.

В 13 спорудах з Бакоти, двох з Луки-Брублівецької, чотирьох з Сокола, однієї з Бернашівки нарахувалось від 3 до 9 ямок від дерев'яних вертикальних опор стін. Діаметр ям в середині становить 0,18—0,25 м, глибина — 0,20—0,55 м від рівня долівки. В інших житлах таких ямок не простежено. В тих житлах, де ям від стовпів не виявлено, стінки їх, як правило, прямі і вертикальні з ледь закругленими ку-

тами. В спорудах зі стовповими ямками стінки похило спускаються на долівку. Очевидно, в цьому слід вбачати паралельне існування каркасних і зрубних конструкцій стін.

Долівка споруд материкова, знівелювана, деколи добре утрамбована. В житлах, де слідів трамбування підлоги не виявлено, остання, очевидно, мала спеціальний дерев'яний настил.

Таким чином, черняхівські племена Середнього Подністров'я проживали як в наземних, так і у заглиблених спорудах. Співвідношення цих будівель на селищах різне. На поселеннях правобережжя (Боровиці, Киселів, Оселівка, Вороновиця) засвідчене тільки наземне житлобудування, окрім поселення в Комарові, де поряд із наземними розглядаються і заглиблені будівлі. До речі, це єдине поселення на Правобережжі, де виявлені напівземлянки і кам'яна споруда. На лівому березі на трьох селищах (Конилівка, Іванківці, Матвіївка) відомі тільки наземні житла. В Луці-Врублівецькій, Бакоті, Бернашівці досліджені наземні і заглиблені споруди, в Соколі, Теремцях — напівземлянки. На відміну від Правобережжя, на лівобережжі Середнього Дністра взагалі переважаючим типом споруди виступає напівземлянка, в керамічному комплексі якої чільне місце посідає ліпний посуд. Заглиблені житла з великою долею ліпної кераміки найбільш характерні на пам'ятках черняхівського типу у верхів'ях Дністра і Західного Бугу. За рядом ознак вони типологічно пов'язуються із слов'янськими пам'ятками VI—VII ст.¹⁵

А. И. ЖУРКО

Черняховские жилища на Среднем Днестре

Резюме

Остатки жилищных построек исследуются на поселениях черняховской культуры территории Среднего Поднестровья более 30 лет. За это время в рассматриваемом районе обнаружено 92 жилища. Они представлены двумя типами: наземные и углубленные. Наземные, составляющие треть всех построек, по площади делятся на две группы. Первая — с размерами от 10 до 30 м², вторая — от 30 до 60 м². Преобладают жилища первой группы. В сооружениях расчищены глинобитные печи и каменные очаги.

Углубленные жилища полуземляночного типа прямоугольные и подквадратные в плане. Преобладают постройки площадью от 7 до 15 м². Отопление этих жилищ производилось очагами, печами-каменками и глинобитными печами. Конструкция стен полуzemлянок соответствовала срубной и каркасно-столбовой технике возведения. На правобережье Среднего Днестра преобладают наземные жилища, на левобережье — углубленные. В целом на этой территории превалирует углубленный тип жилищ, в керамическом комплексе которых преобладающее положение занимает лепная керамика. Углубленные жилищные постройки с лепной керамикой черняховского типа по ряду общих признаков могут быть типологически увязаны со славянскими памятниками VI—VII вв. на этой территории.

С. Б. СОРОЧАН

Про так звані рубчасті світильники з Херсонеса

Серед світильників, виявлених під час розкопок херсонеського городища і некрополя, вироби з рубчастим орнаментом на плічках становлять 30% загального числа знахідок. Подібні світильники відомі на західному узбережжі Понта, в Томі, проте найчастіше вони трапляються,

¹⁵ Баран В. Д. Деякі підсумки дослідження поселень черняхівського типу у верхів'ях Дністра і Західного Бугу.— СРС. К., 1969, с. 44.

крім Херсонеса, в Ольвії, Танаїсі і на Боспорі¹. Це дало можливість М. Бернард вважати їх продукцією північнопричорноморських майстерень III ст. н. е.²

Вперше на один з варіантів рубчастих світильників, позначеніх сигнатурою ХРГСОГ, звернув увагу О. М. Щеглов³. Датуючи їх серединою IV — першою чвертю V ст., автор припускає, що вони були продукцією місцевого коропласта, який працював у Херсонесі в другій половині IV ст. н. е. Однак в античних містах Північного Причорномор'я не відома традиція позначати вироби сигнатурами, на що було вказано В. І. Кадеєвим⁴. Останній виділив рубчасті світильники як один з місцевих типів цього виду керамічної продукції Херсонеса⁵. Разом з тим, розглядаючи світильники з клеймом ХРГСОГ як варіант цього типу, В. І. Кадеєв вважав їх імпортними зразками.

Р. І. Ветштейн також пов'язує рубчасті світильники з місцевим виробництвом Ольвії III — початку IV ст.⁶ Незважаючи на відсутність знахідок форм для їх виготовлення, не можна виключити, що частина цієї продукції походила з найбільших античних центрів Північного Причорномор'я. Про це свідчить численність даних світильників серед матеріалів, які знаходяться під час розкопок. Проте слід враховувати, що за якістю глини і кольором облицювання деякі екземпляри нагадують вироби малоазійських майстерень⁷.

Як масовий матеріал вказані світильники могли б стати надійним датуючим джерелом, але вони ніде не описані і не класифіковані. Немає також єдиної обґрунтованої думки про час їх існування. Крім того, необхідно уточнити дані про виробництво і датування світильників з клеймом ХРГСОГ.

Всі так звані рубчасті світильники мають округлий, злегка піднесений ріжок і за формуєю свого тулуба та деякими іншими особливостями можуть бути поділені на два типи: грушовидні (рис. 1, 1) і округло-яйцеподібні (рис. 1, 2). На основі різноманітного декору ріжка можна виділити не менше 64 варіантів виробів даних типів. Як правило, це різні комбінації з рубчиками, горбків, рельєфних поясків і псевдоволют. Щиток рідко буває ввігнутий, а частіше тільки злегка поглиблений і оточений по-різному: одним⁸ чи двома⁹ валиками, одним врізним колом¹⁰ або двома¹¹, валиком і врізним колом¹², колом із заглиблень¹³. На багатьох світильниках щиток має вигляд двох майже плоских ді-

¹ *Iconoty C. Opaite greco-gomaine*. Bucureşti, 1967, 24, N 675, fig. 47; Славин Л. М. Отчет о раскопках Ольвии в 1933—1936 гг.—В кн.: Ольвия, Киев, 1940, т. 1, с. 76—77, рис. 56; Милентьев Г. М. Ольвийский керамический комплекс первых веков н. э.—КСИА АН ССР, 1969, вып. 116, с. 27, рис. 3, 3; Наливкина М. А. Раскопки юго-восточного участка Танаиса (1960—1961 гг.).—МИА, 1965, № 127, с. 146, рис. 18; Гайдукевич В. Ф. Раскопки Мирмекия в 1935—1938 гг.—МИА, 1952, № 25, с. 174 рис. 42, 5; Гайдукевич В. Ф. Илурат.—МИА, 1958, № 85, с. 40, рис. 24; Кобыли на М. М. Раскопки некрополя Тиритаки в 1934 г.—МИА, 1941, № 4, с. 81, рис. 119. 333.

² Bernhard M. L. Lampki starożytne. Warszawa, 1955, s. 184, tabl. XCIII, N 331—333.

³ Щеглов А. Н. Светильники с клеймом ХРГСОГ.—СХМ, 1961, вып. 2, с. 45—51.

⁴ Кадеєв В. І. Очерки истории экономики Херсонеса в I—IV вв. н. э. Хар'ков, 1970, с. 108.

⁵ Там же, с. 108, рис. 16, 5 (тип 5).

⁶ Ветштейн Р. И. Местная керамика Ольвии первых веков нашей эры.—В кн.: Ольвия. Киев, 1975, с. 188, рис. 5, 4.

⁷ ДХМ, інв. № 16220/5; 1711; 16213/2; 16150/2; 33120; 33121; 16689; 16163 4; 1729; 1707; 21239; 32705; 33114; 1321; 16603; 54/36436, 55/36436.

⁸ ДХМ, інв. № 1354; 1706; 1321; 15903/2; 16148/2.

⁹ Там же, інв. № 1319; 1723; 1762; 1359, 1364; 13342; 15918/4; 15918/2; 15918/3; 21240.

¹⁰ Там же, інв. № 1383; 1729.

¹¹ Там же, інв. № 1733; 15911; 1707; 139/36713.

¹² Там же, інв. № 16603; 32782; 54/36436.

¹³ Там же, інв. № 165/36713.

сків, накладених один на один¹⁴. Звичайно, він досить малий. Це, безперечно, пізня тенденція, яка простежується також на виробах інших типів¹⁵.

Рубчастий орнамент плічок трапляється на елліністичних зразках і на світильниках I—II ст.¹⁶ Однак нашим зразкам, очевидно, безпосередньо передують світильники видовженої форми із стилізованою чепашкою на плічках і петлеподібною ручкою¹⁷. Особливо добре ця спадкоємність простежується на виробах вказаних варіантів з Пантикалея, Ілурата, Тірітаки, які впевнено датуються II—III ст. н. е.¹⁸

Широка наліпна петлеподібна ручка є характерною ознакою цього типу. Ручка у вигляді сплющеного вертикального виступу зафікована значно рідше¹⁹, переважно на екземплярах III ст., що відповідають другому типу. Вона особливо показова для світильників з клеймом ХРІСОГ, на яких формувалася разом з верхньою частиною тулуба. В окремих випадках така ручка прикріплювалася пізніше. На деяких світильниках добре видно загладжене місце стику (рис. 2).

Більшість даних світильників має гладке дно, де, однак, можна зустрінути променеву розетку — зірку, відтиснуту рельєфно або вглиб (рис. 2—4)²⁰. Ця розетка буває обведена врізним²¹ або рельєфним колом²² і інколи поєднується з крапками між променями²³. В окремих випадках дно злегка підвищено²⁴, а також має позначки у вигляді врізного хрестика²⁵ або двох неясних рельєфних літер²⁶. Останні

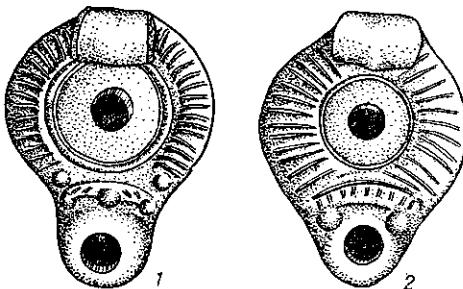

Рис. 1. Рубчасті світильники
1 — тип I; 2 — тип II.

¹⁴ Там же, інв. № 8622/2; 33365; 33463; 1382; 1711.

¹⁵ Bernhard M. L., Op. cit., s. 227.

¹⁶ Стржелецький С. Ф. Клеры Херсонеса Таврического.—Херсонесский сборник, 1961, вып. 6, с. 176, рис. 11, 1; Shentleky T. Ancient Lamps. Budapest, 1969, p. 99, N 160; p. 100, N 163.

¹⁷ Щеглов О. М. розглядав бурчки як відтворення декору у вигляді «ялинки», найбільш поширеної на пізньогрецьких світильниках, але таку трансформацію важко допустити (Щеглов А. Н. Указ. соч., с. 49).

¹⁸ Гайдукевич В. Ф. Раскопки Тиритаки в 1935—1940 гг.—МИА, 1952, № 25, с. 67; Гайдукевич В. Ф. Илурат, с. 35—36, 40, 60, 79, рис. 24 (пор. щитки світильників — № 1, 2, 6); Кубланов М. М. Раскопки некрополя Илурата в 1969 г.—КСИА АН ССР, 1972, вып. 130, с. 87; Кобылина М. М. Раскопки некрополя Тиритаки в 1939 г., с. 82, склеп V (мог. № 8), рис. 119; Гайдукевич В. Ф. Раскопки Тиритаки в 1935—1940 гг., с. 33, рис. 26, 2, с. 67; М. Бернхард дотримується такої ж думки, але вважає ці світильники елліністичними (див. Bernhard M. L. Op. cit., s. 184, N 129—131); пор.: Вальдгаузер О. Ф. Античные глиняные светильники.—В кн.: Императорский Эрмітаж. Спб., 1914, с. 25, табл. VI, № 70—72.

¹⁹ ДХМ, інв. № 16142/14; 16135/6; 16150/2; 8464; 1336; 1364.

²⁰ ДХМ, інв. № 16213/2; 16150/2; 16174/2, 16203; 16218/3; 1388; 1752; 16181/2; 23706; 33122/2; 33378; 16488/2; 16180/4; 16146/3; 16135/6; 1722; 19026; 16180/4; 19024; 32784; 15945; 1320; 1355; 32783; 16598; 32738; 32739; 16208/2; 8609/2; 54/36436; 55/36436 та ін.

²¹ ДХМ, інв. № 1733; 1382; 33365; 32782; 1723; 13342; 16603.

²² Там же, інв. № 15903/2; 1354; 1364; 16148/2; 1321; 139/36713 та ін.

²³ Там же, інв. № 1706; 1716; 1729 та ін.

²⁴ Там же, інв. № 1762; 55/36436.

²⁵ Там же, інв. № 1317; Косцишко-Валюжинич К. К., Скубетов М. И. Извлечение из отчета о раскопках в Херсонесе в 1907 г.—ИАК, 1911, вып. 42, с. 28, склеп № 2190.

²⁶ ДХМ, інв. № 16165/11-3.

нагадують сигнатуру «ЕО» на рубчастому світильнику, знайденому 1906 р. у Херсонеському склепі III—IV ст. н. е.²⁷

Вказані світильники порівняно невеликі: довжина 6,5—7,5 см, ширина 4,5—5,5 см, висота 2,3—3 см. Тільки окремі екземпляри мають розміри: 8—8,7 см; 6 см; 3,2—3,3 см²⁸. Здебільшого вони покриті тъмним нерівним лаком червоного, рідше — бурого кольору або зовсім не мають покриття. Відомо кілька ангобованих зразків²⁹, серед них один з клеймом ХРУСОУ³⁰. Черепок жовтувато-червоних і червоно-коричневих тонів, часто із слідами нерівного, подекуди дуже сильного

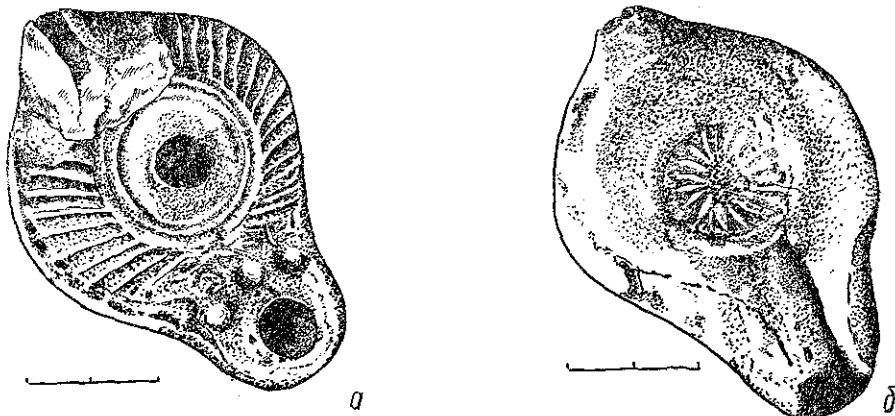

Рис. 2. Світильник з горбками і псевдоволютами на ріжку (ДХМ, інв. № 1364).

випалу³¹, що також є звичайним для пізньоантичної кераміки³², як і недбалість форм та груба обробка. Можна назвати лише поодинокі екземпляри, не позбавлені краси й витонченості виконання³³.

Рубчасті світильники трапляються у Херсонесі разом з монетами, пізньогрецькими світильниками та іншим матеріалом III—IV ст. н. е.³⁴ А. Л. Рубінштейн відзначав, що найчастіше монети датують іх IV—V ст.³⁵ Але існує ряд західок, що безумовно підтверджують факт існування даної групи виробів не тільки в межах III ст.³⁶, а навіть на

²⁷ Косциушко-Валюжинич К. К. Извлечение из отчета о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1906 г.—ИАК, 1909, вып. 33, с. 59, склеп № 2138.

²⁸ ДХМ, інв. № 16218/2; 33120; 16210; 16181/2; 16204/2; 19024, 1381; 1728; 16213/2; 16150/2; 23706; 33122/2 та ін.

²⁹ ДХМ, інв. № 16142/14, 1593/2, 16225/5-3.

³⁰ Там же, інв. № 15918.

³¹ ДХМ, інв. № 16145.

³² Беляев С. А. К вопросу о североафриканской краснолаковой керамике IV в. н. э. из Херсонеса и Керчи.—КСИА АН СССР, 1972, вып. 130, с. 125.

³³ ДХМ, інв. № 1321, 1354, 139/36713.

³⁴ Белов Г. Д. Отчет о раскопках в Херсонесе в 1933—1936 гг. Симферополь, 1938, с. 77, рис. 43; Белов Г. Д. Отчет о раскопках в Херсонесе в 1955 г.—Херсонесский сборник, 1959, вып. 4, с. 21, рис. 7; Косциушко-Валюжинич К. К. Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1905 г.—ИАК, 1907, вып. 30, с. 69, склеп № 1638; с. 72, склеп № 1647; с. 77, склеп № 1662; Косциушко-Валюжинич К. К. Раскопки некрополя в 1907 г.—Архів ДХМ, спр. № 16, арк. 30—32; Косциушко-Валюжинич К. К., Скубетов М. И. Указ. соч., с. 3, склеп № 2176; склеп № 2191; с. 55, склеп № 2286; с. 69, склеп № 2354; Лепер Р. Х. Дневники раскопок Херсонесского некрополя.—Херсонесский сборник, 1927, вып. 2, с. 192, склеп. № 14 (21), с. 193, мог. № 19 (32); с. 217, мог. № 47 (IV), с. 236; с. 246—247, склеп. № 217 (102); с. 253, склеп № 242 (18).

³⁵ Рубинштейн А. Л. Светильники Херсонеса.—Архів ДХМ, спр. № 300, арк. 62.

³⁶ Косциушко-Валюжинич К. К. Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1905 г., с. 108, склеп № 2055; с. 110, склеп № 2078; с. 111, склеп № 2079; Косциушко-Валюжинич К. К. Извлечение из отчета о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1906 г.—ИАК, 1909, вып. 33, с. 56, склеп № 2137; Косциушко-Валюжинич К. К., Скубетов М. И. Указ. соч., с. 19, склеп № 2166; с. 53, склеп № 2283; с. 54, склеп № 2285; Лепер Р. Х.

початку століття. Так, 1909 р. знайдений рубчастий світильник³⁷ з херсонеською монетою «другої елевтерії» усередині³⁸. Подібні монети випускалися містом з 200 по 217 р. н. е.³⁹ (рис. 3).

Аналогічні світильники відомі на поселенні поблизу с. Семенівка Кримської області, яке загинуло у кінці третьої чверті III ст.⁴⁰ В зв'язку з цим важливо врахувати матеріали розкопок Мірмекія, під час

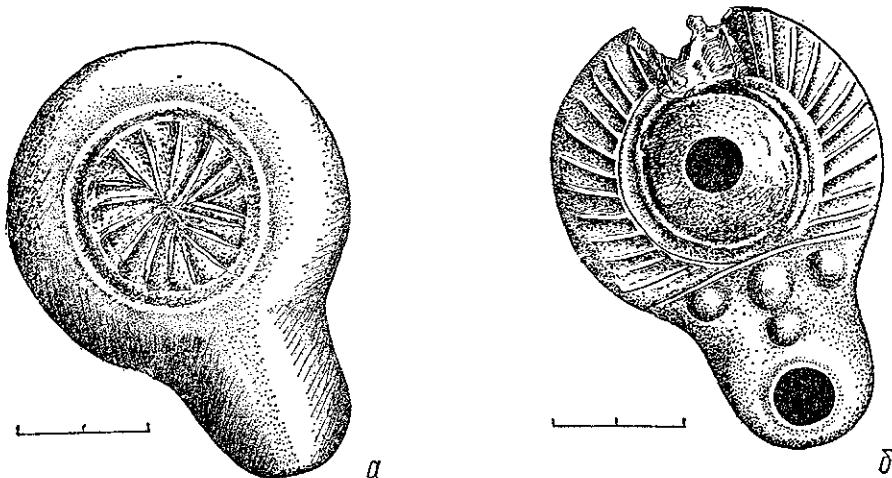

Рис. 3. Світильник з чотирма горбками на ріжку (ДХМ, інв. № 1354).

яких було виявлено світильники. Тут знахідки IV ст. н. е. поодинокі, тому що на початок цього століття місто як таке уже припинило своє існування⁴¹.

Однак як особливий тип ці світильники зберігаються у IV ст., а можливо, й на початку V ст.⁴², майже не зазнаючи змін. Такий консерватизм форми дуже ускладнює хронологічну класифікацію. Нині можна

Днівники розкопок., с. 194, № 4064/09; с. 244, мог. № 212 (98); с. 251, склеп № 235 (11), Репников Н. И Дневник розкопок Херсонесского некрополя в 1908 г.—Херсонесский сборник, 1927 (вип. 2, с. 167, рис. 26, склеп № 2684; Тахтай А. К. Раскопки Херсонесского некрополя в 1937 г.—Херсонесский сборник, 1948, вип. 4, с. 20, мог. № 1; с. 21, мог. № 2; с. 37, склеп № 3; Белов Г. Д., Стржелецкий С. Ф., Якобсон А. Л. Квартал XVIII.—МИА, 1953, № 34, с. 188, 192, рис. 41.

³⁷ ДХМ, інв. № 1360; Лепер Р. Х. Опись находок из раскопок 1909 г.—Архів ДХМ, спр. № 102, арк. 66, № 4166; Лепер Р. Х. Днівники розкопок., с. 196, № 4166.

³⁸ ДХМ, інв. № 10463/974.

³⁹ Анохін В. А. Монетное дело Херсонеса I—III вв. н. э.—НЭ, 1963, т. 4, с. 76, № 195—198; с. 80—81, № 223—229.

⁴⁰ Кругликова И. Т. Итоги семилетних раскопок поселения у дер. Семеновка.—КСИА АН СССР, 1963, вып. 95, с. 49, рис. 17, 1; с. 51; Кругликова И. Т. Боспор в позднеанттичное времена. М., с. 77, рис. 17, 3; с. 158, рис. 42, 1, 3.

⁴¹ Гайдукевич В. Ф. Раскопки Мирмекия в 1935—1938 гг., с. 219.

⁴² Извлечение из отчета К. К. Косциушко-Валюжинич о раскопках в Херсонесе в 1902 г.—ИАК, 1904, вып. 9, с. 25, склеп № 1430, с. 27, склеп № 1446; Косциушко-Валюжинич К. К. Скубетова М. И. Указ. соч., с. 16, склеп № 2559; с. 20; склеп № 1413; с. 24, склеп № 1428; с. 75, склеп № 2371; Лепер Р. Х. Днівники розкопок., с. 197, мог. № 47 (63), с. 244, склеп № 204/90; с. 249, мог. № 221/107; Лепер Р. Х. Опись древностей 1913 г.—Архів ДХМ, спр. № 109, арк. 28, 30, № 1704, 1809, мог. № 1 (43); Косциушко-Валюжинич К. К. Отчет о раскопках в Херсонесе в 1903 г.—ИАК, 1905, вып. 16, с. 99, мог. № 1495, с. 102, склеп № 1503; Косциушко-Валюжинич К. К. Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1904 г.—ИАК, 1906, вып. 20, с. 88, склеп № 1601, с. 90, склеп № 1610; Косциушко-Валюжинич К. К. Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1905 г., с. 73, склеп № 1649; Косциушко-Валюжинич К. К. Извлечение из отчета о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1906 г., с. 50, склеп № 2128, с. 64, склеп № 2143; Лепер Р. Х. Опись древностей 1910 г.—Архів ДХМ, спр. № 103, арк. 42, склеп № 111; арк. 45, склеп № 115; арк. 62, склеп № 134; арк. 64, склеп № 150.

точно датувати тільки світильники з рельєфною сигнатурою ХРГСОУ⁴³. Чотири з них походять з вирубної підбійної могили № 147, відкритої 1910 р.⁴⁴, два — з могили № 16, знайденої тоді ж⁴⁵, і ще два — безпаспортні⁴⁶. Всі вони належать до другого типу, мають ріжок з шістьма горбками на шийці, невеликий сплощений щиток, обведений двома рельєфними кільцями, і ручку у вигляді виступу, яка найчастіше не проколота (рис. 4). Сигнatura складається з двох частин: літер ХРГ, виконаних у дзеркальному відображені на щитку, і СОУ — на

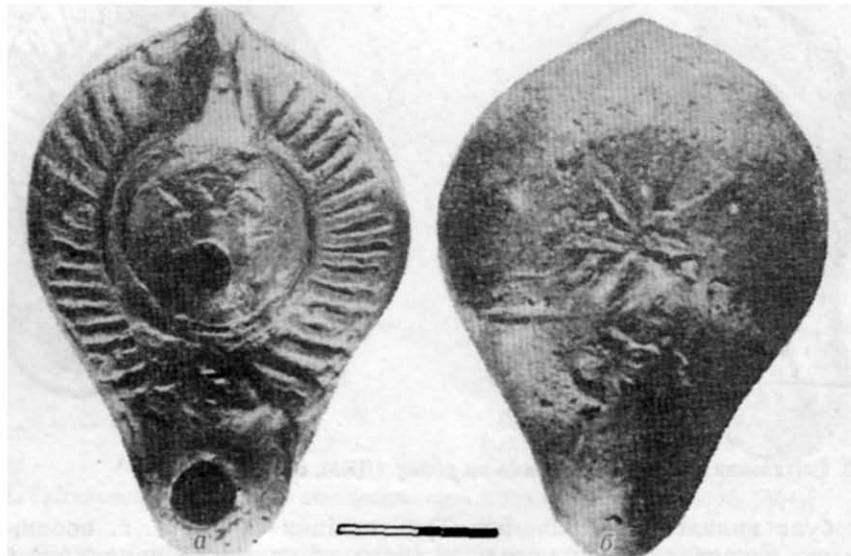

Рис. 4. Світильник з сигнатурою ХРГСОУ (ДХМ, інв. № 15918/4).

нижній частині світильника під опукло відтиснутою променевою розеткою з дрібними хаотично розміщеними горбками. При цьому літера «Р» може бути повернута як вліво, так і вправо⁴⁷, друга частина клейма інколи відсутня⁴⁸, а розетка має не тільки вісім, але й сім рельєфних променів⁴⁹ трохи відмінної конфігурації і без горбків. Всі світильники одинакових розмірів (довжина 7,6—7,8 см, ширина 5,5 см, висота 2,2—2,4 см, висота з ручкою 3,6—3,8 см), ступінь випалу різний. В глині трьох з них помітні вапняні домішки⁵⁰.

Мабуть, майстерня, яка випускала подібні зразки, користувалась кількома різними формами, а не однією, як припускалось раніше⁵¹. Однак всі вони були виконані за єдиним прототипом — моделлю. Так, для виготовлення названих світильників коропласти застосовували

⁴³ Отчет заведующего раскопками в Херсонесе К. К. Косциушко-Валюжинича за 1897 г.— ОАК за 1897 г. Спб., 1900, с. 120, скл. № 903; Производство археологических раскопок в Херсонесе.— ОАК за 1892 г. Спб., с. 23—24, рис. 16; с. 103, рис. 61; Косциушко-Валюжинич К. К. Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1904 г., с. 40—41; Пятишева Н. В. Раскопки Государственного исторического музея в Херсонесе в 1964 и 1968 гг.— Археологические исследования на юге Восточной Европы. М., 1974, с. 77; Белов Г. Д., Стржелецкий С. Ф., Якобсон А. Л. Квартал XVIII, с. 188, рис. 41.

⁴⁴ ДХМ, інв. № 15918, 15918, 15918, 1359.

⁴⁵ Там же, інв. № 1348, 21240.

⁴⁶ Там же, інв. № 1319, 16260 (фонд К. К. Косциушко-Валюжинича).

⁴⁷ ДХМ, інв. № 1319, 15918, 15918, 15918, 1359, 1348, 21240.

⁴⁸ Там же, інв. № 1319, 1359, 16260.

⁴⁹ ДХМ, інв. № 15918, 15918, 13589, 15918, 1348, 21240, 1319, 16260.

⁵⁰ Там же, інв. № 15918.

⁵¹ Щеглов А. Н. Указ. соч., с. 48.

п'ять форм: 1) верхня половина з ХРГ; 2) верхня половина з ХРГ; 3) нижня половина з СОГ і восьмипроменевою розеткою; 4) нижня половина з восьмипроменевою розеткою, відмінною від попередньої; 5) нижня половина з семипроменевою розеткою. При цьому форма № 1 була використана тричі, а № 3 — п'ять разів. В останньому випадку друга частина сигнатури і розміщення розеток абсолютно ідентичні, що вказує на їх виконання в тій самій формі, а не з допомогою штампа, як вважав О. М. Щеглов ⁵².

Відомо, що для більш точного припасування обох половинок форм застосовувались виступи, які входили у відповідні поглиблення однієї з частин ⁵³. Інколи з цією ж метою на місці стику прорізувались вертикальні контрольні зарубки ⁵⁴. Разом з тим аналіз світильників з клеймом ХРГСОГ показує, що коропласти могли порівняно вільно використовувати частини різних форм, підганяючи їх одна до одної.

Знахідки розглядуваних світильників з монетами і світло-жовтими пізньогрецькими світильниками III ст. (один з них має врізний підпис АРХЕ/ПОЛІ/ДОС на дні) ⁵⁵ все ж недостатньо ясно вказують на час їх існування. Чіткіше відповісти на це питання можна шляхом аналізу інвентаря з могили № 147, серед якого виявлено монети Юлія Філіпа (244—249 рр. н. е.) і Требоніана Галла (251—253 рр. н. е.) ⁵⁶. Тому є підстави припускати, що майстерня, яка позначала свою продукцію сигнатурою ХРГСОГ (Золотого), працювали на експорт до Херсонеса у другій половині III ст. н. е. Однак навіть імпортні зразки цього часу вже не відрізнялись красою і витонченістю.

Таким чином, серед херсонеських рубчастих світильників можна відлити два типи виробів, які виготовлялись з початку III ст. до кінця IV — початку V ст. н. е. Світильники з сигнатурою ХРГСОГ, які є одним із варіантів другого типу, належать до другої половини III ст. Тому датування їх другою половиною IV ст. слід вважати помилковим. Світильники з цим клеймом вироблялись у кількох різних формах, окремі частини яких коропласти, очевидно, могли досить вільно взаємозамінювати. Останнє становить новий і дуже цікавий факт у вивченні технології керамічного виробництва.

⁵² Щеглов А. Н. Указ. соч., с. 48.

⁵³ Daremberg et Saglio. Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines. Paris, 1896, t. 2, р. 1130 ill. 3045; Paris, 1904, t. 3, р. 1333—1334, ill. 4603; Menzel H. Antik Lampen im Römisch-Germanischen Zentralmuseum zu Mainz. Mainz, 1954, S. 104, N 662, ill. 85, 4, N 663 ill. 85, 5; Heres G. Die Römischen Bildlampen der Berliner Antiken — Sammlung. Berlin, 1972, S. 95, tabl. 66, 682; tabl. 67, 683—685; Кобылина М. М. Раскопки юго-восточного района Фанагории в 1964 г.—КСИА АН ССР 1967, вып. 109, 125, рис. 48, 4.

⁵⁴ Рубинштейн А. Л. Указ. соч., л. 4.

⁵⁵ Отчет заведующего раскопками в Херсонесе за 1893 г.—ОАК за 1893 г. Спб., 1895, с. 109, мог. № 329; Тахтай А. К. Указ. соч., с. 27, мог. № 14; Отчет заведующего раскопками в Херсонесе К. К. Косцюшко-Валюжинича за 1897 г., с. 128, рис. 248—249, мог. № 987; Лепер Р. Х. Опись древностей 1910 г., арк. 35, мог. № 16, інв. № 966; Лепер Р. Х. Дневники раскопок., с. 252, мог. № 240/16.

⁵⁶ Дневники раскопок Р. Х. Лепера за 1910 г.—Архів ДХМ, спр. № 72, л. 32, мог. № 147; Лепер Р. Х. Опись древностей 1910 г., л. 64, мог. № 147.

С. Б. СОРОЧАН

О так называемых рубчастых светильниках из Херсонеса

Резюме

Рубчастые светильники из Херсонеса являются одной из наиболее многочисленных групп светильников и имеют широкое распространение в Северном Причерноморье. Часть их принадлежит к местным изделиям, а часть — к импортным, привозным (возможно, из Малой Азии).

Различаются два основных типа этих светильников — грушевидные и округло-яйцевидные. Их форма и декор связаны преемственностью с образцами удлиненной формы, украшенными стилизованной раковиной, которые датируются II—III вв. н. э. Рубчастые светильники появляются с самого начала столетия и бытуют вплоть до конца IV, а возможно, начала V в. До последнего времени один из вариантов указанных светильников, отмеченный сигнатурой ХРУСОГ, датировался второй половиной IV в. Однако следует пересмотреть эту датировку и отнести ее ко второй половине III в.

Изучение технологии изготовления экземпляров с этим клеймом дало возможность уточнить также некоторые детали производственного процесса, в частности факт довольно свободного обращения коропластов с половинками разных форм, применявшимися для изготовления аналогичных светильников.

Н. Г. БЕЛАН

Фауна Трахтемирівського городища

В статті наведені основні результати вивчення кісткових залишків одного з найбільших на Київщині городищ скіфського часу. Воно розташоване на високому правому березі Дніпра поблизу с. Трахтемирова Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. Розкопки городища проводились у 1964—1969 рр. експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом Г. Т. Ковпаненко¹. Всього визначено 8311 кісток ссавців, що належали мінімально 623 особинам (табл. 1). Вони представлені 6 видами свійських і 9 видами диких тварин.

Бик свійський. За всі роки розкопок було визначено 2872 кістки свійського бика, мінімально від 122 особин. Вид представлений всіма частинами скелета; найчастіше трапляються фрагменти металодії, великогомілкових, променевих, плечових кісток, ізольовані зуби (табл. 2). За станом зубної системи нижніх щелеп і синостозу трубчастих кісток кінцівок² приходимо до висновку, що трахтемирівці в основному використовували в їжу молодих та напівдорослих тварин, яким належали 60% знайдених нижніх щелеп. Отже, в Трахтемирові зафіксовано більший процент молодняка, ніж в середньому в лісосطепових пам'ятках скіфського часу³, але, можливо, це пов'язане з порівнянно невеликою кількістю матеріалу в розглядуваному поселенні.

Нами не було знайдено жодного добре збереженого черепа, але на фрагментах черепів з лобною частиною виразно видно, що вони належали комолим екземплярам. Майже серед 3 тис. кісток зовсім немає фрагментів стрижнів, виявлено тільки один цілий стрижень, але за своїми розмірами і кольором, наймовірніше, він походить з шару іншого часу. Таким чином, свійський бик у Трахтемирові, як і в інших поселеннях скіфського часу, представлений безрогою формою. За браком матеріалу ми не можемо дати краніологічну характеристику трахтеми-

¹ Археологія Української РСР. К., 1971, т. 2, с. 80.

² *Ellenberger-Baum*. Handbuch der vergleichenden Anatomie der Haustiere. Berlin, 1943, S. 356; *Zietschmann O., Krölling O.* Lehrbuch der Entwicklungsgeschichte der Haustiere. Berlin; Hamburg, 1955, S. 363.

³ Цалкін В. И. Животноводство и охота племен восточноевропейской лесостепи в раннем железном веке.— МИА, 1966, № 135, с. 8.

Таблиця 1. Видовий склад ссавців з поселення поблизу с. Трахтемирів

Вид		Кістки	Особини
Бик свійський	<i>Boa taurus</i>	2872	122
Вівця : коза свійські	<i>Ovis aries et Capra hircus</i>	796	96
Свиня свійська	<i>Sus domesticus</i>	1274	148
Кінь свійський	<i>Equus caballus</i>	3001	134
Собака	<i>Canis familiaris</i>	90	36
Тур	<i>Bos primigenius</i>	2	1
Зубр	<i>Bison bonasus</i>	1	1
Олень звичайний	<i>Cervus elaphus</i>	113	31
Лось	<i>Alces alces</i>	45	11
Козуля	<i>Capreolus capreolus</i>	8	7
Свиня дика	<i>Sus scrofa</i>	133	31
Лисиця	<i>Vulpes vulpes</i>	2	2
Бобер	<i>Castor fiber</i>	3	2
Заєць	<i>Lepus europaeus</i>	1	1

рівської худоби, дуже мало також цілих трубчастих кісток кінцівок. Судячи з 25 метаподій, три чверті дорослого стада складали корови. Ці дані повністю підтверджуються значно більшими матеріалами з інших скіфських пам'яток. За даними В. І. Цалкіна⁴, корови становили 75,7%, бугаї — 5,7 та воли 18,6%. Зріст у холці трахтемирівської худоби коливається від 100 до 131 см, в середньому становлячи 112,5 см. За розмірами, пропорціями кісток і висотою в холці (табл. 3) свійський бик з Трахтемирова не відрізняється від худоби решти поселень скіфського часу Лісостепу.

Дрібна рогата худоба. На городищі вона поступається перед усіма іншими сільськогосподарськими тваринами і за кількістю кісток, і за числом особин, посідаючи четверте місце. Серед кісток скелета найчастішими знахідками є фрагменти нижніх щелеп та хребці. За станом зубної системи і віком нижні щелепи розподілились таким чином:

Стан зубної системи	Вік у місяцях	Кількість щелеп	
		абс.	%
$M_1 \epsilon - M_2$ відсутній	3—12	7	23,3
$M_2 \epsilon - M_3$ відсутній	12—24	11	36,7
$M_3 \epsilon$	старші за 24	12	40

На основі цих даних приходимо до висновку, що в іжу використовувались переважно молоді тварини. Одержані нами цифри відповідають даним В. І. Цалкіна для лісостепових пам'яток скіфського часу. Незважаючи на велику кількість матеріалу, через те, що кістки погано збереглися, серед них було дуже мало діагностичних. О. П. Журавльовим і автором визначено 26 кісток вівці та 24 — кози.

Знайдено сім кісткових стрижнів кози, шість з яких належали самцям та одна самиця. На них чітко виявленій статевий диморфізм. Стрижень козла досягав по передньому ребру 260 мм, а кози — тільки 155 мм. Стрижні самців були не тільки довшими, а й значно масивнішими: обхват біля основи у них становив 127—168 мм, в той час як у кози — 78 мм. Дві п'ясткові кістки можуть дати уявлення про зріст трахтемирівських кіз. Це невеликі тварини, які в холці повинні були мати 61 та 63 см⁵. За наведеними нижче розмірами кісток, кози з Трахтемирова близькі до тих, що розводилися у Київській Русі *.

⁴ Цалкін В. І. Вказ. праця, с. 19.

⁵ Roczniki Wyższej Szkoły Rolniczej w Poznaniu, 1967, t. 36, s. 99—101.

* Виміри кісток зроблені О. П. Журавльовим та автором.

Таблиця 2. Розподіл кісткових решток за частинами скелета

Кістки	Бик свійський	Вівця і коза	Свиня свійська	Кінь	Собака	Тур
Рогові стрижні, роги	2	17	—	—	—	—
Мозкова частина черепа	69	8	52	24	18	—
Лицьова частина черепа	72	23	193	45	8	—
Нижня щелепа	198	124	312	106	35	—
Окремі зуби	202	77	68	437	4	—
Хребці	92	96	98	106	—	—
Ребра	102	26	12	79	—	—
Лопатка	202	57	86	144	2	1
Плечова	195	67	75	248	6	—
Променева, ліктьова	260	61	98	222	1	1
Тазова	180	32	42	166	5	—
Стегнова	172	35	48	174	2	—
Гомілкові	239	55	63	257	5	—
Гляткова	98	14	32	121	—	—
Таранна	117	29	22	141	—	—
Дрібні кістки суглобів	63	6	3	104	—	—
Метаподії	373	58	54	354	4	—
Фаланги	236	11	16	273	—	—

Довжина вздовж переднього ребра кісткового стрижня рога	155 ±	260	—	—	—
Довжина його хорди	134	221	—	—	—
Обхват біля основи	78	168	155	± 127	± 143
Великий її діаметр	30	70,5	—	± 50	± 52
Малий діаметр	21	40,5	± 43	± 34	± 35
Альвеолярна довжина ряду кутніх зубів нижньої щелепи	82				
Теж саме молярів	54	51			
Довжина M_3	22	23,5			
Ширина нижнього кінця плечової кістки	29,5	30	32	37	
Ширина його суглобового блока	28,5	29,5	31	37	
Ширина верхнього кінця променевої кістки	27	30	34,5	35,5	
Найбільша довжина п'ясткової кістки	106	109			
Ширина її верхнього кінця	—	23			
Ширина її нижнього кінця	—	25,5			
Ширина її діафіза	—	15			
Ширина нижнього кінця гомілкової кістки	24				
Найбільша довжина таранної	33,5				

Серед діагностичних кісток вівці не було жодного стрижня чи лобової частини черепа. Виміри кісток дали такі результати:

Альвеолярна довжина ряду кутніх зубів нижньої щелепи	71	75			
Теж саме молярів	48	50			
Довжина M_3	—	21,5			
Ширина нижнього кінця плечової кістки	29	31	34	36	38,5
Ширина його суглобового блока	27	30	30	32	36,5
Найбільша довжина променевої	150				
Ширина її верхнього кінця	31	31,5	35,5		
Ширина її нижнього кінця	30				
Найбільша довжина п'ясткової	126				
Ширина її верхнього кінця	22,5	21			
Ширина її нижнього кінця	24,5				
Ширина її діафіза	15				
Ширина нижнього кінця гомілкової	24	25	26	27,5	28,5
Найбільша довжина таранної	34				29,5
Найбільша довжина плюсневої	130*	132	132,5	138,5*	148,5
Ширина її верхнього кінця	20	20,5	19,5	20,5	22,5
Ширина її нижнього кінця	—	23,5	22	24	26
Ширина її діафіза	11,5	11,5	11,5	12	12,5

* Від напівдорослої особини.

Зубр	Лось	Олень зви-чайний	Козуля	Свиня дика	Лисиця	Бобер	Заєць
—	2	3	—	—	—	—	—
—	—	2	11	11	—	—	—
—	1	2	—	16	—	—	—
—	4	7	2	21	2	2	—
—	1	1	—	8	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—
—	1	3	—	6	—	—	—
—	4	9	—	13	—	—	—
—	2	6	—	9	—	—	—
—	1	2	—	13	—	—	—
—	—	—	—	1	—	—	—
—	1	5	—	4	—	—	—
—	5	31	—	9	—	—	—
—	1	16	—	8	—	—	—
—	1	3	—	1	—	—	—
—	11	13	4	6	—	—	—
—	10	10	—	7	—	—	—

Розміри кісток трахтемирівських овець входять в межі мінливості для овець Лісостепу з інших пам'яток раннього залізного віку і часів Київської Русі⁶. За довжиною променевої, п'ясткової та п'яти плюсневих кісток⁷ висота в холці трахтемирівських особин становила 59,4—69,5 см, у середньому — 62,88 см.

Свиня свійська і дика. Кісткові рештки свиней досить численні в Трахтемирові. Близько половини всіх залишків складають фрагменти черепа (табл. 2). Про віковий склад тварин можуть свідчити 53 нижні щелепи, які за станом зубної системи розподілялись таким чином:

Стан зубної системи	Вік у місяцях	Кількість щелеп	
		абс.	%
M_1 — відсутній	до 6	2	3,8
$M_1 e - M_2$ відсутній	6—12	13	24,5
$M_2 e - M_3$ відсутній	12—22	15	28,3
$M_3 e$	старіше 22	23	43,4

Отже, в Трахтемирові молоді тварини, які ще не досягли дворічного віку, складали більше половини поголів'я. За даними В. І. Цалкіна, в інших пам'ятках Лісостепу того ж часу значно більше забивалося свиней 0,5—1-річного віку (44,8%), а процент дорослих дорівнював тільки 23,8. Можливо, така розбіжність пояснюється невеликою кількістю щелеп у Трахтемирові або особливостями сезону забою.

В нашому розпорядженні не було ні цілих черепів, ні їх добре збережених фрагментів, які дали б змогу навести краніологічну характеристику трахтемирівських свиней. В. І. Цалкін, дослідивши кісткові рештки свійських свиней з лісостепових поселень скіфського часу, дійшов висновку, що їх розміри були досить значними. Трахтемирівські свійські свині не становили винятку і майже за всіма ознаками були близькі до тварин, досліджених В. І. Цалкіним⁸.

⁶ Тимченко Н. Г. К истории охоты и животноводства в Киевской Руси (Среднее Поднепровье). Киев, 1972, с. 99—103; Цалкін В. І. Указ. соч., с. 29—32.

⁷ Цалкін В. І. Изменчивость метаподий у овец.— Бюллетень МОИП. Отдел биол., 1961, т. 66, вып. 5, с. 115—132.

⁸ Цалкін В. І. Животноводство и охота., с. 39.

Таблиця 3. Мінливість розмірів кісток свійського бика

Ознака	Варіаційний ряд (мм)	Характеристика ряду					
		п	Lim	M	t _{pt}	t _{pm}	σ
Довжина M ₃	34 2 36 4 38 3 40 1 42	10	34—41,5	37,6	0,6	1,8	4,8
Ширина нижнього суглобового блоку плюсневої кістки	56 60 64 68 72 9 76 80 84 88	30	63—87,5	74,8	1,19	6,56	8,8
Довжина променевої кістки	255 1 — 265 2 275 1 295	2	256,5—292	—	—	—	—
Ширина верхнього кінця променевої кістки	69 73 77 81 85 89 93 97	13	69,5—94	79,95	1,99	6,9	8,6
Ширина нижнього кінця променевої кістки	57 61 65 69 73 77 81 85 89	23	58—87,5	72,56	1,69	7,96	10,9
Ширина нижнього кінця гомілкової кістки	48 52 56 60 64 68 72 76	79	50,5—75	59,72	0,58	5,15	8,6
Найбільша довжина п'ясткової кістки	107 113 119 125 131 137 143 149	17	107—146,5	128	2,11	8,46	6,6
Найбільша довжина таранної кістки	54 56 58 60 62 64 66 68 70 72 74	75	55,5—72	63,24	0,46	4,04	6,3
Найбільша довжина п'ясткової кістки	165 170 175 180 185 190 195 200 205	15	168,5—204	182,15	2,61	9,75	5,3
Ширина верхнього кінця п'ясткової кістки	46 50 54 58 62 66 70	20	49—68	60	1,16	5,06	8,4
Ширина нижнього кінця п'ясткової кістки	47 51 55 59 63 67	18	47—63	58,56	0,92	3,82	3,7
Найбільша плюснева плосцева кістка	205 210 215 220 225 230 235 240	10	205,5—237,5	217	2,28	6,85	3,1
Ширина верхнього кінця плюсневої кістки	42 46 50 54 58	10	42—57,5	48,4	1,38	4,16	3,3
Ширина нижнього кінця плюсневої кістки	47 51 55 59 63 67	16	47,5—64	57,76	1,15	4,43	7,9
Найбільша довжина передніх фаланг	54 57 60 63 66 69 72	46	54—70,5	62,55	0,64	4,35	5,9
Висота з холці (см)	100 105 110 115 120 125 130 135	25	100,6—130,4	112,5	1,67	3,35	7,4

В зв'язку з цим виникають труднощі іншого порядку (табл. 4), оскільки в багатьох випадках важко провести чітку межу між свійськими і дикими свинями. Варіаційні ряди ідуть безперервно (виняток становлять ряди молярів верхньої щелепи та нижні кінці плечової кістки). Але за всіма ознаками можна розмежувати максимальні значення для свійських і мінімальні для диких свиней. Так, наприклад, максимальне значення довжини m^3 у свійських — 37,5 мм, а мінімальне у диких — 39 мм, для довжини таранної кістки ці показники відповідно становлять 35 та 37 мм, для довжини п'яткової кістки — 91,5 і 97 мм. Дуже важко, на наш погляд, розділити нижні треті моляри. Виходячи з численних даних, як наших, так і одержаних іншими авторами приймаємо, що зуби довжиною 40 мм і вище належали дикій формі. Але слід мати на увазі, що зуби довжиною 36—40 мм могли належати та-кож свійським свиням. Отже, зіставлення кісток свійської і дикої свиней приводить до висновку, що в переважній більшості випадків за розмірами кістки цих двох видів розрізняються. У той же час частина їх, особливо фрагменти від молодих особин, які часто відносять до свійської форми, могли походити від дикої свині. Тому в Трахтемирові решток останньої мусило бути більше, ніж подано у табл. 1, при цьому треба врахувати, що більшість фрагментів було визначено на місці розкопок.

За коефіцієнтами, виведеними М. Тайхертом⁹, висота в холці свійських свиней коливалась від 71,5 до 85,5 см, а диких — від 87,5 до 120,5 см.

Кінь свійський. За кількістю кісток (3 тис.) кінь — найчисленіший вид в Трахтемирові. Він представлений всіма частинами скелета (табл. 2). Найчастіше траплялись зуби, фрагменти метаподій, великомілкових, плечових, променевих кісток, фаланги. Вони були дуже побиті, не збереглось жодного цілого черепа. З довгих трубчастих кісток кінцівок є 6 цілих променевих, 42 п'яткових та 32 плюснових. В основному визначені рештки походили від дорослих тварин. В іжу також використовувались молоді та напівдорослі особини, зокрема у чверті п'яткових кісток ще не приріс п'ятковий горб, що вказує на їх належність тваринам, які не досягли ще трирічного віку¹⁰. П'яткові кістки, за градацією О. О. Браунера¹¹, належали крайнотонконогим (2,5%), тонконогим (12,5%), напівтонконогим (27,5%), середньоногим (52,5) і напівтовстоногим коням (5%). Отже, основну групу складали середньоногі та напівтонконогі особини. Плюсневі кістки за градацією того ж автора мали походити від тонконогих (58%), напівтонконогих (35,5%) та напівтовстоногих особин (6,5%). Мінливість розмірів та пропорцій кісток трахтемирівських коней наведена в табл. 5. Цілі променеві кістки (6) та метаподії (72) дали змогу, використовуючи таблицю В. О. Вітта¹², визначити зріст тварин в холці.

Коні	Висота в хол- ці (см)	Кількість екз. абс.	%
Дуже дрібні	112—120	2	2,5
Дрібні	120—128	17	21,3
Малорослі	128—136	38	47,5
Середні	136—144	22	27,5
Рослі	144—152	1	1,2

⁹ Teichert M. Osteometrische Untersuchungen zur Berechnung der Widerristhöhe bei vor- und frühgeschichtlichen Schweinen.— Kühn-Archiv, 1969, t. 83, S. 237—292.

¹⁰ Zietschmann U. Op. cit., S. 363.

¹¹ Браунер А. А. Материалы к познанию домашних животных России. Лошадь курганных погребений. Одесса, 1916, с. 106—109.

¹² Вітт В. О. Лошади Пазырьских курганов.— СА, 1952, № 16.

Таблиця 4. Мінливість розмірів кісток свійської і дикої свиней

Ознака	Варіаційний ряд (мм)	Свиня Характери	
		n	Lim.
Альвеолярна довжина ряду кутніх зубів верхньої щелепи	105 110 115 120 2 4 1	7	105—119
Альвеолярна довжина ряду молярів верхньої щелепи	55 60 65 70 75 80 85 90 1 2 7 — 1 3 1	10	59,5—69,5
Довжина M_3	30 32 34 36 38 40 42 44 46 48 6 9 3 3 3 2 2 — 1	21	30,5—37,5
Альвеолярна довжина ряду кутніх зубів нижньої щелепи	100 105 110 115 120 125 130 2 — 1 — 2 3	3	100,5—110,5
Альвеолярна довжина ряду молярів нижньої щелепи	60 65 70 75 80 85 90 95 100 1 2 1 1 5 2 — 1	5	64,5—75
Довжина M_3	30 32 34 36 38 40 42 44 46 48 50 3 5 5 6 6 7 3 7 2 2	25	30,5—39,5
Ширина нижнього кінця плечової кістки	37 39 41 43 45 47 49 51 53 55 57 5 9 7 2 — 1 2 3 2 3	23	37—44,5
Ширина нижнього суглобового блока плечової кістки	28 30 32 34 36 38 40 42 44 46 48 1 5 10 8 — 1 6 6 — 1	24	29,5—35,5
Ширина верхнього кінця променевої кістки	28 30 32 34 36 38 40 42 44 46 4 1 1 1 1 4 2 — 1	8	28,5—37
Найбільша довжина п'ясткової кістки III	75 80 85 90 95 100 105 110 115 1 — — — — — 1 1	1	79,5
Ширина нижнього кінця великогомілкової кістки	28 30 32 34 36 38 40 42 44 46 3 6 3 1 3 5 7 1 1	13	28—35
Найбільша довжина п'ясткової кістки	80 85 90 95 100 105 110 115 2 1 1 3 3 4 5	4	81—91,5
Найбільша довжина таранної кістки	39 41 43 45 47 49 51 53 55 57 59 3 1 1 2 1 2 2 4 3 2	8	40—47,5

Отже, найчисленніша група малорослих коней; до них примикають дрібні та середні; дуже дрібні і рослі особини представлені лише трьома екземплярами.

Порівняно з іншими пам'ятками Лісостепу¹³ в Трахтемирові відносно частіше траплялись дрібні коні і було значно менше середніх. Тому трахтемирівські коні й в середньому були дещо нижчими. Підсумовуючи, приходимо до висновку, що вони за більшістю ознак не мали різких відмінностей від коней з інших лісостепових пам'яток раннього залізного віку, хоча середні значення вимірів є дещо нижчими.

Собака. Свійському собаці в Трахтемирові належали 90 кісток

¹³ Цалкін В. И. Животноводство и охота., с. 45—48.

Свійська статистика ряду				Свиня дика Характеристика ряду					
M	$\pm m$	V	C	n	Lim.	M	$\pm m$	V	C
111,59	—	—	—	—	—	—	—	—	—
65,5	1,1	3,3	5	5	79,5—88,5	83,5	—	—	—
33,28	0,44	1,98	5,9	8	39—47	41,5	1,15	3,06	7,3
105,17	—	—	—	5	123—128	125,3	—	—	—
69,4	—	—	—	8	80,5—97	85,19	—	—	—
35,56	0,53	2,68	7,5	21	40—49,5	43,96	0,57	2,57	5,9
40,52	0,37	1,78	4,3	11	47,5—57	52,72	0,88	2,62	4,9
33,08	0,35	1,7	5,1	14	38,0—47	42,14	0,5	1,82	4,3
31,56	—	—	—	7	38—44,5	40,14	—	—	—
—	—	—	—	2	108,5—112	—	—	—	—
31,3	0,5	1,74	5,5	17	37—45	40,06	0,51	2,06	5,1
84,75	—	—	—	15	97—113	108,15	1,51	5,65	5,2
43,24	0,85	2,24	5,1	13	49—57,5	54,16	0,73	2,52	4,6

мінімально від 36 особин. Більше половини решток складали нижні щелепи і мозкові частини черепа (табл. 2). Розміри більш-менш добре збережених черепів наведені в табл. 6. За класифікацією деяких авторів¹⁴, всі 4 черепи були середніх розмірів (основна довжина коливалась від 146,5 до 158 мм), два з них (№ 2, 3) належали тваринам середнім на зрист, висотою в холці 47,5 і 49,6 см¹⁵, а один (№ 4) — великому собачі, що досягав в холці 58,2 см.

¹⁴ Weterynaria, 1967, N 21 (72), s. 15—71.

¹⁵ Acta theriologica. Białowicza, 1967, N 12 (9), S. 105—110.

Таблиця 5. Мінливість розмірів і пропорцій кісток свійського коня

Ознака	Варіаційний ряд (мм, %)
Ширина нижнього суглобового блока плечової кістки	62 65 68 71 74 77 2 5 12 17 8
Найбільша довжина променевої кістки	300 305 310 315 2 3 1
Ширина верхнього кінця променевої кістки	68 70 72 74 76 78 80 82 84 86 88 1 5 4 8 1 11 11 4 1 2
Ширина нижнього кінця променевої кістки	65 67 69 71 73 75 77 79 81 3 6 8 6 6 10 1 4
Ширина нижнього суглобового блока променевої кістки	54 56 58 60 62 64 66 2 4 8 8 11 5
Ширина нижнього кінця гомілкової кістки	60 63 66 69 72 75 78 6 15 21 17 14 4
Найбільша довжина п'ясткової кістки	95 99 103 107 111 115 6 6 8 4 3
Найбільша довжина таранної кістки	49 51 53 55 57 59 61 63 65 2 3 15 18 24 13 6 3
Найбільша довжина п'ясткової кістки	185 190 195 200 205 210 215 220 225 230 2 2 1 6 2 9 10 9 1
Ширина верхнього кінця п'ясткової кістки	43 45 47 49 51 53 55 57 59 6 10 10 14 8 2 — 2
Ширина нижнього кінця п'ясткової кістки	41 43 45 47 49 51 53 6 12 17 21 11 7
Ширина діафіза п'ясткової кістки	28 30 32 34 36 38 5 9 9 16 1
Індекс ширини верхнього кінця ІІ	20 21 22 23 24 25 26 2 7 13 13 4 1
Індекс ширини нижнього кінця ІІ	20,5 21,0 21,5 22,0 22,5 23,0 23,5 24,0 1 3 12 10 3 3 3 5
Індекс ширини діафіза ІІ	13,0 13,5 14,0 14,5 15,0 15,5 16,0 16,5 17,0 17,5 1 1 4 4 7 11 10 1 1
Найбільша довжина плюсневої кістки	240 245 250 255 260 265 270 275 280 3 8 5 3 7 4 1 1
Ширина верхнього кінця плюсневої кістки	41 43 45 47 49 51 53 55 2 2 10 15 10 6 1
Ширина нижнього кінця плюсневої кістки	41 43 45 47 49 51 53 1 6 18 12 11 6
Ширина діафіза плюсневої кістки	27 28 29 30 31 32 33 34 2 2 5 8 4 8 2
Індекс ширини ІІ верхнього кінця	17,5 18,0 18,5 19,0 19,5 20,0 20,5 2 7 8 7 5 1
Індекс ширини ІІ нижнього кінця	17,0 17,5 18,0 18,5 19,0 19,5 20,0 1 7 10 6 3 2
Індекс ширини ІІ діафіза	10,5 11,0 11,5 12,0 12,5 13,0 13,5 2 2 13 8 4 2
Найбільша довжина першої передньої фаланги	70 75 80 85 90 95 6 16 18 9 1
Ширина ІІ верхнього кінця	47 49 51 53 55 57 59 7 9 9 10 4 2
Ширина ІІ нижнього кінця	37 39 41 43 45 47 49 5 5 17 16 3 1
Ширина ІІ діафіза	30 32 34 36 38 40 10 13 13 12 2
Індекс ширини ІІ діафіза	38 40 42 44 46 48 4 18 17 8 3
Найбільша довжина першої задньої фаланги	65 70 75 80 85 90 3 5 14 14 5
Ширина ІІ верхнього кінця	45 47 49 51 53 55 57 59 1 5 9 9 7 5 2
Ширина ІІ нижнього кінця	35 37 39 41 43 45 47 2 4 9 17 6 1
Ширина ІІ діафіза	30 32 34 36 38 11 13 15 2
Індекс ширини ІІ діафіза	38 40 42 44 46 3 18 11 9
Висота в холці (см)	112 120 128 136 144 152 2 17 38 22 2

Характеристика ряду					
n	Lim.	M	$\pm m$	V	C
44	63—76,5	71,12	0,51	3,36	4,7
6	301,5—312,5	306,65	1,54	3,45	1,1
48	69—86	78	0,51	3,42	4,3
44	65—80,5	72,72	0,58	3,86	5,3
38	54,5—65	60,94	0,45	2,78	4,5
77	61—77,5	68,64	0,48	4,06	5,7
27	95—115	103,81	0,86	4,48	4,3
84	50—64	57,26	0,33	3,02	5,2
42	186,5—227,5	212,05	1,54	10	4,7
52	43—58	48,92	0,44	3,24	6,6
74	41—52,5	47,08	0,32	2,78	5,9
40	29—37	32,96	0,34	2,18	6,6
40	20—25,4	22,83	0,17	1,08	4,7
37	20,8—23,9	22,29	0,12	0,76	3,4
40	13,4—17,2	15,49	0,13	0,83	5,3
32	240—278	256,25	1,63	9,25	3,6
46	42—53,5	48,22	0,37	2,53	5,2
54	42—52,5	47,62	0,34	2,52	5,3
31	27,5—33	30,85	0,29	1,63	5,2
30	17,8—20	18,9	0,1	0,56	2,9
29	17,4—19,6	18,4	0,11	0,61	3,3
31	10,8—13,1	12,01	0,14	0,78	6,4
50	70—90,5	80,8	0,68	4,85	6
41	47—58,5	52,04	0,44	2,82	5,4
47	37,5—47	42,42	0,33	2,27	5,3
50	30—39	34,32	0,32	2,32	6,7
50	38—47,8	42,52	0,26	1,84	4,4
41	68—87	79,05	0,85	5,45	6,9
38	46—57,5	52,04	0,48	2,98	5,7
39	36—45,5	41,24	0,34	2,16	5,2
41	30—37,5	33,38	0,28	1,82	5,4
41	38,4—45,6	42,26	0,29	1,88	4,2
80	112—152	132,32	0,69	6,24	4,7

Таблиця 6. Розміри і пропорції черепів свійських собак

Ознака	мм	мм	%	мм	%	мм	%	мм
Найбільша довжина	154	159,5	108,4	167	114	167	110,6	176,5
Основна довжина	—	147	100	146,5	100	151	100	158
Внутрішня довжина мозкової коробки	—	79,5	54,1	77,5	52,9	88	58,3	—
Морфологічна лицьова вісь	74,5	78,5	53,4	84	57,4	—	—	—
Анатомічна лицьова вісь	±88	90	61,2	98	66,9±	102	67,5	—
Морфологічна мозкова вісь	—	88	59,9	87	59,5	—	—	—
Анатомічна мозкова вісь	—	81	55,1	79,5	54,3	79,5	52,6	—
Відстань від назіон до найбільш виступаючої точки потиличного гребеня	84	85,5	58,2	89,5	61,1	—	—	—
Те ж саме від лінії, яка з'єднує лобні відростки	±72,5	77	52,4	78	53,3	76	50,4	—
Довжина морди	67,5	67,5	45,9	72,5	49,5	74,5	49,4	75,5
Відстань від переднього краю очниці до нижньоокового отвору	21	19	12,9	22	15,2	22	14,6	21,5
Довжина кісткового піднебіння	79,5	81	55,2	83,5	57	—	—	87,5
Відстань від базіон до кісткового піднебіння	—	66	44,9	65	44,4	—	—	70
Довжина висових кісток по шву	48	—	—	55	37,5	—	—	—
» найбільша	54,5	—	—	62	42,4	—	—	—
Ширина морди між крайніми різцями	22	22,5	15,3	—	—	—	—	—
Те ж над іклами	32	±31	21,1	—	—	—	—	—
Те ж над Р ¹	51	51,5	35,1	55	37,5	—	—	—
Ширина міжочна	27,5	32,5	22,1	29	19,8	—	—	—
Ширина лоба найбільша	—	43,5	29,6	41,5	28,3	—	—	—
Ширина заочна	32,5	31,5	21,4	35,5	24,3	34	22,5	—
Ширина мозкової коробки	52,5	54,5	37,1	57	38,9	54,5	36,1	55
Ширина потилиці	56	56,5	38,4	56	38,3	58,5	38,8	60,5
Висота морди	27	30	20,4	27	18,4	—	—	—
Ширина кісткового піднебіння найбільша	43	46,5	31,7	41	28	—	—	—
Те ж саме між Р ¹	21,5	—	—	—	—	—	—	—
Висота мозкової коробки	45	47,5	32,3	48,5	33,1	48	31,8	59
Альвеолярна довжина ряду кутніх зубів	56	58	39,5	60	41	61	40,4	60
Довжина хижакького зуба по короні	18	17,5	11,9	19	13	—	—	17,5
Довжина обох молярів	—	17,5	11,9	—	—	—	—	19
Відстань від лінії, що з'єднує надочні відростки, до заочного звуження	13,5	16,5	—	13	—	± 14,5	—	—
Відстань від заочного звуження до крайньої точки потиличного горба	61,5	63	—	66,5	—	60,5	—	—

Розміри трактемирівських собак показують також наведені нижче дані вимірюваннях нижніх щелеп, променевої, стегнової та великогомілкової кістки:

Нижня щелепа

Артикулярна довжина	—	—	—	—	133,5	—	—	—
Ангулярна довжина	—	—	—	—	133	—	—	—
Альвеолярна довжина ряду кутніх зубів	65	66	66,5	67	73,5	81,5	—	—
Довжина М ₃	—	—	—	—	22,5	23	19	19,5
Основна довжина черепа*	144,5	147,4	148,9	152,3	169,2	192,4	—	—

* Коєфіцієнт виведено Е. Даром (*Petri W. Neue Funde des Hundes aus dem Kelischen Oppidum von Manching. — Studien vor-und fühlgechichtlichen Tierresten Bayerns*, 1961, t. 10, S. 20.)

Кістки	променевої	стегнова	великогомілкової
Найбільша довжина	140	160	151,5
Ширина верхнього кінця	15,5	34,5	28
Ширина нижнього кінця	19,5	30	17,5
Ширина діафіза	11,5	13	10,5
Висота в холці*, см	45,1	48,2	44,2

* Коефіцієнт виведено Ф. Куделкою (*Petri W. Op. cit., S. 55*).

За основною довжиною черепа, як обчисленою, так і вимірюю, трахтемирівські собаки подібні до собак з інших пам'яток ліосстепу скіфського часу. За нашими матеріалами і даними В. І. Цалкіна, більшість екземплярів мала основну довжину 140—160 мм. Висота в холці, що встановлена тільки в трьох випадках, коливалась від 44,2 до 48,2 см. Отже, розміри цих тварин були середні.

Т ур. Серед його кістних залишків знайдені лопатка і проксимальний кінець променевої кістки, їх розміри такі:

Ширина суглобової поверхні лопатки	96
Великий поперечник суглобової западини лопатки	75,5
Малий поперечник " "	67,5
Індекс суглобової западини лопатки (%)	89,4
Найменша ширина «шийки»	84
Ширина верхнього кінця променевої кістки	110,5
Передньо-задній поперечник його	56

Ці два фрагменти досить великі, вони відповідають місцю, яке за даними Ш. Бьюкене¹⁶, займають самці тура.

З у б р. На городищі виявлено нижній кінець плечової кістки, його ширина 103,5 мм, ширина суглобового блока 91 мм. За розмірами він потрапляє в межі мінливості для середньовічних зубрів Білорусії і субфосильних зубрів Литви¹⁷.

Л ось. Всього визначено 45 кісток лося, що належали, як мінімум, 11 особинам. Він представлений майже всіма частинами скелета, але виміри можна було зробити тільки на чотирьох екземплярах. Подаемо результати цих вимірювань.

Найбільша довжина п'ясткової кістки	346
Ширина верхнього кінця " "	61
Ширина нижнього кінця " "	40
Ширина діафіза " "	69,5
Найбільша довжина таранової кістки	76
Ширина нижнього кінця плюсневої кістки	63

О л е н ь з в и ч а й н и й. В Трахтемирові він був частим об'єктом полювання. Загалом визначено 113 кісток мінімально від 31 особини. Найчисленнішими є п'ясткові та таранні кістки (41% всіх залишків оленя). Добре збережені п'ясткова і плюснева кістки належали самкам, які мали невеликі розміри. Висота в холці¹⁸ у них повинна була становити 117,6 і 125,5 см. За даними таблиці 7, місцеві олені не відрізнялися від ліосстепових з інших пам'яток раннього залізного віку і середньовіччя¹⁹.

¹⁶ Bökonyi S. Zur Naturgeschichte des Ures in Ungarn u. d. Problem der Domestizierung des Hausrindes.—Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, 1962, S. 194.

¹⁷ Цалкін В. І. Fauna из раскопок в Гродно.—МИА, 1954, № 41, с. 211—236; Павлов К. Л. Формирование териофауны и изменчивость млекопитающих Восточной Прибалтики в голоцене. Таллин, 1965, с. 299—307.

¹⁸ Rocznik: Wydziały Szkoly rolniczej w Poznaniu, 1965, t. 25, s. 39—51.

¹⁹ Цалкін В. І. Животноводство и охота., с. 59—60; Тимченко Н. Г. Указ. соч., с. 30—37.

Таблиця 7. Розміри кісток звичайного оленя

Ознака	n	Lim.	M	$\pm m$	σ	C
Обхват розетки рога	3	175 205 282	220,66	—	—	—
Великий діаметр розетки рога	3	60,5 69 91	73,5	—	—	—
Малий діаметр II	3	49,5 56 87	64,16	—	—	—
Альвеолярна довжина ряду кутніх зубів нижньої щелепи	1	123	—	—	—	—
Те ж саме молярів	1	78	—	—	—	—
Довжина M_3	1	34,5	—	—	—	—
Ширина суглобового блока нижнього кінця плечової кістки	8	52 63,5	58	1,5	3,97	6,8
Ширина нижнього кінця променевої кістки	3	52 56 57	55	—	—	—
Найбільша довжина п'ясткової кістки	1	262,5	—	—	—	—
Ширина верхнього кінця	1	42,5	—	—	—	—
Ширина нижнього кінця	4	42—49	45,12	—	—	—
Ширина діафіза	1	25,5	—	—	—	—
Ширина нижнього кінця голілкової кістки	2	53,5 54	—	—	—	—
Найбільша довжина п'ясткової кістки	19	116—139	129,36	1,09	4,66	3,6
Найбільша довжина таранної кістки	11	54—63,5	58,64	0,74	2,36	4
Найбільша довжина плюснової кістки	1	306	—	—	—	—
Ширина верхнього кінця	3	39 42,5	43	41,5	—	—
Ширина нижнього кінця	6	45,5—53	—	49	—	—
Найбільша довжина перших фаланг	8	60—65,5	62,37	0,69	1,84	2,9
Найбільша довжина других фаланг	5	43—48	45	—	—	—

Козуля. Остеологічний матеріал представлено нижніми щелепами, тазовою, п'ястковою, п'ястковою, плюсневою кістками. Вимірюти можна було тільки одну нижню щелепу і цілу п'ясткову кістку, їх розміри такі:

Альвеолярна довжина ряду кутніх зубів нижньої щелепи	70,5
Те ж саме молярів	39,5
Висота в діастемі найменша	11,5
Довжина (ширина M_3)	316,5/7,5
Найбільша довжина п'ясткової кістки	180,0
Ширина верхнього кінця »	23,5
Ширина нижнього кінця »	22,5
Ширина діафіза	14,0

Ці кістки були невеликих розмірів і належали європейській козулі.

За співвідношенням решток диких і свійських тварин можна скласти уявлення про такі важливі галузі господарства жителів Трахтемирівського городища, як мисливство і скотарство. Більшість залишків належала свійським тваринам. Кістки диких, що складали 3,7%, походили від 14 особин (рис. 1). Отже, мисливство відігравало хоч і незначну, але помітну роль у господарстві. Близькі дані одержані на Хотівському городищі на Київщині (19,3%)²⁰ і Шарпів-

²⁰ Бібикова В. И. Из истории голоценовой фауны позвоночных в Восточной Европе.—Природная обстановка и фауны прошлого, 1963, вып. 1, с. 143; Петровська Є. О. Ранньоскіфські пам'ятки на південній склоніці Києва.—Археологія, 1970, т. 24.

ському на Черкащині (20,4%)²¹, що датуються також VI ст. до н. е. Основну здобич в Трахтемирові, як і на інших пам'ятках цього часу Правобережної України, становили дика свиня і звичайний олень, частка яких перевищувала 70% особин диких ссавців.

Свійські тварини представлені шістьма видами, п'ять з них (бик, вівця, коза, свиня і кінь) відігравали значну роль у господарстві трахтемирівців. За числом особин перше місце належало свійській свині, але за кількістю кісток на першому місці був кінь. Численність його решток, в тому числі від молодих особин, подрібність кісток вказують, що кінь у Трахтемирові, як і в інших поселеннях скіфського часу, широко використовувався в їжу. Свійський бик щодо кількості кісток займав друге місце, а щодо особин — навіть третє (рис. 2). Дрібна рогата худоба за обома показниками посідала останнє місце. Обчисливши середні значення корисної ваги особин кожного виду²², ми одержали дані про відносну кількість м'яса, яке могли використати трахтемирівці. За обсягом м'ясої продукції перше місце відведено великий рогатій худобі (37,8%), ій дещо поступається кінь (33,7%), свиня займає третє місце (24,4%), а на дрібну рогату худобу припадає лише 4,1%.

В підсумку слід ще раз звернути увагу на значну кількість решток свійських і диких свиней в Трахтемирові. І в наш час у цьому районі дуже сприятливі умови для розведення свиней (балки, дубовий гай). Очевидно, з середини I тисячоліття до н. е. до сучасного періоду ландшафт навколо Трахтемирова змінився мало.

Н. Г. БЕЛАН

Фауна Трахтемировского городища

Резюме

В статье излагаются результаты изучения костных остатков из городища VI ст. до н. э., расположившегося на правом берегу Днепра у с. Трахтемирово Переяслав-Хмельницкого р-на Киевской обл. Определено 8311 костей млекопитающих, принадлежавших минимум 623 особям. Большая часть остатков принадлежала домашним млекопитающим, 3,7% костей — диким и 14% составляли особи. Чаще других добывалась дикая свинья, постоянным объектом охоты были также благородный олень. Среди сельскохозяйственных животных по числу особей первое место занимала домашняя свинья, ей несколько уступала лошадь и домашний бык, на четвертом месте находился мелкий рогатый скот. По размерам костей животные из Трахтемирова сходны с животными из других памятников Лесостепи скіфского времени. По-видимому, за период с серединой I тысячелетия до н. э. до наших дней ландшафт вокруг Трахтемирова мало изменился.

²¹ Цалкин В. И. Животноводство и охота., с. 101; Бибикова В. И. Указ. соч., с. 143.

²² Тимченко Н. Г. Указ. соч., с. 145.

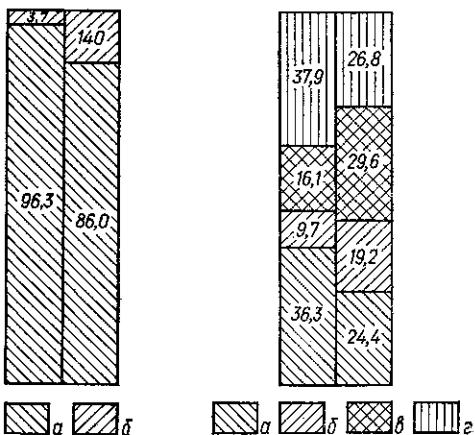

Рис. 1. Співвідношення між свійськими і дикими ссавцями за кількістю кісток (лівий стовпчик) і числом особин (правий стовпчик).

a — свійські; б — дики.

Рис. 2. Співвідношення між видами сільськогосподарських тварин за кількістю кісток (лівий стовпчик) і числом особин (правий стовпчик).

a — свійський бик; б — дрібна рогата худоба; в — свійська свиня; г — кінь.

Про зображення «ступнів ніг» на антропоморфних стелах доби раннього металу

Антропоморфні стели — одні із найцікавіших пам'яток доби раннього металу. Вони широко розповсюджені на території Європи від Кавказу до Піренеїв.

Поодинокі знахідки цих стел належать ще до минулого століття. Вперше звернув увагу на їх людиноподібні риси Г. Л. Скадовський, який помітив у стелах «прототипи кам'яних баб»¹. Пізніше багато археологів, які досліджували антропоморфні стели, у своїх роботах неодноразово повертались до питань про культурну належність стел, їх класифікацію та хронологію.

Для вирішення згаданих питань важливо з'ясувати, кого саме зображували антропоморфні стели. Спочатку їх вважали богинями поховань², пізніше гадали, ніби стели зображали померлих старійших та видатних членів роду³, а можливо, навіть вмілих майстрів та вдалих мисливців⁴. У той же час існувала й інша версія — стели розглядалися як зображення різних божеств⁵. Ця точка зору поступово стала панівною⁶.

Більшість антропоморфних стел являють собою досить примітивні скульптурні постаті, людські риси яких підкреслені лише виступами пліч та голови (рис. 1, 1). Втім стародавні скульптори не обмежувались такими зображеннями. Відомі екземпляри, на яких є обличчя, руки, ознаки статі, які підкреслюють антропоморфність цих статуй. Крім того, на цілому ряді стел є різні рельєфно виконані зображення пояса, намиста, лука, сокир, фігурик тварин, людей та ін. Простежені сліди фарби дають змогу припустити, що частина зображень, можливо, була намальована. Ймовірно, що фарба наносилась в основному на ті екземпляри, де не було рельєфів, тобто на більшість примітивних стел.

Наявність різних деталей на статуях свідчить, що значення надавалось не тільки самій людиноподібній фігурі, а не меншою мірою й супроводжуючим елементам оформлення. Розглянемо один з них, відомий в літературі під назвою «ступні ніг». Зауважимо, що назва ця умовна, оскільки ми не знаємо, чи показані тут ступні, чи це умовне зображення самих ніг. Невідомо, який саме зміст закладений стародавніми скульпторами в ці зображення. Безперечно, що для давньої людини він був набагато глибшим. Адже значення малюнка залежало від того, на чому його зображували. Якщо він був нанесений на священий предмет, то це щось більше, ніж деталь орнаменту.

Відбитки «ступнів ніг» відомі на білогрудівських стелах, на стелі з Новочеркаська, на керносівському ідолі. Є вони і на стелі з півночі Ворошиловградщини, на стелах з Інгулу та Інгульця, на чобручсько-му ідолі з Молдавії, скульптурі з Плачидолу в Болгарії. Зображення однієї ступні є на стелі з Гаманджії в Румунії. Виконані вони в різній техніці: у вигляді опуклого рельєфу, при допомозі оконтурювання канавкою, а також за допомогою поєднання оконтурювання канавкою з розписом. Розміри «ступнів» близькі до нормальної стопи людини: дов-

¹ Труды VIII АС, М., 1897, т. 3, с. 92.

² Чайлд Г. У истоков европейской цивилизации. М., 1952, с. 409.

³ Формозов А. А. Очерки по первобытному искусству. М., 1969, с. 52.

⁴ Чеченов И. М. Нальчикская подкурганная гробница. Нальчик, 1973, с. 30.

⁵ Даниленко В. Н. Энеолит Украины. Киев, 1974, с. 88; Щепинський А. А. Антропоморфні стели Північного Причорномор'я.— Археологія, 1973, № 9, с. 27.

⁶ Формозов А. А. Нальчикский курган.— ВИ, 1973, № 12, с. 211.

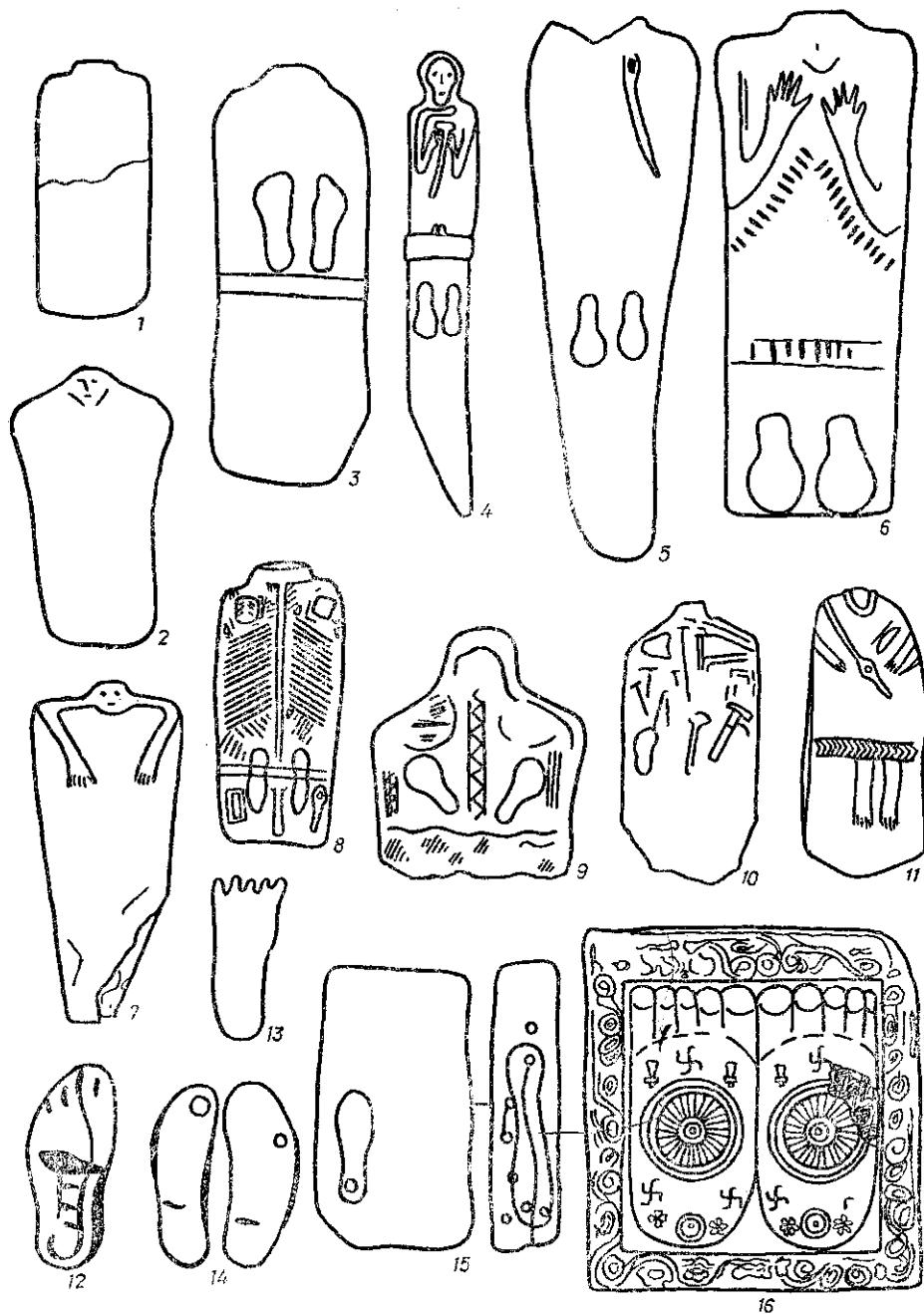

Рис. 1. Антропоморфні стелі та зображення «ступнів ніг»:

Стелі: 1 — Білозерка; 2 — Капустино; 3 — Новочеркаськ; 4 — Чобручі; 5, 6 — Білогрудівка; 7 — Тиртака; 8 — Керносівка; 9 — Плачидол; 10 — Гаманджій; 11 — Морель (Франція).
Зображення «ступнів»: 12 — Кам'яна Могила; 13 — Біломор'я; 14 — Південна Швеція; 15 — Мар'їно; 16 — Індія.

жина їх в основному від 24 до 32 см. Розміщення зображень не завжди однакове. Вони відомі на лицьовому боці стел, як, наприклад, на білогрудівських та на стелі з Чобручів (рис. 1, 4—6) або на тильному, як це зроблено на новочеркаській та керносівській стелах, а також на стелах з Плачидола та Гаманджій (рис. 1, 3, 8—10). У деяких випадках «ступні» зображені пальцями вгору (стели з Інгулу, Інгульця, з Ново-

черкаська, з Плачидолу) (рис. 1, 3, 9), в інших — пальцями до низу (стели з Керносівки, Білогрудівки, Чобручів) (рис. 1, 4—6, 8). До речі, в Західній Європі на відомих нам антропоморфних стелах немає зображень «ступнів ніг», аналогічних відкритим у Північному та Західному Причорномор'ї. Там наявні скоріш стилізовані зображення ніг з пальцями, повернутими донизу (рис. 1, 11). Це одна з рис, що розрізняє стели двох вказаних територій.

Різна й висота розміщення зображень «ступнів ніг» на стелах. Вони знаходяться в нижній, як на білогрудівських та чобруцькій стелах (тут пальці ніг повернуті донизу, що деякою мірою зближує їх з західноєвропейськими), та в верхній частині, як на стелах з Інгулу, Інгульця, з Новочеркаська, Плачидола. Відомі випадки, коли «ступні» розташовані посередині, немов би за поясом, як на керносівському ідолі (рис. 1, 8). Усі перелічені факти свідчать про наявність місцевих особливостей у статуй, але в цій статті розглянуто інший аспект, пов'язаний з розкриттям змісту цих зображень.

Залучення матеріалів різних територій приводить до висновку, що зображення «ступнів» досить поширені. Вони відомі в Приазов'ї, на Кам'яній Могилі, в Південній Швеції, Біломор'ї, на писаницях Сибіру та Уралу, на брилах Кобістану. Є вони на камені «Щеглець» поблизу Новгорода, а також на плиті біля с. Мар'їне поблизу Сімферополя в Криму (рис. 1, 12—15)⁷.

Не всі зображення «ступнів ніг» однорідні. Серед них є показані в динаміці, як відбитки кроків людини, зокрема в петрогліфах Біломор'я, а також статично, як на камені «Щеглець», на монолітах Південної Швеції або на плиті з с. Мар'їне (рис. 1, 14—15). Всі зображення «ступнів ніг» на антропоморфних стелах статичні, вони подібні до відбитків стол Будди в Індії (рис. 1, 16)⁸, що, мабуть, свідчить про їх однакове або близьке призначення. Цьому не суперечать і динамічні зображення «ступнів ніг» на скелях. Я. Доманський та А. Столляр на підставі вивчення петрогліфів Біломор'я пишуть, що люди гадали ніби кожний вид тварин має старшого брата, який є немовби їх пращуром і разом з тим «хазяїном». Колись дуже давно він мав вигляд тварини, а пізніше прийняв образ людини. Цей хазяїн керує звірами, підкорює їх своїй волі, нібіто перетворюючи в «домашніх», слухняних. І ось поруч із зображенням тварин з'являється образ такого хазяїна, від якого, як вважають, багато в чому залежить мисливська вдача⁹. Отже, ступні ніг можна розглядати як сліди своєрідного людиноподібного божества — хазяїна тварин.

Відгуки традиції освячування людського сліду були відомі в Європі ще недавно. Їх докладно перелічує А. А. Формозов¹⁰. Коріння шанування сліду або ступні ідуть в глибини віків, коли людина ще не відділяла в реальному світі неживі предмети від живих. Світ був єдиний і наповнений істотами, втіленими в ту чи іншу оболонку, які мали різні функції та здібність рухатися (або залишатися нерухомими). Власне кажучи, для стародавньої людини весь світ був живим. Магія широко ілюструє це сприйняття навколошнього середовища.

Особливу роль відігравали речі, безпосередньо пов'язані з людиною,— знаряддя праці, одяг, волосся, вшановувалась навіть тінь людини і, звичайно, відбитки її слідів. Так, австралійці були впевнені, що, уразивши гострим предметом слід ворожої ім людини, вони

⁷ Формозов А. А. Камень «Щеглець» близ Новгорода и камни-«следовники». — СЭ, 1965, № 5, с. 133—134.

⁸ Шантепе де-ля Сиссей Д. П. История религий, М., 1899, т. 2, с. 67.

⁹ Доманский Я., Столляр А. По бесовым следам. Л., 1962, с. 157.

¹⁰ Формозов А. А. Камень «Щеглець».., с. 135—136.

тим самим наносять їй шкоду¹¹. Ще в наказах до культу Діоніса грецький філософ Піфагор говорить про заборону протикати сліди людини ножем¹². Не випадково, мабуть, найвразливішим місцем бога Кришни в «Махабхараті» та героя «Ілліади» Ахіллеса була п'ята.

Значення сліду тварини, людини, божества чи духа для первісної людини було істотнішим, ніж нам може здаватися. На перших стадіях формування релігії ще не було поняття безтілесного божества, кожне божество чи дух володіло матеріальною оболонкою і, перевищаючись подібно людині, звісно, залишало відбитки своїх кроків. Так, у байдів Південної Індії існує повір'я, що дух померлого ніби то залишає слід «роздвоеної ноги»¹³.

Можна з певністю говорити, що в давнину слідам людини надавалось велике значення, а звідси, мабуть, і ступням ніг, котрі залишали ці сліди. Про це свідчить і звичай, широко розповсюджений у племен ямної культури III тисячоліття до н. е., посипати червоною фарбою ступні ніг похованого. Як неодноразово відзначали дослідники, навіть якщо сліди фарби спостерігались на всіх кістках померлого, найбільш інтенсивно були пофарбовані череп, кисті рук та ступні ніг. Ці три елементи тіла людини виділялись спеціально. Не випадкові, мабуть, і сліди фарби на багатьох антропоморфних стелах в районі голови, грудної клітки, а часом і по всій поверхні. Відомі випадки, коли червоною фарбою були покриті зображення «ступнів ніг».

В деяких писемних джерелах є згадки про зображення «ступнів ніг». Так, наприклад, давньогрецький письменник і мандрівник Павсаній, що відвідав у II ст. до н. е. святилище в Аміклах, описує побачену там примітивну скульптуру Аполлона як мідну колону з лицем, ступнями ніг та кистями рук¹⁴. Таким чином, і тут присутні три найбільш важливі елементи тіла людини. Вони часто фігурують на антропоморфних стелах, де зображене лише одне обличчя, як на стелі з Капустино (рис. 1, 2), чи руки й обличчя, як на статуях з Тиритаки в Криму (рис. 1, 7), або й всі три елементи, як на білогрудівській стелі (рис. 1, 6).

Про відбитки сліду ступні згадує Й. Геродот. Він писав, що в скелі у р. Тірас місцеві жителі показують відбиток ступні Геракла, схожий на слід людини довжиною в два ліктя¹⁵. Тут мова йде про освячування сліду міфічної істоти.

Цей ритуал можна простежити і в шумерських текстах. В одному з закликань на глиняній табличці викликається Нінгірсу, який повинен накинути на ворога велику сітку та опустити на нього свою могутню долоню та могутню стопу¹⁶. Ці рядки містять в собі відгомін магії. В III тисячолітті до н. е. відомі цілі пантеони богів в Індії, Месопотамії, Єгипті. Скрізь, де існували уявлення про людиноподібні божества, були зображення останніх. Форма зображення божества, розвиваючись від більш примітивної (з перевагою елементів стародавнього фетишистського культу) до більш досконалої, знаходить напришті вираз у формі людського тіла, про що свідчить, зокрема, згадана вище статуя Аполлона із святилища в Аміклах. Подібне явище мало місце і в Єгипті. Наприклад, богиню Хатор шанували у вигляді стовпа з двома головами¹⁷. Шумерські теологи уявляли богів як

¹¹ Леви-Брюль Л. Первобытное мышление. М., 1929, с. 264.

¹² Шахнович М. И. Первобытная мифология и философия. Л., 1971, с. 46.

¹³ Леви-Брюль Л. Указ. соч., с. 211.

¹⁴ Формозов А. А. Камень «Щеглец»..., с. 138.

¹⁵ Геродот. История в 9 книгах. Л., 1972, кн. 4, 82, с. 208.

¹⁶ Сэмюэл Н. Крамер. История начинается в Шумере. М., 1965, с. 56.

¹⁷ Матье М. Э. Древнеегипетские мифы. М.; Л., 1956, с. 162.

живих істот, схожих на людей, але безсмертних і обдарованих надлюдською могутністю¹⁸.

Таким чином, божества поступово набували антропоморфного вигляду, відповідно до змін у суспільних відносинах і нових уявлень людини про навколошній світ та взаємозв'язки з ним. Більше уваги почали приділяти людині. Вона виділила себе з навколошньої природи, поставила себе над нею. Красномовно про це пише грецький філософ Кеенофан, який каже, що

якби леви, бики або коні мали руки та подібно людям вміли писати, то коні своїх богів уподобили би коням, бики — бикам, бо кожен наружність божества порівняв би з тією породою, до якої належав сам¹⁹.

Проте поряд з антропоморфними зображеннями божеств існують і символічні, які бувають часто не просто символом божества, а його аватарою (реальним втіленням). Така символіка відома в Стародавньому Єгипті. Наприклад, в «Містеріях Сенусерта I» говориться про голови вбитих теляти та гуся, що уособлювали Сета: їх приносять в жертву символу Осіріса — стовпу «джед»²⁰. В Індії і зараз багато богів мають свої символічні зображення. Так, Шива зображується в формі фалоса, втіленням Вішну вважається так звана шалаграма — довгий амоніт, частіше чорний, уособленням бога сонця Сур'ї вважається біла мармурова кулька, образ божества

Рис. 2. Поховання № 13 з кургану 7 поблизу с. Христофорівка.

нерідко переданий у вигляді слідів стоп, висічених на камені²¹.

Антропоморфізм, як стверджує Л. Я. Штернберг, становить цілу стадію людського мислення, коли людина вважає усі довколишні об'єкти природи живими істотами, а явище сприймає як іх дії, але ж уявляє собі ці істоти обов'язково образом своїм і надає своїм богам духовних та тілесних атрибутів людини²². Тілесні атрибути — обличчя, руки, ноги, торс — переносяться на зображення людиноподібних божеств. Крім того, додаються ще одяг, амулети, прикраси, знаряддя праці, зброя, які також стають атрибутами божества. При цьому зображеннями предметів, які мають безпосередній зв'язок з даним божеством, з його міфом і, отже, супроводжують його зображення. Так відбувається канонізація образу божества. Це яскраво засвідчено на зображеннях богів розвинутих релігій, а також стародавніх релігій Індії, Єгипту, Месопотамії.

¹⁸ Семюэль Н. Крамер. История начинается..., с. 101.

¹⁹ Дератані Н. Ф., Тимофеева Н. А. Греческая литература. М., 1965, т. 1, с. 84—85.

²⁰ Матье М. Э. Тексты пирамид — заупокойный ритуал.— ВДИ, 1947, № 4, с. 44.

²¹ Гусева Н. Р. Религиозная обрядность в жизни индусской семьи.— В кн.: Мифология и верования народов Восточной и Южной Азии. М., 1973, с. 69.

²² Штернберг Л. Я. Первобытная религия в свете этнографии. Л., 1936, с. 38.

На антропоморфних стелах доби раннього металу теж можна виділити деякі канонізовані атрибути, зокрема, у вигляді пояса, на-миста, «жезла», сокири тощо. Можливо, до подібних атрибутів слід віднести і зображення «ступнів ніг». Щоправда, тут виникає питання, чи не є вони рисами людиноподібності даних статуй поряд з торсом, обличчям, руками? Це питання тим більш резонне, що відомі стели з досить умовним зображенням ніг (маються на увазі стели Західної Європи) (рис. 1, 11). Проте на стелах Східної Європи цього немає. Тут зображено лише «ступні ніг», які до того ж розташовані часто не в анатомічному порядку. Цей факт свідчить про надання їм стародавніми скульпторами якогось особливого символічного змісту. Адже в деяких випадках стели, позбавлені рук і обличчя, мають, проте, «ступні ніг»²³.

Привертає увагу факт, очевидно, вперше зафікований у Північному Причорномор'ї. Йдеться про шість поховань катакомбної культури, знайдених на Південному Бузі та Інгулі у 1973—1975 рр. Інгульською експедицією²⁴. В цих похованнях на дні ями поруч з померлим червоною фарбою зображені пару «ступнів ніг» (рис. 2). Зв'язок цих зображень з похованальним ритуалом у даному разі поза сумнівом. Можливо, тут «ступні» символізують божество, що розміщується поруч з похованням як вмістище для його душі? І в цьому випадку символіка пов'язується з якимсь особливим таємничим змістом.

Таким чином, можна зробити висновок, що «ступні ніг» в давнину зображувались як атрибут божества або символ, а вірніше аватара його. В усякому разі вони пов'язані з образами богів. Це дає підставу вважати атрибутами останніх і зображення «ступнів ніг» на антропоморфних стелах доби раннього металу, стверджуючи думку про те, що стели є зображеннями антропоморфних божеств.

Н. А. РЫЧКОВ

Об изображениях «ступней ног»
на антропоморфных стелах эпохи
раннего металла

Резюме

Среди существующих мнений о том, кого изображали антропоморфные стелы эпохи раннего металла, в последнее время преобладает мнение, что они изображали различные божества.

В иконографии ряда стел есть изображения так называемых «ступней ног». Это довольно распространенное в древности явление, корни которого лежат, очевидно, в магических представлениях древних людей о следах как животного, так и человека. В истории почитания человеческого следа имеются сведения о связи изображений «ступней ног» с образами божеств. Это дает основание считать, что стелы являются изображениями антропоморфных божеств.

²³ Наприклад, стела, знайдена в кургані № 9, поховання № 8 біля с. Баратовка Снігурівського р-ну Миколаївської обл. (Петренко В. Г., Елагина Н. Е. Отчет об археологических раскопках, проведенных Ингулецкой скифской экспедицией в 1968 г.—Архів ІА АН УРСР, Петренко В. Г., ф. 1968/54).

²⁴ Христофорівка, к. 7, п. 13; Новогригорівка, к. 3, п. 9; Антонівка, к. 7, п. 16, к. 8, п. 9; Костичи, к. 1, п. 3; Новопетрівка, к. 4, п. 26.—Архів ІА АН УРСР, Шапошникова О. Г. та ін. Отчет о работе Ингульской экспедиции, ф. 1973/8, 1974/12, 1975/3.

Про ткацтво в добу міді — бронзи та раннього заліза

В добу міді — бронзи та раннього заліза відбувся перший в історії людства великий суспільний розподіл праці, в результаті якого із загальної маси землеробів-скотарів відокремились племена пастухів, а пізніше — кочівників.

Порівняно із своїми сусідами племена пастухів мали «не тільки молочні продукти та м'ясо в далеко більших кількостях, але також шкіри, вовну, косячий пух і чимраз зростаючу із збільшенням маси сировини кількість пряжі і тканин. Це вперше зробило можливим регулярний обмін¹». Відзначаючи досягнення в галузі промислової діяльності на цьому етапі, Ф. Енгельс підкреслює, що «особливо важливе значення мають два: перше — ткацький верстат, друге — плавка металічних руд та обробка металів»².

Знаряддя праці та продукти металургії й металообробки через специфіку матеріалу, з якого вони були виготовлені, краще протистояли руйнівним силам часу на відміну від знарядь та продукції ткацького виробництва. Питанням металургії та металообробки присвячено багато праць, чого не можна сказати про ткацтво, на важливість якого вказував Ф. Енгельс.

Вже неодноразово в похованнях доби міді — бронзи на території Нижнього Дону, Північного Причорномор'я, в басейні Сіверського Дінця знаходили залишки тканин, що безперечно свідчить про існування у людей цієї доби ткацтва. Однак досі немає вірогідних даних про знаряддя ткацького виробництва. Природно, що можна було б припустити існування дерев'яних знарядь. Наявність високого рівня волокнистих матеріалів у добу міді — бронзи документується численними відбитками крученіх ниток, шнурів тощо на кераміці з поховань й поселень. Поява в орнаментації посуду відбитків «мотузки» належить до пізнього неоліту, що переконує в нагромадженні багатовікового досвіду в обробці волокнистих матеріалів, без якого появі ткацтва була б неможливою.

Головним постачальником сировини для ткацтва у племен доби міді — бронзи було скотарство. Так, результати аналізу кісток тварин у похованнях катакомбної культури в басейні Сіверського Дінця показали, що 50% матеріалів припадає на дрібну рогату худобу (вівця свійська, вівця та коза). У пам'ятках, де відомі глиняні пряслиця, як, наприклад, в трипільській культурі, близько 50% домашніх тварин становить також дрібна рогата худоба, зокрема, на поселенні Маяки — 68, в Усатовому — 47,2%³. А на поселенні ямної культури в нижньому шарі Михайлівки — 65,5%⁴. В кераміці цих же пам'яток відомий і шнурковий орнамент.

Аналізуючи знахідки відбитків тканин на посудинах, пряслиця й грузила, М. Новицька дійшла висновку про існування у трипільців в'язання на спицях, а також тканин простого полотняного та репсоподібного переплетіння, для виготовлення яких, на її думку, використовувався вертикальний ткацький верстат. З приводу підготовчих операцій обробки волокон, прядиння, М. Новицька на основі знахідок

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 155.

² Там же, с. 156.

³ Збенович В. Г. Позднетрипольские племена Северного Причерноморья. Київ, 1974, с. 112, табл. 1.

⁴ Лагодівська О. Ф., Шапошникова О. Г., Макаревич М. Л. Михайлівське поселення. К., 1962, с. 207, табл. 1.

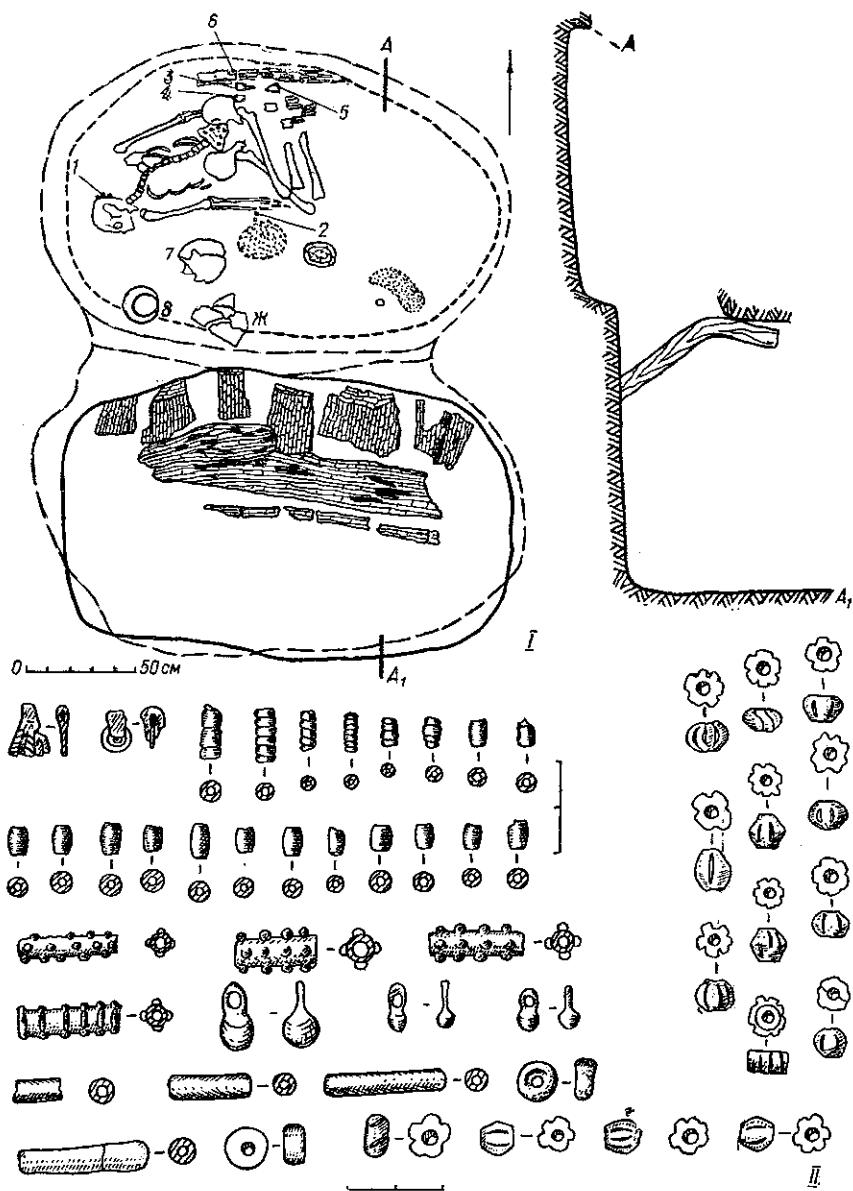

Рис. 1. с. Говоруха Слов'яносербського р-ну Ворошиловградської обл. Кург. VII, пох. 2. План та розріз поховання (I), прикраси з нього (II).

висловлює припущення про наявність веретен. Це підтверджується й відбитками тканини на кераміці⁵.

Для надання міцності ниткам під час прядіння здійснювалось й скручування їх. Для одинарних ниток застосовували праве кручення, для подвійних — ліве, що відповідає, за А. С. Сидоровим, прядінню з веретеном⁶. У пам'ятках доби неоліту в поселеннях на паях відомі оригінальні дерев'яні веретена. Звідти ж походять зняті з них

⁵ Новицька М. До питання про текстиль трипільської культури.— Археологія, 1948, т. 2, с. 55.

⁶ Сидоров А. С. О витъе волокнистых веществ.— Известия ГАИМК, 1930, т. 6, вып. 5, с. 12.

мотки пряжі⁷. Дерев'яне веретено з праслом та пряденими нитками знайдено у місті Троя II⁸.

Можливо, подібними веретенами з дерев'яними маховичками користувалися й племена катакомбної культури, так само, як це робили племена буго-дністровської, ямково-гребінцевої, дніпро-донецької неолітичних культур⁹.

1977 р. під час робіт Сіверсько-Донецької експедиції під керівництвом автора поблизу селища Говоруха Слов'яносербського р-ну

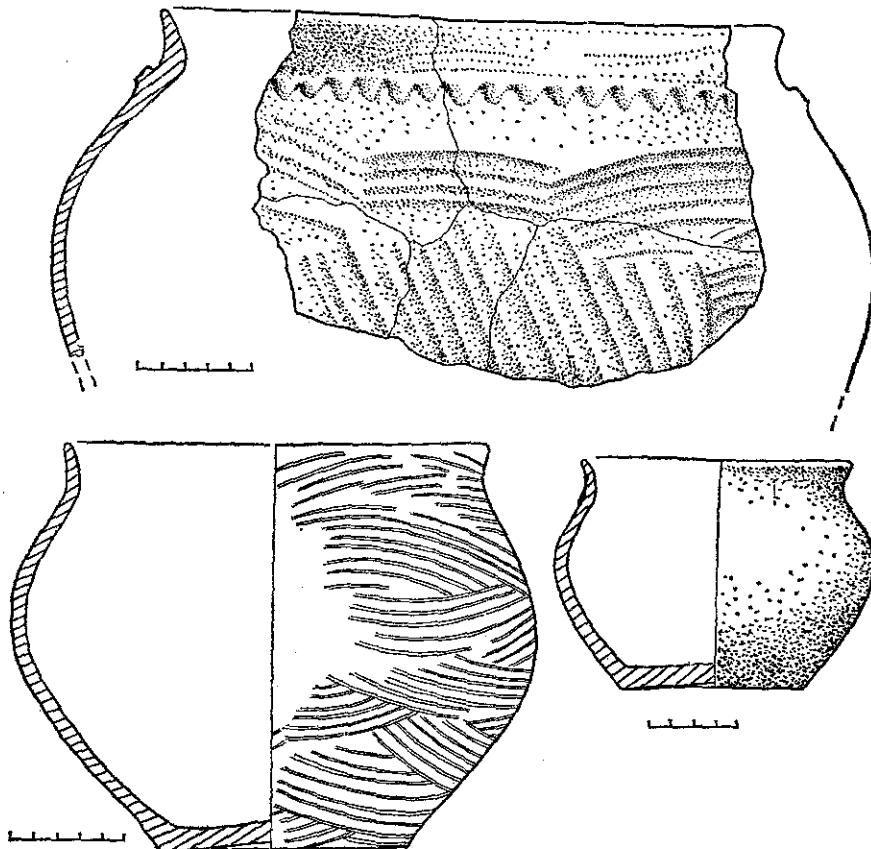

Рис. 2. с. Говоруха, кург. VII, пох. № 2. Глиняний посуд з поховання.

на правому березі р. Лугань — правої притоки Сіверського Дінця — в кургані № 7 відкрито поховання № 2, інвентар якого становить особливий інтерес¹⁰ (рис. 1, 2, 3).

Поховання належало до катакомбної культури і містилось у катакомбі. Вхідна шахта неглибока. Її дно виявлене на глибині 2,76 м від Р. Вхід у катакомбу закладений дерев'яними плахами, частково обвугленими. Поховальна камера овальної форми і розташована паралельно до входної камери. Кістяк лежав на спині, злегка повернутий на правий бік, головою на захід. Ноги були підігнуті й підняті в колінах. Перед кістяком біля входу в катакомбу знайдено два горщи-

⁷ Gross V. *Les Protohelvètes*. Berlin, 1883, S. 100, 101, tabl. IV, 19, 41.

⁸ Forrer M. *Reallexikon der prähistorischen klassischen und frühzeitlichen Altertümer*. Berlin, 1907, S. 57.

⁹ Даниленко В. Н. Неоліт України. Київ, 1969, с. 166.

¹⁰ Звіт про роботу Сіверсько-Донецької експедиції за 1976 р.— НА ІА АН УРСР, 1976/10, 1976/10 а.

ки, жаровню, три уламки горшка, вохру. Безпосередньо з кістяком пов'язані знахідки бронзових прикрас, пастових намистин. За похованням лежали уламок мушлі, крем'яний відщеп, оброблена кістяна пластинка, трапецієподібна пластинка з сланцю, кістяне знаряддя та дерев'яний гребінь. Біля грудей небіжчика трапилось глиняне прясло.

Немає сумніву, що прясло та предмети, виявлені за кістяком, входили до виробничого комплексу, пов'язаного, мабуть, з первісною обробкою вовни, прядінням, в'язанням та ткацтвом.

Спробуємо відтворити технологію використання знайдених речей у процесі прядіння та ткацтва. Дерев'яний гребінь з довгими зубцями

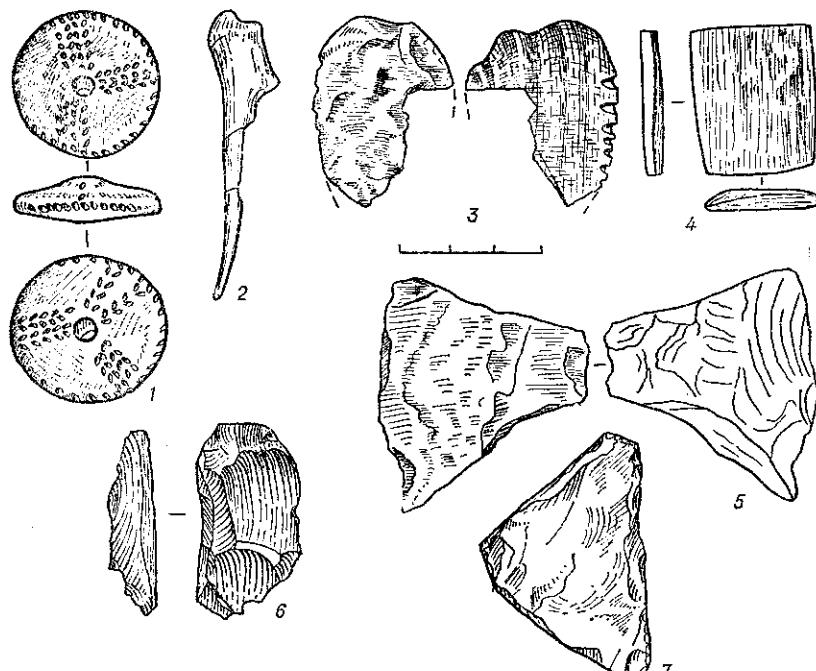

Рис. 3. с. Говоруха, кург. VII, пох. № 2. Виробничий інвентар з поховання.
1 — глина; 2, 4 — кістка; 3 — черепашка; 5, 7 — пісковик; 6 — кремінь.

міг застосовуватись при чесанні вовни, а також рослинних волокон. Після цього починалося прядіння ниток за допомогою веретена. У комплексі, знайденому нами, веретено не збереглося, а глиняне прясло поки що перше у пам'ятках катакомбної культури на Сіверському Дінці. Одержану нитку треба було перемотувати у клубок. Перемотування ниток з рослинних волокон потребувало доброго натягування. Залежно від призначення нитки скручувалися у дві або більше. Для цієї операції могли використовуватись прості знаряддя з дерева чи кістки, подібні до тих, які були знайдені в поселеннях, на палах у Швейцарії (рис. 4, 7, 12). Один екземпляр звідти дуже спрацьований, в зв'язку з чим його край став зубчастим. Це дало можливість дослідникам стверджувати, що дане знаряддя є гребінцем¹¹.

Шнури з двох або більше ниток широко використовувались у добу міді — бронзи. Так, у похованні катакомбної культури поблизу м. Зимогір'я на р. Лугань бронзове тесло кріпилося на дерев'яному руків'ї за допомогою шнура¹². Він був використаний і для сплетеної

¹¹ Gross V. Op. cit., tabl. VI, 39, 40, S. 17.

¹² Нисларий И. А., Гераськова Л. А., Дубовская О. Р. и др. Исследования Северо-Донецкой экспедиции.—АО, 1977. М., 1978, с. 374.

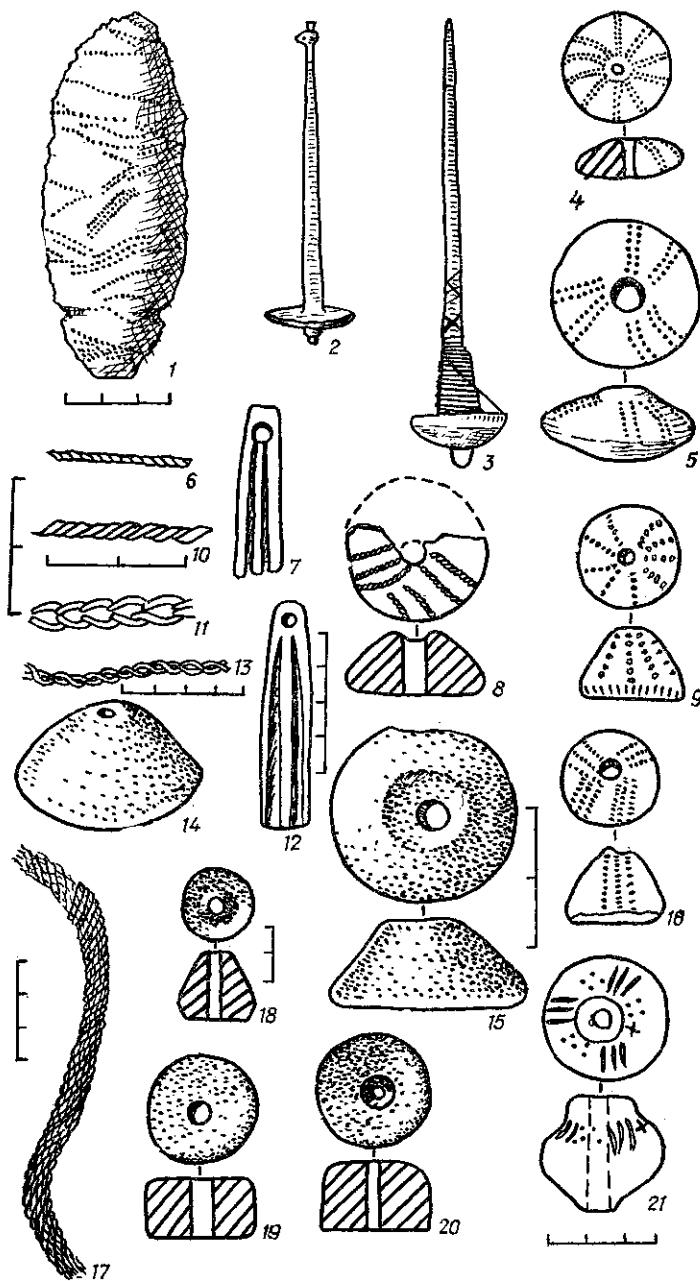

Рис. 4. Інвентар для прядіння, пряжа та вироби з неї.

1 — моток пряжі (Швейцарія); 2 — веретено скіфського часу (Куль-Оба); 3 — ногайське веретено. *Глиняні прасла:* 4 — культура лійчастого посуду; 5 — Звениччин, пізне Трипілля; 8 — Бортничі, пізне Трипілля; 9 — Михайлівка, ямна культура; 16 — Пекари, середньодніпровська культура; 19 — Новочорномор'я, зрубна культура; 21 — Горошків, мілгородська культура. *Кістяні прасла:* 14 — Мешамор, пох. № 8; 15 — Кірове, зрубна культура; 18 — свинцеве прасло скіфського часу; 20 — кам'яне прасло сарматського часу; 6 — відбиток пряжі з посудини ямної культури (Михайлівське поселення); 10, 11 — відбитки пряжі з посудин катакомбної культури (Ворошиловград); 13 — шнур з поховання тасмолінської культури (Центральний Казахстан); 7, 12 — кістяні вироби (Швейцарія).

з якихось рослинних волокон сумки, виявленої у похованні № 11 кургану № 2 у Ворошиловграді¹³ (рис. 4, 13). Удвоє скручені вовняні нитки знайдені в похованнях № 43 та 53 могильника середньодніпровської культури в Стрелиці¹⁴. Вовняний шнур з семи ниток товщиною до 0,8 см трапився в похованні тесмолінської культури в Центральному Казахстані¹⁵ (рис. 4, 17).

У племен катакомбної культури в басейні Дону та Сіверського Дінця було поширене в'язання, про що свідчать відбитки так званого подвійного шнура на кераміці (рис. 4, 2). В'язання могло проводитися як спицями, так і гачками. Виріб з кістки з поховання у Говорусі, мабуть, виконував роль гачка-спиці. Оригінальних гачків на поселеннях і в похованнях доби міді — бронзи та раннього заліза не знайдено. Виняток становить екземпляр із зруйнованого кургану поблизу Нальчика¹⁶ (рис. 5, 11). Можливо, що гачком довжиною 17 см (а не гарпуном) є кістяне знаряддя з Щербинського городища дяківської культури (рис. 5, 9)¹⁷.

Комплекс з семи спиць знайдений у землянці зрубної культури на хут. Ляпічев на Дону¹⁸. Деякі дослідники вважають їх частиною примітивного ткацького верстата¹⁹.

Здається, що частина кістяних знарядь, за якими закріпилася назва «проколка», були близчими до спиці. Такі, наприклад, екземпляри з катакомбного поховання в Лисичанську²⁰ та з Коконовського поселення сарматського часу (рис. 5, 12)²¹.

В'язання, як відомо, набуло поширення у скотарських та мисливсько-рибалських племен, починаючи з неоліту. Особливим інструментом для плетіння сіток, на думку дослідників Михайлівського поселення, було кістяне знаряддя з закінченням у вигляді рогатки (рис. 5, 10)²², що походить з середнього культурного шару. Також для в'язання сіток, очевидно, використовувався кістяний інструмент з жолобком й одним отвором (рис. 5, 8) з поселення рязанської неолітичної культури. Проте дослідники пов'язують його з ткацтвом, вважаючи це знаряддя човником²³.

Сітка великого розміру закривала кістяк у катакомбному похованні № 2 кургану № 1 поблизу хут. Великий Мишкин на Нижньому Дону²⁴. Там же на кістяку знайдені фрагменти тканини, що збереглися в області грудей і тазу, а також фрагменти шкіряного взуття. Зшивання шкір у давнину, мабуть, не дуже відрізнялось від прийомів, що ними користувалися окремі майстри-кустарі до недавнього

¹³ Звіт про роботи Сіверсько-Донецької експедиції за 1974 р.—НА ІА АН УРСР, 1974.

¹⁴ Артеменко І. І. Племена Верхнього и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы. М., 1967, с. 121—122.

¹⁵ Моргулан А. Х., Акшиев К. Л., Кадырбаев М. К. и др. Древняя культура Центрального Казахстана. Алма-Ата, 1966, с. 352, рис. 43, 15.

¹⁶ Круглов А. П., Подгаецкий Г. В. Долинское поселение у г. Нальчика.—МИА, 1941, № 3, с. 196, рис. 33, 7; Деген Б. Е. Курганы в Кабардинском парке г. Нальчика.—Там же, с. 271, 273.

¹⁷ Дубынин А. Ф. Щербинское городище.—В кн.: Дъяковская культура. М., 1974, с. 222, табл. XIX, 2.

¹⁸ Грязнов М. П. Земляники бронзового века близ хут. Ляпічев на Дону (из работ в зоне строительства Волго-Донского канала).—КСИИМК, 1953, вып. 50.

¹⁹ Маргулан А. Х., Акшиев К. Л., Кадырбаев и др. Указ. соч., с. 263.

²⁰ Звіт про роботу Сіверсько-Донецької експедиції за 1973 р.—НА ІА АН УРСР, 1973.

²¹ Могильников В. А. К вопросу о саргатской культуре.—В кн.: Проблемы археологии и древней истории угров. М., 1972, с. 66—86, рис. 6, 8.

²² Лагодовська О. Ф., Шапошникова О. Г., Макаревич М. Л. Вказ. праця, с. 145, 147, табл. XXIV, 9.

²³ Цветкова Е. А. Неолитические племена Рязанского течения р. Оки.—МИА, 1973, № 172, с. 142, табл. 31, 21.

²⁴ Братченко С. Н. Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы. Київ, 1976, рис. 41.

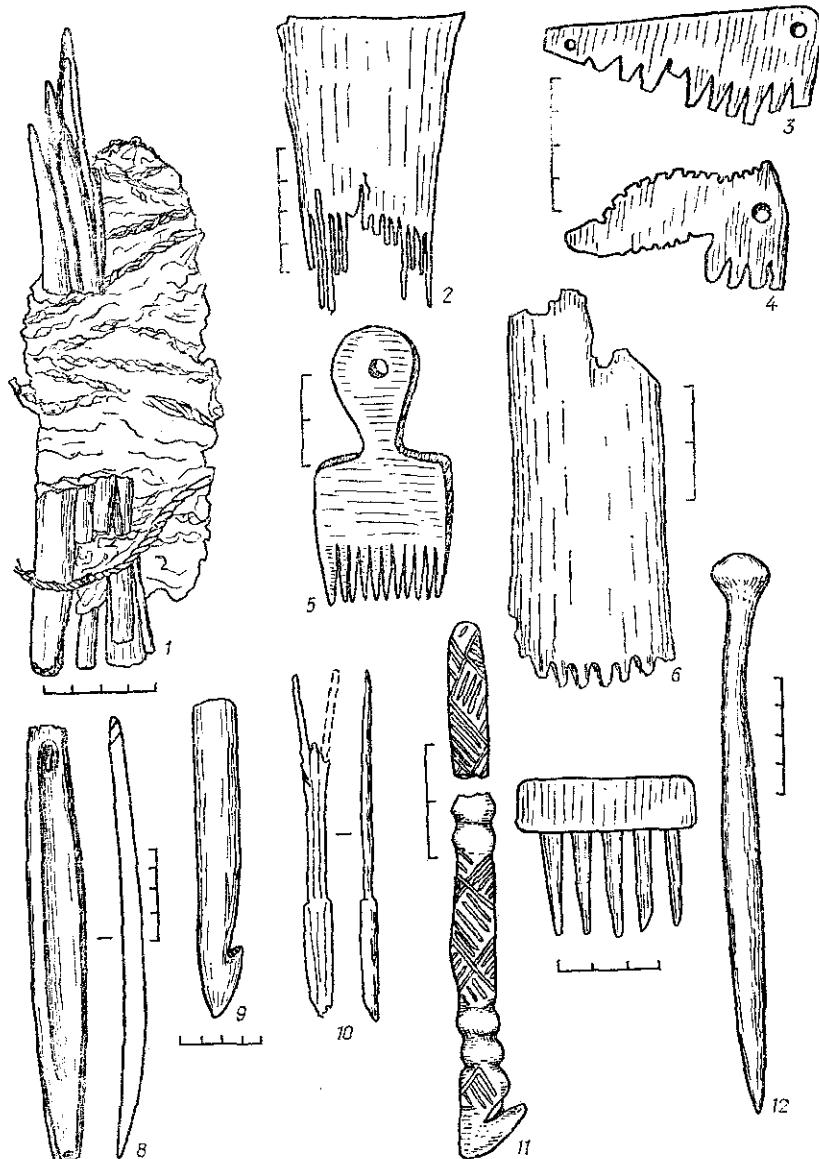

Рис. 5. Інвентар для ткацтва, прядіння та в'язання.

1 — гребінь з мотком пряжі (Швейцарія). Кістяні гребінці; 2 — Колський п-ов; 3, 4 — Чорна Гора, неоліт; 5 — Аріз, пох. № 104, середній бронзовий вік; 6 — Кірове, зрубна культура; 7 — Баланівський могильник. Знаряддя для в'язання; 8 — Чорна Гора, неоліт; 9 — Шербинське городище, д-яківська культура; 10 — Михайлівське поселення, верхній шар; 11 — Нальчик, північно-кавказька культура; 12 — Коконовське поселення, сарматський час.

часу. З цією метою застосувалася дратва — сирові, сукані у кілька разів нитки, що натиралися воском, смолою або варом. Саме для виготовлення дратви, ймовірно, призначалися знайдені в похованні з Говорухи фрагменти черепашки «*Unio*» та воскоподібна речовина, яку прийнято називати «гірською смолою»²⁵. Наявність по краю черепашки жолобчастих слідів треба розцінювати як результат неодноразового використання її при натиренні ниток варом. Вона мала захищати пальці від порізів нитками. Уламок річкової черепашки, що відігравав

²⁵ Городцов В. Л. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии 1901 г.— Тр. XII АС, М., 1905, т. 1.

аналогічну роль, виявлено у комплексі з глиняним пряслом і шматком обпаленої глини в похованні сарматського часу з кургану № 14 поблизу с. Бічкін-Булук²⁶.

Спеціалізований набір інвентаря говорухинського поховання віділяє його з маси катакомбних пам'яток і ставить в один ряд з іншими спеціалізованими комплексами — похованнями ливарників, теслярів, майстрів, що виготовляли стріли*. Зіставлення його матеріалів з похованнями доби бронзи інших культур і територій показує, що за своїм інвентарем і похованальною спорудою воно є найближчим до поховань доби середньої бронзи Закавказзя, де також відомі знахідки спеціалізованих комплексів (ливарників, теслярів тощо). Так, у похованні № 65 в Аріче, датованому XVIII—XVI ст. до н. е., знайдена «головка прядлиця з каменю — розповсюджений вид виробів у могильних комплексах даного часу, традиційно засвідчений в комплексах пізньої бронзи»²⁷. В похованні № 8 ґрунтового могильника в Мецаморі трапилися дві головки веретен разом з вісімома посудинами, точильним бруском та фрагментом браслета²⁸ (рис. 4, 14). В Аріче (поховання № 104) поряд з керамікою знайдено кістяний гребінь (рис. 5, 5), а також відкриті фрагменти вовняних тканин, вироблених на примітивному ткацькому верстаті²⁹ (поховання № 89, 223, 428). В епіграфічних пам'ятках ассирійських колоній та Нузи середини II тисячоліття до н. е. є дані про те, що вовняні тканини й фарбована вовна виготовлялися в різних районах Вірменського нагір'я й були предметом широкого обміну³⁰.

Засвідчене писемними джерелами прядіння вовни й обробка її у племен Закавказзя, на жаль, в археологічному матеріалі представлені лише прядлами й кістяним гребінцем. Інші знаряддя нам поки що невідомі й цілком слушно припустити, що вони були дерев'яними. Майже така сама картина в цій галузі зафікована і для інших археологічних культур.

На Північному Кавказі у пам'ятках II тисячоліття до н. е. їй до скіфського часу глиняні прясла дуже рідкісні знахідки³¹. Поодинокі екземпляри їх є в похованнях Волосово-Данилівського могильника фатьянівської культури, для якої відомі спеціалізовані поховання «ливарників», «воїнів», «вівчарів»³². Гребінь з п'яти кістяних зубців, що кріпилися у дерев'яній основі, знайдений у похованні дівчинки в Балановському могильнику (рис. 5, 7). Разом з ним виявлено чотири глиняні посудини, два спірально скручених бронзових кільця та торохтілку з глини³³.

Два поховання з глиняними прядлами відкриті С. С. Гамченко при розкопках в Войцехівському могильнику³⁴. Вони супроводжував-

²⁵ Синицын И. В. Памятники Нижнего Поволжья скифо-сарматского времени.—Археологический сборник, Саратов, 1956, с. 48, рис. 21, 2.

* Останнім часом стало відоме ще одне поховання катакомбного часу на Південному Бузі (Курганы на Южном Буге. Киев, 1978, рис. 41), в якому знайдено речі, аналогічні похованню у Говорусі.

²⁷ Хачатрян Т. С. Древняя культура Ширака III—I тыс. до н. э. Ереван, 1975, с. 116—118, рис. 71.

²⁸ Ханзадян Э. В., Мкртчян К. А., Парсамян Э. С. Мецамор (вірменською мовою). Ереван, 1973, с. 174, 192, рис. 166, табл. XI, 1.

²⁹ Хачатрян Т. С. Указ. соч., с. 103—104.

³⁰ Янковская Н. Б. Некоторые вопросы экономики ассирийской державы.—ВДИ, 1956, № 1, с. 32.

³¹ Крупнов Е. И. Древняя история Северного Кавказа. М., 1960, с. 330.

³² Крайнов Д. А. Древнейшая история Волго-Окского междуречья. М., 1972, с. 155.

³³ Бадер О. Н. Балановский могильник. М., 1963, с. 114—115, 188, рис. 46—48, 121, 7.

³⁴ Лагодовська О. Войцехівський могильник бронзової доби на Волині.—Археологія, 1948, № 2, с. 62—77.

лися бронзовими прикрасами та глиняними посудинами по чотири в кожній з могил. Подібне поховання з бронзовими прикрасами й трьома глиняними посудинами та рогатим пряслицем дослідів О. М. Бобринський поблизу с. Текліне³⁵. Всі три пам'ятки С. С. Березанська відносяться до східноїнечінської культури³⁶. Крім цих трьох поховань, відомо ще п'ять тілоспалень, що містили в собі пряслиця. Два відкриті поблизу с. Плитовище С. С. Березанською в 1961 р.³⁷ Три інших досліджені І. Ф. Левицьким поблизу с. Народичі³⁸. Цікаво, що й вони супроводжувались великою кількістю посудин. Крім того, в похованнях № 2 й № 5 знайдено по кілька оброблених кубиків з пісковику, яким приписується ритуальне призначення³⁹. Однак можливі й інші пояснення. Ці кубики могли використовувати при змотуванні ниток у клубки так само, як й кружальця з уламків посуду. Останнім теж приписувається вотивне значення, вони нібито заміняли жертви богам⁴⁰. Кружальця з уламків стінок посудин відомі у Мецаморі в добу ранньої бронзи⁴¹, в середньому та верхньому шарах Михайлівського поселення⁴², у зрубних та скіфських пам'ятках. Частина їх, що має глухі щілини в центрі, являє собою, як показав М. Кімакович-Вінницький, підставки для веретен під час змотування з них ниток⁴³.

Заслуговує на увагу той факт, що пряслиця у фатьянівській, балановській, катакомбній та середньодніпровській культурах є категорією рідкісних речей. Щодо пряслиць у пам'ятках східноїнечінської й комарівської культур, то як на поселеннях, так і в похованнях вони трапляються досить часто. Те ж саме можна сказати й про матеріали скіфського та сарматського часу.

В пам'ятках пізньої бронзи справи стоять дещо інакше. Так, на поселеннях білогрудівської, кобяковської, бондарихинської, зрубної культури Ноа тощо бувають кістяні, глиняні та кам'яні пряслиця, але ні в зрубних похованнях, яких зараз налічується тисячі, ні в похованнях культури Ноа або білогрудівської глиняні пряслиця поки що не знайдені. Лише в рідкісних випадках трапились кістяні прясла й так звані кістяні проколки⁴⁴. Під терміном проколки в археологічній літературі розуміють звичайно вироби, що являють собою стержень, один кінець якого загострений. Тому до цієї категорії включають іноді вироби, що мали досить численні функції, визначення яких можливе лише при ретельному трасологічному вивченні. Знахідки в похованнях зрубної культури так званих проколок компактними групами по 5—7 й більше дають підставу вважати їх гребенями, за своїм властуванням аналогічними гребінцями з Баланівського могильника. Подібні знахідки відкриті під час робіт Сіверсько-Донецької експедиції ІА АН УРСР поблизу м. Олександрівська

³⁵ Бобринский А. Курганы и случайные археологические находки близ Смели. Спб., 1901, т. 3, с. 18.

³⁶ Березанская С. С. Средний период бронзового века в Северной Украине. Киев, 1972, с. 58—60.

³⁷ Там же, с. 66.

³⁸ Левицький І. Ф. Стация в ур. Піщаному біля Народич.—Антропологія, 1931, т. 4, с. 191—232.

³⁹ Березанская С. С. Указ. соч., с. 63.

⁴⁰ Мелюкова А. И. Поселение и могильник скіфского времени у с. Николаевка. М., 1976, с. 61, рис. 21, 11; Леви Е. И. Ольвийская агора.—МИА, 1956, № 50, с. 59, рис. 18.

⁴¹ Ханзадян Э. В., Мкртчян К. А., Парсамян Э. С. Указ. соч., табл. 11, 1, 3, 5, 6, 8.

⁴² Лагодовська О. Ф., Шапошникова О. Г., Макаревич М. Л. Указ. праця, с. 156, рис. 41.

⁴³ Kimakowicz-Winnicki M. Syinn und Webewerkzeuge. Leipzig, 1910.

⁴⁴ Шмаглій Н. М., Черняков И. Т. Курганы степной части междуречья Дуная и Днестра.—МАСП, 1970, вып. 6, с. 44, рис. 30, 3; 67, 3, 4, 26, 27, 30—35.

на Лугані⁴⁵. Вони могли використовуватися для розчісування волокон і пришивання ниток в процесі ткацтва. У матеріалах поселень зрубної культури є гребені іншого типу, але вони також пов'язуються дослідниками з ткацтвом⁴⁶ (рис. 5, 6).

Всі наведені дані про пам'ятки доби пізньої бронзи приводять до висновку, що в них на відміну від поховань доби середньої бронзи не було звичаю виділяти в інвентарі професійні заняття померлих.

В похованнях кіммерійського часу, незважаючи на велику різноманітність інвентаря, немає пряслиць, і лише починаючи із скіфського часу, пряслиця з різних матеріалів, а іноді й веретена стають невід'ємною частиною інвентаря жіночих поховань⁴⁷ (рис. 4, 2). Це стосується і сарматських пам'яток⁴⁸.

Така тенденція, що полягає в чіткому розмежуванні чоловічих й жіночих поховань, де для останніх обов'язково підкреслювалося заняття ткацтвом, збереглися й в середньовічних похованнях⁴⁹.

Завдання цієї статті — простежити розвиток ткацтва як однієї з найважливіших галузей господарства доби бронзи та раннього заліза. Аналіз заличеного матеріалу дав можливість висвітлити процес обробки волокнистих матеріалів від первісних стадій до одержання готових тканин, а також охарактеризувати до певної міри знаряддя праці, застосовувані в цьому виробництві.

Головною сировиною, як відзначалось, була вовна. На основі палеооологічних даних можна припускати, що брали її найчастіше від овець. Шматки пряжі з овечої вовни неодноразово знаходили в сарматських похованнях⁵⁰. Вовна з кіз, корів, овець могла йти і на виготовлення ваяльних виробів — повстяного взуття, одягу, головних уборів. Крім того, у ткацтві використовувались рослинні волокна. З ниток волокнистих рослин у племен волосівської культури (ІІ—І тисячоліття до н. е.) плели рибальські сітки⁵¹. Ю. А. Краснов вважає можливим культивування у волосівських племен льону та конопель⁵². Зерна льону знайдено на Модлонському поселенні⁵³.

Про наявність пряжі з рослинних волокон у племен буго-дністровської культури говорить В. М. Даниленко, базуючись на результатах аналізу домішок у кераміці⁵⁴. Непрямим доказом існування такої сировини для прядіння в культурах, де відомий «шнурний орнамент», є відбитки на кераміці кручених шнурів, мотузок, «гусеничик», тесьми тощо. Такі чіткі й виразні відбитки майже неможливо зробити вовняними нитками.

Прядінню передував процес первісної ручної обробки волокон, що супроводжувався очищеннем від бруду й домішок. Далі дерев'яними або кістяними гребінцями розчісували волокна й сортували їх. Прядіння ниток проводилося за допомогою дерев'яних веретен з такими ж маховичками й рідше глиняними або кістяними пряслицями. У деяких народів подібні пристрій збереглися майже до почат-

⁴⁵ Звіт Сіверсько-Донецької експедиції за 1972 р.— НА ІА АН УРСР, (к. V, п. 11, к. VII, п. 7).

⁴⁶ Лесков А. М. Кировское поселение.— В кн.: Древности Восточного Крыма. Киев, 1970, с. 39, рис. 36.

⁴⁷ Яковенко Е. В. «Скіпетр цариці» з Куль-Оби.— Археологія, 1973, № 11, с. 41, рис. 1.

⁴⁸ Смирнов К. Ф. Сарматы на Илеке. М., 1975, с. 166.

⁴⁹ Плетнєва О. Л. Древности черных клобуков.— САИ, 1973, вып. ЕI-19, с. 40, 41, 43, табл. 26, 31, 37.

⁵⁰ Смирнов К. Ф. Указ. соч., с. 166.

⁵¹ Халиков Л. Х. Древняя история Среднего Поволжья. М., 1969, с. 342.

⁵² Краснов Ю. А. К истории раннего земледелия в лесной полосе Европейской части СССР.— СА, 1965, № 2, с. 61.

⁵³ Брюсов А. Я. Свайное поселение на р. Модлоне.— МИА, 1951, № 20, с. 125.

⁵⁴ Даниленко В. Н. Указ. соч., т. 166.

ку ХХ ст. У кочових ногайців, наприклад, веретено мало вигляд дерев'яної круглої палички довжиною 25—27 см з потовщенням на одному кінці і плоским або напівкулястої форми пряслицем з дерева чи кістки⁵⁵ (рис. 4, 3).

Пряжа, що йшла на виготовлення тканин, була двох видів. Одна тонка, тugo скручена — для основи, інша — товста, пухнаста з пологим нетугим крученням для утоку. Обидва різновиди пряжі знайдені у вигляді мотків, знятих з веретен, на поселенні на палаях у Швейцарії⁵⁶ (рис. 4, 1; 5, 1). Новицька, яка вивчала відбитки тканин з трипільських поселень, вважає, що плетені гачком або спицями були з вовни, а зразки полотняного переплетіння — з рослинних волокон. Тканини відозміненого полотна або репсовидного переплетіння мають основу з рослинних волокон, а утік — з вовняних ниток⁵⁷.

Після одержання пряжі у вигляді мотків на веретенах йшла наступна операція змотування її у клубки. Останні могли мотати безпосередньо з веретена, а іноді пряжу знімали з нього, як це має місце у згаданому вище поселенні на палаях. Такий факт може свідчити про участь в процесі прядіння та ткацтва кількох чоловік: один пряв, інші змотували нитки у клубок. При цій операції за серцевину правила уламки стінок глинняного посуду, краї яких добре оббивалися й загладжувалися, мабуть, використовувались для цього кам'яні кубики тощо.

Залежно від господарського призначення з кількох поодиноких ниток робилися шнури. Відомі шнури з двох, трьох і більше ниток. При скручуванні обов'язковим правилом було дотримуватись напрямку, зворотного тому, який мали нитки. Якщо вони були скрученні вправо, то для виготовлення шнуря з двох або більше ниток робилося ліве кручення. Якщо шнур мав бути товщий, додавались нові нитки, але тепер кручення велося вправо*.

З готової однорідної пряжі можна було одержати тканину за допомогою плетіння — в'язання, для чого користувалися спицями та гачками з дерева й кістки. Про те, що в'язання було поширене в катакомбній культурі, свідчать відбитки на кераміці у вигляді «подвійного шнура».

Про виготовлення тканин за допомогою ткацького верстата нам відомо лише завдяки відбиткам їх на денцих посудин різних археологічних культур II — початку I тисячоліття до н. е. Вірогідних свідчень щодо конструкції ткацьких верстатів доби бронзи ми не маємо. Однак коли взяти до уваги, що глинняних грузил — необхідних атрибутів вертикального ткацького верстата не знайдено в степових культурах доби бронзи, то можна було б припустити існування у них горизонтального верстата найпростішої конструкції, подібного до тих, які використовувалися кочівниками й народами з розвиненим скотарством ще до недавнього минулого⁵⁸. Вертикальні верстати, зображення яких є на грецьких вазах і гальштатській урні з Оренбурга (Сопрана)⁵⁹, були характерні для племен, що вели осілий спосіб жит-

⁵⁵ Гаджиева С. М. Матеріальна культура ногайцев в XIX — начале XX в. М., 1976, с. 84.

⁵⁶ Gross V. Op. cit., tabl. VIII.

⁵⁷ Новицька М. Вказ. праця, с. 51.

* У випадку правого кручення нитки лівий кінець витка — внизу, а правий — угорі. Ліве кручення прямо протилежне, тобто лівий кінець витка — угорі, а правий — внизу. Слід враховувати, що на кераміці відбитки шнурів з правим крученням мають вигляд лівого й навпаки.

⁵⁸ Калоев Б. А. Осетины. М., 1971, с. 96—98.

⁵⁹ Blümmer H. Technologie des Gewerbe bei Griechen und Römern. Leipzig, Berlin, 1912; Forrer M. Reallexikon der prähistorischen klassischen und frühzeitlichen Altertum. Berlin, 1907, taf. 69.

тія. Залишки двох оброблених стовпів, які утворювали, мабуть, станину вертикального ткацького верстата і між якими було знайдено 12 глиняних грузил, виявлені в Робенгаузені в поселенні на паллях⁶⁰. Наявність цих верстатів у племен трипільської культури припускає М. Новицька, спираючись на знахідки Хвойка в Хален'ї, Довжику, Томашівці⁶¹.

Вертикальні ткацькі верстати існували ще на початку ХХ ст. в сільських місцевостях Скандинавії⁶² й інших місцях.

Наше уявлення про характер тканини доби бронзи й раннього заліза не може бути повним, оскільки серед знахідок є лише незначні фрагменти оригінальних тканин і відбитки їх на посудинах. Але ці залишки не відображають всієї різноманітності тканих виробів, адже гончарі використовували у своїй роботі шматки простих і досить грубих тканин.

Розглянуті нами матеріали показують, що ткацтво, яке виникло ще до появи кераміки, в добу бронзи досягло значного розвитку. Ткалі, як і інші майстри — ливарники, ковалі, теслярі тощо, виділяються в суспільстві, зокрема, про це свідчать поховання їх спеціалізованими виробничими комплексами в культурах доби бронзи.

И. А. ПИСЛАРИЙ

О ткачестве в эпоху меди — бронзы и раннего железа

Резюме

В статье рассматривается развитие ткачества — одной из важнейших отраслей хозяйства эпохи меди — бронзы и раннего железа. На основе анализа различных археологических данных освещается процесс обработки волокнистых материалов от первичных стадий до получения готовых тканей. Наряду с этим делается попытка выделить погребения ткачей, а также дается характеристика инструментов и приспособлений, применявшимися в ткацком деле.

⁶⁰ Ebert M. Reallexikon der Forgeschichte. Berlin, 1924, S. 29.

⁶¹ Новицька М. Вказ. праця, с. 58.

⁶² Данилевський В. Історія техніки. Харків, 1929, с. 87.

Г. В. ГРИГОР'ЄВА,
М. К. АНІСЮТКІН

**Пізньопалеолітичний
комплекс стоянки Стінка I**

По берегах Дністра і його притоках розташовані відомі молодовські стоянки і багато пізньопалеолітичних пам'яток Молдавії: атакська і сороцька групи, Ращів, Чутулеши I та ін. З кожним роком кількість відкритих палеолітичних пам'яток зростає. Тут ми даемо характеристику палеолітичній стоянці Стінка, приділяючи більше уваги її пізньопалеолітичному комплексу.

Палеолітична стоянка Стінка, відкрита 1964 р. і досліджувана протягом кількох сезонів (1965—1970 рр.), розташована на правому березі Дністра, поблизу с. Атаки Хотинського р-ну Чернівецької обл. Знахідки кам'яних виробів пов'язані з покривними відкладами IV надзаплавної тераси, поверхня якої дуже ерозована пізніми процесами і розчленована глибокими ярами. Значна частина цієї тераси, що тягнеться вгору вздовж річки від с. Атаки до першого глибокого ярка, по тальвегу якого тече струмок, що зветься Стінкою Малою, а західна частина — Стінкою Великою. До Стінки Малої, яка створює мис над с. Атаки, приєднується велика ділянка другої тераси. Палеолітичні вироби знайдені на західному схилі Стінки Малої над ярком, що місцеве населення називає Кам'яний яр.

На місцевонаходжені встановлена локалізація пізньопалеолітичного і муст'єрського комплексів, прив'язаних до різних ділянок.

Знахідки муст'єрського часу знаходяться в глибині тераси на західному схилі яру і займають південну та південно-східну частини місцевонаходження, знахідки пізнього палеоліту — північну і північно-західну частини. Південний кордон пізньопалеолітичного поселення співпадає з північною окраїною муст'єрського. Вище по схилу безпосередньо на поверхні тераси зустрінуто поодинокі знахідки більш пізнього часу (непатинизовані кремневі вироби, фрагмент трипільської кераміки), що відносяться, можливо, до енеоліту чи неоліту.

На Стінці було закладено всього три розкопи, з них розкоп 1 охоплював центр та північну окраїну стоянки муст'єрського часу, розкоп 2 розташований на північ від першого, — центру пізньопалеолітичний і розкоп 3 (15 м на південний від розкопу 1) — південну окраїну середньопалеолітичної стоянки. Муст'єрський комплекс досліджено на площині 220 м², пізньопалеолітичний вивчено лише на 30 м². Це пояснюється тим, що муст'єрська стоянка Стінка I є двохшаровою, причому нижній шар залягає частково *in situ*, вироби епохи пізнього палеоліту перевідкладені.

Зупинимося на загальній стратиграфії місцевонаходження. На муст'єрській частині, розташованій більш вище по схилу, де знахідки нижнього шару не потерпіли значних переміщень, простежено таку стратиграфію: орній шар та сучасний ґрунт 0,2—0,3 м; темно-коричневий суглинок (верхній муст'єрський шар) 0,2—0,35 м; світло-коричневий суглинок з чорними примазками, кількість яких збільшується зверху вниз, 0,3—0,35 м; тонкий гумусований прошарок, товщина якого коливається від 2 до 4 см; валняковий суглинок, а на крутих схилах яру оголюється галечник. По напрямку до пізньопалеолітичної ділянки,

на північ від розкопу 1 також відмічається виклинювання гумусованого прошарку, зникає вапняковий суглинок, в якому залягає нижній муст'єрський шар. У розкопі 2, де знайдено тільки кам'яні вироби пізньопалеолітичного часу, виявлена слідуюча стратиграфія: орний шар 0,2—0,35 м, коричнева глина 0,5—0,6 м; пісчана глина з галькою і гравієм. Між розкопами 1 і 2, віддаленими один від одного на відстань більш як 20 м, закладено два шурфи. У них виявлена така ж стратиграфія, як і в розкопі 2.

Межа пізньопалеолітичного місцезнаходження місцями досягає, як відзначалось вище, північної (північно-західної) околиці середньопалеолітичного поселення. Тут знахідки крем'яних виробів пізнього палеоліту починають зустрічатися на північних квадратах розкопу 1. Вони розсіяні майже по всій товщі і відділені від нижнього культурного шару муст'єрського часу прошарком в 10—15 см. Знахідки верхнього муст'єрського шару поодинокі, або їх нема зовсім. Все це може бути пов'язане з руйнуванням відкладів середньопалеолітичної епохи, мабуть, у пізньому палеоліті. Дане положення, здається, підтверджується і палінологічним аналізом зразків з відкладів розкопу 1 (муст'єрського) і шурпу, розташованого на пізньопалеолітичній ділянці. Якщо в першому випадку чітко простежується зміна характеру рослинності, яка представлена у нижньому муст'єрському шарі такими лісоутворюючими породами, як сосна (65—75%) і береза (24—35%), при певній відсутності широколистих, які з'являються тільки у верхньому муст'єрському шарі, то така картина не спостерігається у другому випадку. На пізньопалеолітичній ділянці, де пилок виявлено тільки в трьох зразках, широколисті породи зустрінуті як в нижній частині відкладів, які відповідають по рівню залягання нижньому муст'єрському шару, так і у вищележачих. У зразку з глибини 0,3 м (коричнева глина) є 46,9% древінних порід, 43,6 — трав'янистих і 9,5% спор. Серед лісоутворюючих порід панували широколисті (56% — граб, ліщина, липа, в'яз і дуб), а останні представлені березою (21,8%), сосною (12,6%), вільхою і ялиною. На глибині 0,85—0,95 м в основі пізньопалеолітичного шару, відповідаючого за рівнем залягання нижній частині стерильного,— покрівля нижнього культурного шару розкопу 1. В пилку останнього також панували сосна (30,7%) і береза (59%), зустрінуто іву (7,7%) і ліщину (2,5%), переважає пилок трав'янистих рослин (90%), лісоутворюючі представлені сосною (65%), березою (10%), ліщиною (10%), грабом (5%), липою (5%) і в'язом. Широколистяні породи становлять тут 25%. У зразку з глибини 1,1—1,2 м, взятому з нижньої частини коричневої глини і відповідаючому по рівню нижньому муст'єрському шару розкопів 1 і 3, переважає пилок трав'янистих рослин (56,3%), древінних (37,6%), спор (6%). Лісоутворюючі породи представлені сосною (84%), липою, березою, грабом, а також ялиною. Широколистні становлять 11,4%.

На пізньопалеолітичній ділянці в розкопі 2 і шурфах виразного культурного шару нема. Зناхідки розвіяні по всій товщині відкладів, починаючи з пахоти. Спроба розділення кам'яних виробів по горизонталі виявилася безуспішною.

Однакові типи знарядь, нуклеусів і заготовок зустрічались на різній глибині. У ряді випадків знайдено окрім вуглики і поодинокі муст'єрські вироби (в шурфах), які відрізнялися від пізньопалеолітичних більш інтенсивною патиною, вивітреною поверхнею, а інколи і незначною окатаністю. Останнє не характерне для муст'єрських знахідок з розкопів 1 і 3.

Основу колекції пізньопалеолітичного комплексу становлять вироби, зібрани на поверхні і з розкопів. Більшість предметів мали незначну патину, окатаних нема зовсім. Як сировина використовувались жовчаний і галечний кремінь чорного і сірого кольорів (відношення

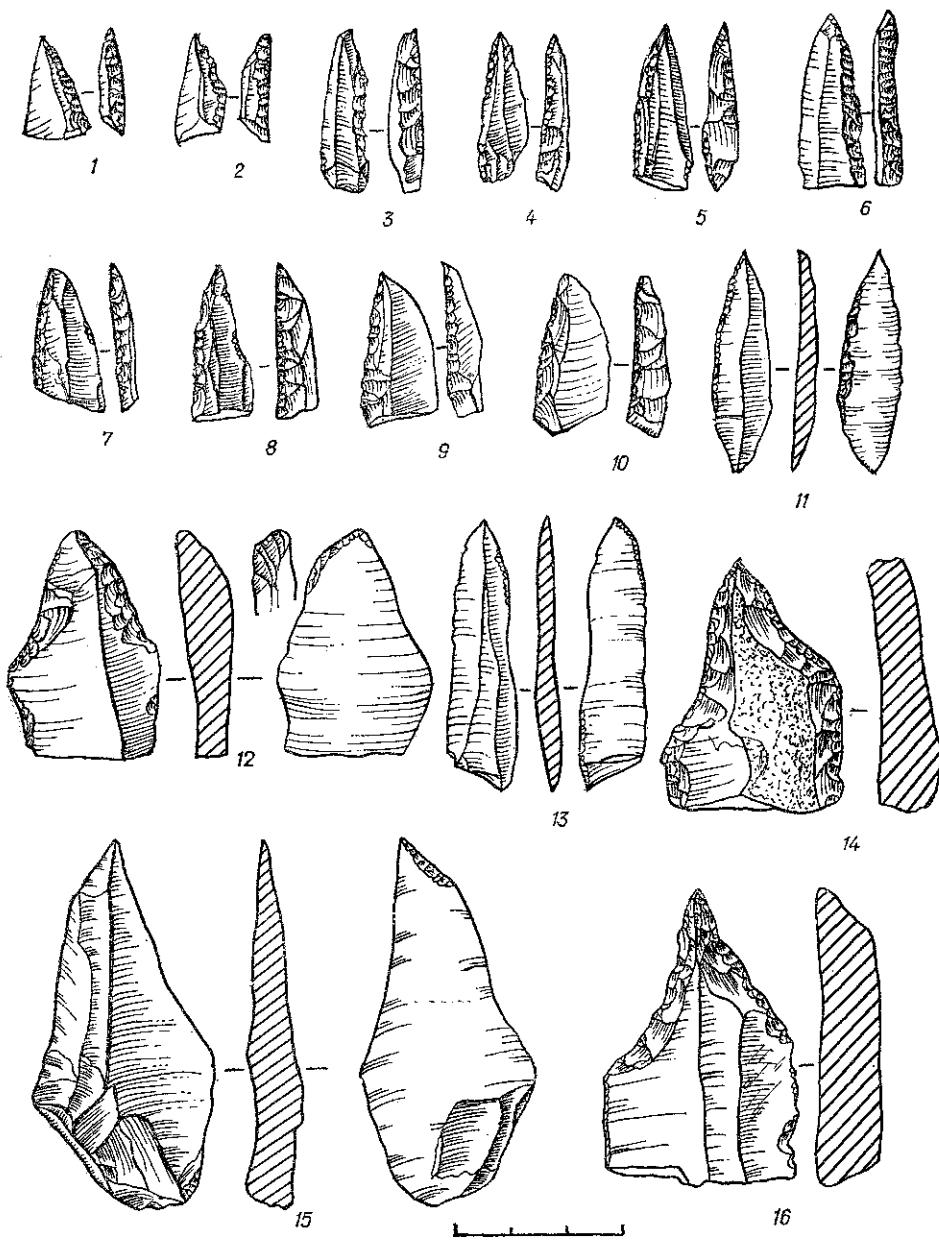

Рис. 1. Стоянка Стіпка I. Вістря.

чорного крупнозернистого і сірого крейдяного кременю $\frac{1}{3}$, а на муст'єрській стоянці більшість виробів і відходів виробництва з чорного кременю).

Пізньопалеолітичний комплекс нараховує 560 кременів, з них 162 — підйомний матеріал і 398 кременів з розкопу і в шурфах. Знайдя з розкопу і шурфів становлять 8% усієї кількості кременю.

Крем'яний інвентар представлений невеликими, але виразними серіями знарядь. Найбільш характерна група знарядь — різноманітні вістря (рис. 1). Це знаряддя, вироблені з невеликих (2—3 см довжиною, 0,8—1 см шириною) пластинок (рис. 1, 1—10). Зібрано 2 цілих і 8 уламків (верхніх кінців) вістрів. Усі вістря оформлені круто притуплюючою ретушшю по одному краю, у одного екземпляра це

зустрічна ретуш, у другого — ретуш зрізає кінець і опускається на край. Близче всього ці вістря нагадують вістря з Аносовки II (другий шар), хоч аносовські вістря тонше і тендітніше стінківських. Поодинокі екземпляри, що нагадують подібні вістря, є і в молдавських пізньопалеолітичних пам'ятках — Атаках II і Курішницях I. Поряд з вказаними знаряддями у Стінці знайдені поодинокі вістря, що відрізняються обробкою і формою: такий, наприклад, екземпляр з великого відщепу (рис. 1, 15) з скошеним ретушшю з брюшка кінцем і два вістря з пластинок, оформлені дрібною притуплюючою ретушшю з спинки і пригострюючої з брюшка (рис. 1, 11, 13). Ще два вістря з пластинок з широким масивним овальним кінцем, вістря в них оформлене вузькими продовгуватими фасетками (рис. 1, 12). І нарешті, ще два вістря повністю відрізняються від усіх. Вони з великих пластинок з добре виділеними жальцями (рис. 1, 14, 16). По краях у них нанесено пригострюючу і притуплюючу ретуш. Жальця ретушовані, а самий кінчик їх оформлено продовгуватими фасетками. Аналогічні знаряддя зустрічаються серіями у Ращкові VII. Їх використовували, мабуть, як проколки-свердла. Розміри: 4,8×3,2×0,8 см і 4,1×3,2×1,2 см.

Дрібні пластинки з притупленим краєм поодинокі (3) і знайдені тільки в уламках (рис. 4, 1, 2). Дрібна притуплююча ретуш у них нанесена по одному краю. Відсутність виразних груп пластинок з притупленим краєм — факт значний, якщо взяти до уваги, що в молодовських стоянках вони представлені виразними серіями.

Серед інших знарядь значні групи становлять скребки й різці. Цікаво, що в Стінці скребків більше, ніж різців, звичайно ж на пізньопалеолітичних пам'ятках різці переважають над скребками.

Скребки (25) переважно з пластинок з рівними паралельними краями (8), які звужуються до основи (2). У шести скребків дрібна притуплююча ретуш спускається на бокові краї (рис. 2, 8), у двох — лезо ретушоване не тільки з спинки, а й з брюшка (рис. 2, 14). Один скребок з крупною широкою пластини має кругову ретуш (рис. 2, 10). Наявні два двойні скребки (рис. 2, 11). Скребки з відщепів (12) масивні, великі (рис. 2, 5, 12) і дрібні (рис. 2, 1—4, 6), у п'яти — ретушовані бокові краї. Два скребки з розколотих пополам гальок мають широкі робочі леза і близькі до скребел.

Різці різноманітні (21), серед них переважають бокові (8) (рис. 3, 1, 2, 8) і на куті зламаної пластини (6) (рис. 3, 3, 4, 5, 6). У двох різців поперечні сколи нанесено на місці зламу пластинок. Інколи різці (2) плоскі; серединні (2) маловиразні (рис. 3, 9), з відщепів. Подвійні різці представлени трьома екземплярами (рис. 3, 7, 10.) Комбіновані знаряддя нечисленні — це скребки, різці (3) (рис. 4, 13, 14); скребки кінцеві, у двох ретушовані бокові краї, різці слідуючих типів: боковий на кутку зламаної пластинки і серединний. Два скребки — вістря (рис. 1, 11, 12), точніше — свердла, оформлені по краях притуплюючою ретушшю, а на самому кінці вістря — вузькими продовгуватими фасетками.

Серед інших груп знарядь слід виділити ретушовані пластини. З них пластинки з притупленим краєм (рис. 4, 1—4), довжиною 3,5—4 см. Ретуш, що оформляє краї, дрібна, притуплююча. Поодинокі пластинки з протилежною ретушшю зі спинки і з брюшка (рис. 4, 5). Небагаточисленні пластинки з пригострюючою ретушшю по краях, у них частіше ретушовано тільки один край. Майже виняток становлять дві пластинки, у яких великою ретушшю оформлені обидва краї (рис. 4, 10). Пластинки з виїмками маловиразні (рис. 4, 7, 8), у них звичайно ретушована виїмка. Тільки одним екземпляром представлена пластина з притуплюючою ретушшю на кінцях і по краю (рис. 4, 6). Основа її частково зламана. Ретушовані відщепи

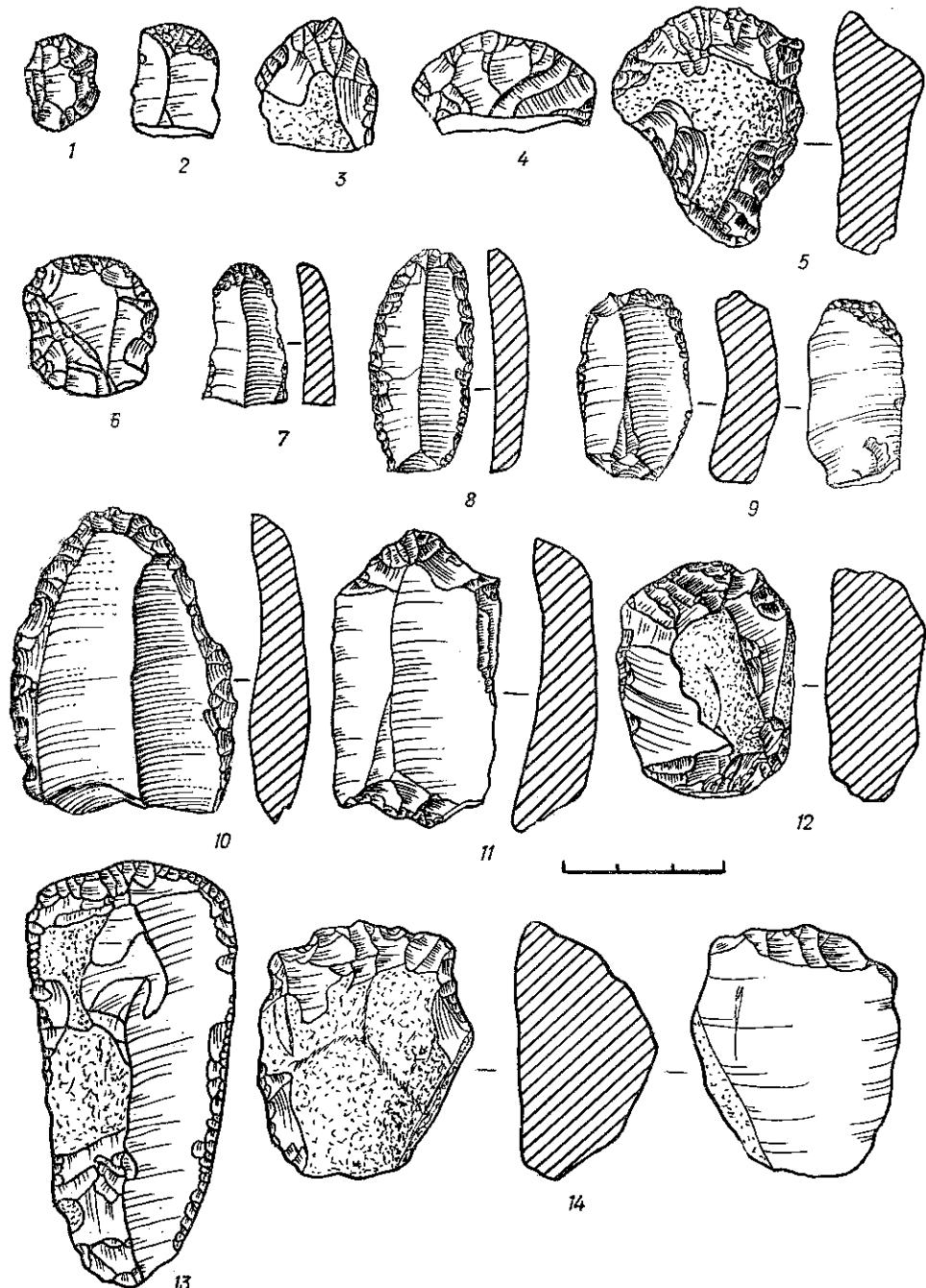

Рис. 2. Стоянка Стінка І. Скребки.

на Стінці частіше оформлені дрібною притуплюючою ретушшю тільки на окремих ділянках або по верхньому кінці. На стінці переважають пластинки, ретушовані пригострюючо або дрібною притуплюючою ретушшю. Круту притуплюючу ретуш під час оформлення пластинок не застосовували, але вона добре була відома мешканцям стоянки, про що свідчать вістря, у яких ретушований край утворював

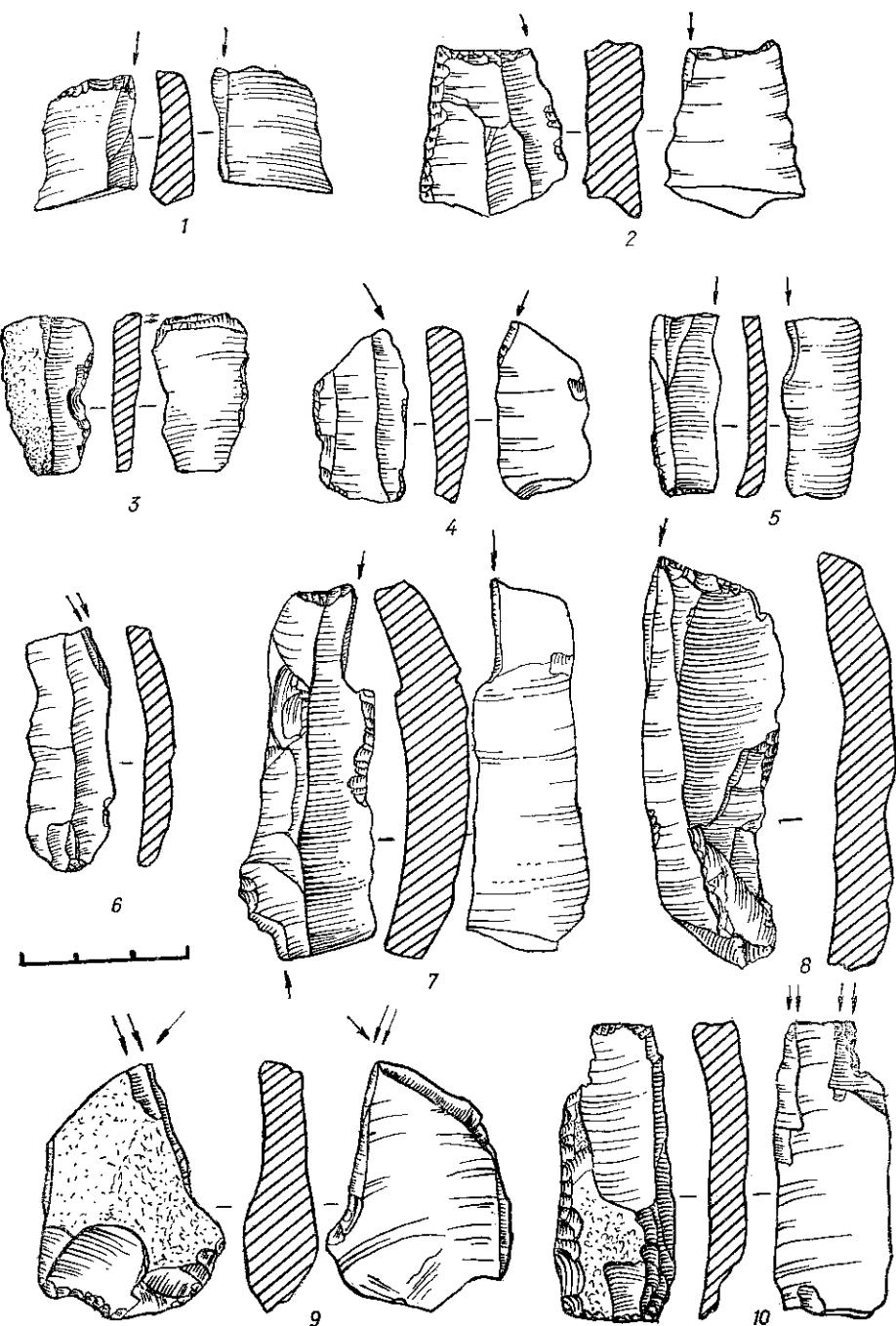

Рис. 3. Стоянка Стінка I. *Rizci*:

1, 2, 8 — бокові; 3—6 — на куту пластини; 7, 10 — подвійні; 9 — серединний.

з брюшком майже прямий кут, а висота цього краю дорівнювала товщині пластинки.

Серед крем'яного інвентаря значну групу становлять нуклеуси. Більшість нуклеусів було призматичної форми і невеликих розмірів, 3—5 см довжиною, з різною кількістю і розташуванням площацок. Більш усього односторонніх одноплощацадних нуклеусів (14), з скоше-

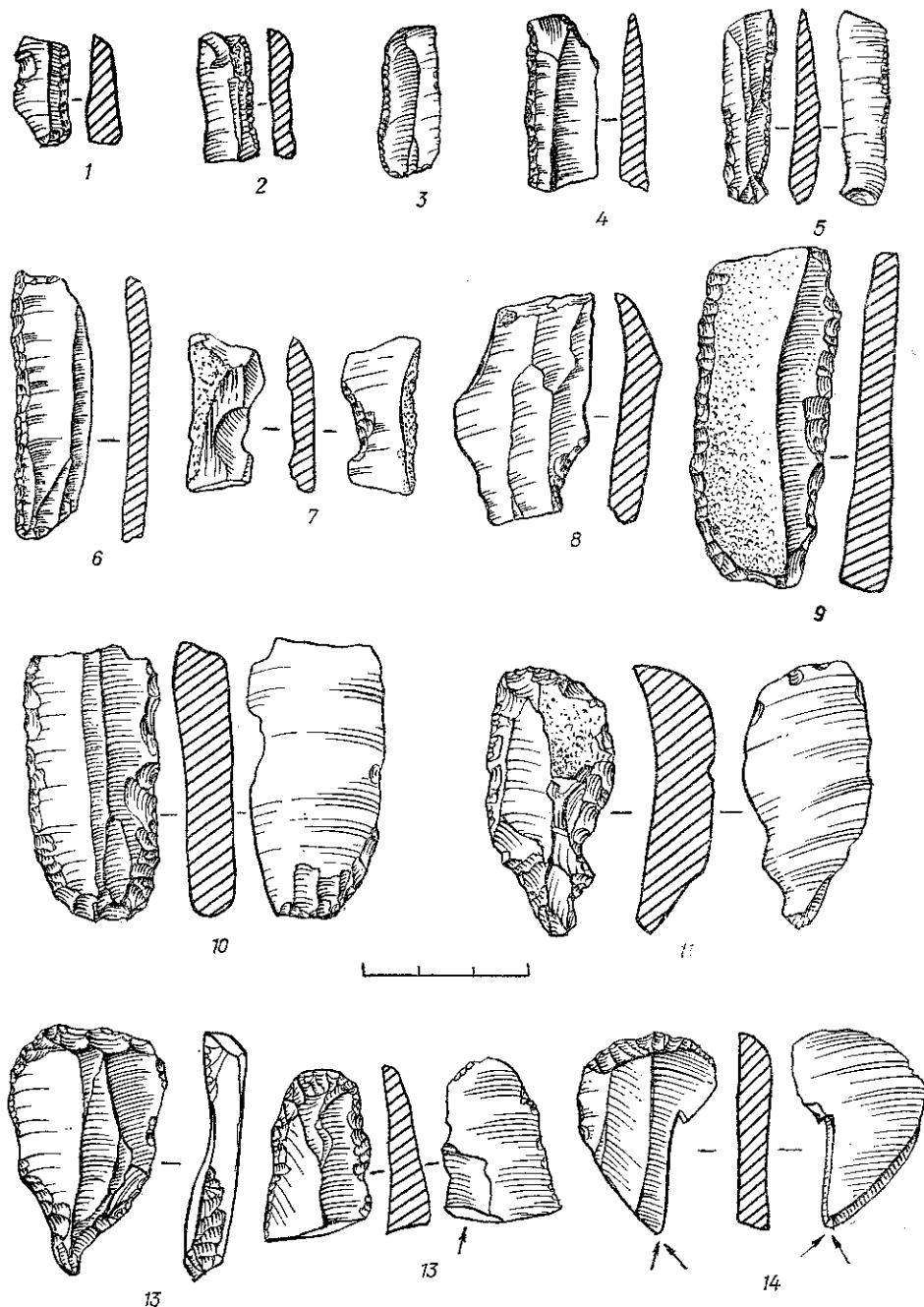

Рис. 4. Знаряддя стоянки Стінка I:
1—6 — пластини з притупленим краєм; 7—10 — пластини ретушовані; 11—14 — комбіновані знаряддя.

ними площинами, сторона, протилежна сколюваній, покрита кіркою або безсистемними сколами. Наступну підгрупу становлять призматичні ядрища з зустрічними площинами (10). Вони масивніші і більші за одноплощадочні, 6—8 см довжиною, переважають зі скованими площинами. Сколювання з цих нуклеусів робили в одній площині з двох зустрічних площинок. Серед інших екземплярів поодинокими ядрищами представлені нуклеуси з зустрічними і протилежними

площадками; з площадками, розташованими під прямим кутом відносно один одного, зустрічними площадками і площадкою, розташованою під прямим кутом відносно двох інших. Одним екземпляром представлений клиновидний маловиразний нуклеус з бічним кріпленням і ретушшю по краю. Така в загальних рисах характеристика крем'яного інвентаря стінківської пізньопалеолітичної стоянки.

Стінківська пізньопалеолітична стоянка — пам'ятка досить цікава, вона не схожа ні на одну з вже відомих стоянок, і в той же час саме у Стінці ми знаходимо елементи, які зустрічаються не в одній, а зразу в кількох різокультурних пам'ятках. По-перше, це вістря, близькі до аносовських (2 шар), але представлені там не одним, а трьома типами, поодинокі екземпляри таких вістря знайдені і в стоянках Середнього Подністров'я: Курішниці (1 екз.) і Атаках II (1 екз.). Це і решковський тип вістря-проколок з добре виділеним жальцем, в Ращкові VII вони різноманітні по формі і техніці обробки, у Стінці ж їх тільки дві. Привертає увагу і відношення скребків і різців у Стінці, правда, ця різниця незначна (скребків 30, різців 23, включаючи і комбіновані знаряддя), але якщо при дальших дослідженнях пам'ятки цей розрив буде зростати, то це дасть можливість казати, мабуть, про якусь господарську специфіку. Пам'ятки, де скребки переважають над різцями, зустрічаються не так вже й часто; тут можна згадати Ращкові VII, як географічно найбільш близький, і ряд стоянок Костенківсько-Боршевського району: Костенки I (п'ятий шар), Тельманська (третій шар), Александровська (нижній шар) та ін. На Стінці відсутні фауністичні залишки і вироби з кістки.

Зупинимося ще на одному моменті. Поряд з пізньопалеолітичною Стінкою знаходиться муст'єрська стоянка, яка, здається, повинна передувати описаній пам'ятці. Але у матеріалах хронологічно різночасових поселень не спостерігається загальних рис ні в техніці розщеплення, ні в оформленні знарядь, те ж слід сказати і про нуклеуси: вони зовсім різні і не мають нічого спільногоміж собою. Це ж стосується двох мікропластиночок з дрібною ретушшю по краях, які знайдені у верхньому фінальному стінковому шарі. Таких форм немає у пізньопалеолітичному комплексі зовсім.

Кожен із нових відкритих пам'ятників у Середньому Подністров'ї повинен розглядатися передусім під кутом схожості з пам'ятками молодовської культури і Молодове I, V та ін. У Стінці є окремі знаряддя, які зустрічаються у молодовській культурі, але їх небагато, що не дозволяє з повною впевненістю відносити її до даної культури. При дальньому накопиченні матеріалів питання про культурну належність Стінки буде вирішено більш точно.

Г. В. ГРИГОРЬЕВА,
Н. К. АНИСЮТКИН

Позднепалеолитический комплекс стоянки Стинка I

Резюме

Палеолитическая стоянка Стинка, открытая в 1964 г. и исследованная в течение 1965—1970 гг., расположена на правом берегу Днестра, около с. Атаки Хотинского р-на Черновицкой обл.

Найдены каменных изделий связаны с покровными отложениями четвертой надпойменной террасы, поверхность которой сильно эрозирована позднейшими процессами и расчленена глубокими оврагами.

На Стинке I установлена локализация позднепалеолитического и муст'єрского комплексов, приуроченных к различным участкам.

Позднепалеолитический комплекс насчитывает 560 кремней. Орудия составляют 8% всех кремней. Орудия представлены небольшими, но выразительными сериями. Самая характерная группа орудий — различные острия, затем идут скребки (скребков

больше, чем резцов), резцы, ретушированные пластинки, единичны мелкие пластиинки с притупленным краем и комбинированные орудия. Разнообразны нуклеусы.

Стинка I — памятник интересный, он не похож ни на одну из уже известных стоянок, и в то же время именно здесь имеются орудия, встречающиеся не в одном, а сразу в нескольких разнокультурных памятниках. Обнаружены отдельные орудия, которые представлены в памятниках молодовской культуры, но их немного, что не позволяет с полной уверенностью отнести их к данной культуре.

Б. Д. МИХАЙЛОВ

Пізньопалеолітичне місцевонаходження на р. Молочна

1976 р. під час розвідки у заплаві р. Молочна поблизу с. Новопавлівка на Мелітопольщині, на відстані 6 км на північ від Кам'яної Могили, автором відкрито пізньопалеолітичне місцевонаходження.

Пам'ятка розташована на невеликій заплавній терасі (висота 0,5 м), на правому березі сучасного русла р. Молочна.

В цьому районі, між селами Новопавлівка і Троїцьке, берег заплави піддається сильному ерозійному руйнуванню. В результаті на деяких місцях оголились лесові відклади, які продовжують і в наш час сповзати з 40—50-метрової висоти і змиваються паводковими водами далеко в заплаву Молочної¹.

Розкопки проведені на площі 42 м². Крем'яний пізньопалеолітичний комплекс у кількості 81 екз. виявлений в піщано-мулистому алювії сіро-чорного кольору заплавного сучасного походження (Q₄)². На 1 м² знаходилося один-два, інколи — три кременя, іноді матеріал був відсутній. Крім того, на місцевонаходженні зібрано дев'ять плиток пісковику, що походить з кам'яної Могили. Плейстоценова фауна відсутня. Все це свідчить, що пізньопалеолітичний матеріал був знесений весняним паводком або дошовими водами із західного берега заплави р. Молочна, де, очевидно, знаходилась стоянка первісної епохи.

Зібрана колекція пізньопалеолітичного обрису добре збереглась, має голубувато-блілу і жовто-молочну шільну патину, незначну окатаистість і сліди вищерблених. Для виготовлення знарядь поселяни Молочної використовували головним чином сірий і темно-сірий кремінь. Крем'яний інвентар характеризується такими типологічними групами.

Нуклеуси. Знайдено нижній уламок мікролітичного піраміdalного одноплощинного нуклеуса (висота 2 см, ширина 1,9 см) (рис. 1, 1).

Ножевидні пластини. Зібрано 39 екз. Довжина їх 1,8—5,3 см, ширина 1,2—2 см. Вони представлени 1 екз. верхньої частини пластини із слідами залишків корки, по лівому краю якої є сліди використання функцій ножа* (рис. 1, 21); трьома серединними уламками із слідами використання їх як ножів по краях (рис. 2, 1, 2, 3); двома ножевидними пластинами (рис. 1, 22, 23); однією, що має по краях ретуш (рис. 1, 10), серединним уламком грубої пластини (рис. 1, 19); шістьма основами пластин (рис. 1, 12—13, 16—17, 20, 28); однією основою з лівосторонньою ретушшю (рис. 1, 26) і однією основою із слідами використання функцій ножа (рис. 1, 11).

В колекції дев'ять екземплярів мікролітичних пластин: одна із слідами спрацьованості по правому краю (рис. 1, 7) і два верхніх уламки (рис. 1, 2, 8), два серединніх (рис. 1, 3, 5) і три нижніх уламки пластин (рис. 1, 4, 6, 9).

* Заморій П. К., Молявко Г. І. Геологічний опис долини р. Молочна і Молочного лиману.—В кн.: Збірник робіт комплексної експедиції по дослідженню Молочного лиману, К., 1946, с. 6—7.

² Заморій П. К. Четвертинні відклади УРСР. К., 1961, с. 470.

* Візуальне визначення автора.

В колекції подані 5 екз. пластинчастих відщепів (рис. 1, 14, 24, 25, 27) і пластина ребристого сколу з нуклеуса (рис. 1, 18).

До цієї ж групи відносяться ще два предмети: пластинчастий скол з нуклеуса, який служив, очевидно, наконечником дротика (рис. 2, 7), і пластинчастий відщеп, мабуть, також використовувався як наконечник дротика (рис. 2, 8).

Різ пі. Зібрано 6 екз., вони характеризуються малими формами, виготовлені на ножевидних пластинах і їх уламках. Є верхня частина різця поліедричного типу (рис. 2, 9) і двосторонній різець того ж типу (рис. 2, 11); різець виготовлений на пластині з двома налягаючими плоскими різцевими сколами, на протилежному кінці якого є заокруг-

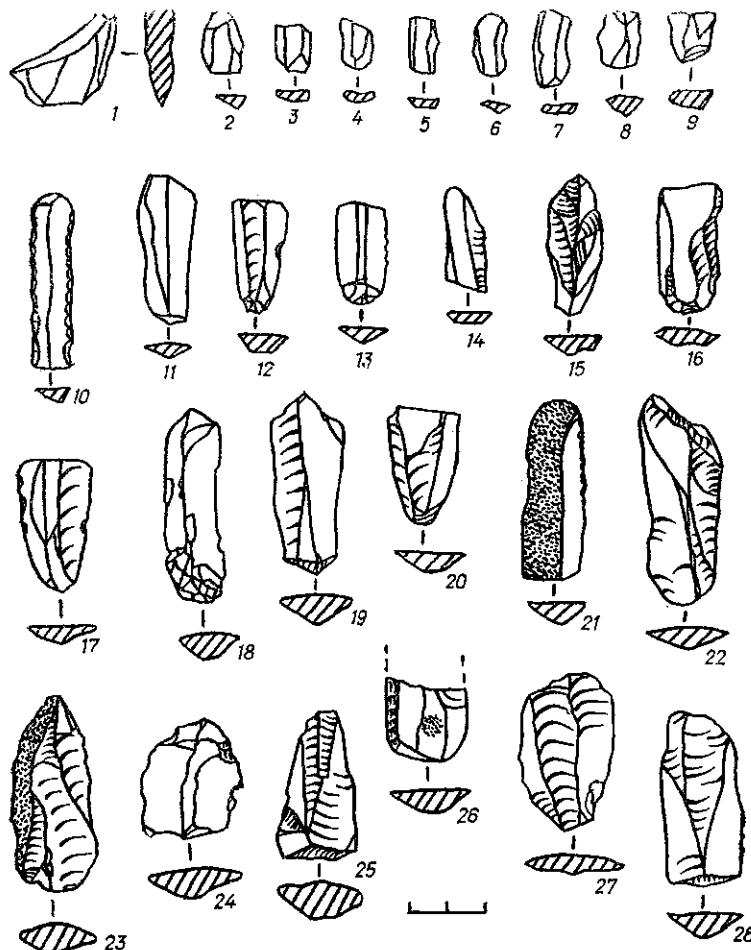

Рис. 1. Крем'яний інвентар з пізньопалеолітичного місцезнаходження на р. Молочна:

1 — нуклеус; 2—9 — мікролітичні пластини; 10—28 — ножевидні пластини.

лена робоча частина скребка (рис. 2, 12), знаряддя, виготовлене на кутку пластиини з плоским краєм (рис. 2, 10). Також знайдений різець, виготовлений на середньому виломі ножевидної невеликої пластиини (рис. 2, 19). В колекції є своєрідне мікролітичне знаряддя, виконане на кутку зламаної мікропластиини з пиловидним робочим краєм на протилежному кінці (рис. 2, 14) і великий різцевий скол від масивного різця вуглуватого типу (рис. 2, 13).

В істрия. Знайдено 3 екз. До їх складу входять: верхня частина стріловидного вістря з притупленим скошеним краєм (рис. 2, 4); нако-

нечник стріли у вигляді сегментовидної пластини з притупленим краєм і слабо виділеним черенком (рис. 2, 5); листоподібне вістря з притупленим скошеним краєм (рис. 2, 6).

Скребки. Знайдено 7 екз. По характеру заготовки вони діляться на скребки на масивних пластинах і скребки на відщепах. До першої групи відноситься скребок з протилежним овальним робочим краєм пластиини (рис. 2, 16); скребкоподібний до першого, але різниця в тому, що виконаний він на основі нижнього злому масивної пластиини (рис. 2, 17). До другої групи відносяться п'ять знарядь. Перші три виконані на відщепах субовальної форми з виступаючим на кінці риль-

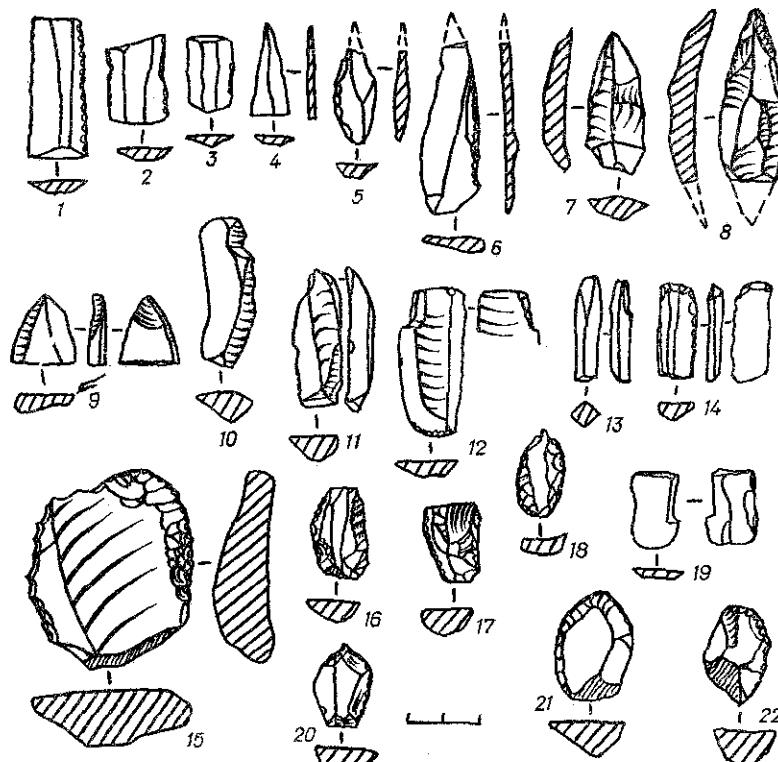

Рис. 2. Крем'яний інвентар з пізньопалеолітичного місцезнаходження на р. Молочна:

1—3 — пластиини; 4—5 — вістря; 6—7 — пластиини, використовувані списами дротиків; 8—12, 14, 19 — різці; 13 — різцевий скол; 15—22 — скребки.

цем (рис. 2, 18, 20, 21); один виконаний на відщепі з опуклими робочими краями (рис. 2, 22); скребок, виготовлений на масивному відщепі неправильної сегментовидної форми (рис. 2, 15).

Таким чином, крем'яний комплекс із Новопавлівки на Мелітопольщині має сліди мікролітності, на ньому виявлено уламок плескатого нуклеуса і геометризовані вістря із скошеним краєм, відомі в матеріалах стоянки Підпоріжне II поблизу Запоріжжя, які датуються другою половиною заключного етапу пізнього палеоліту³.

На нашу думку, комплекс з Новопавлівки теж необхідно віднести до цього часу, тобто до заключної фази мадленської епохи пізнього палеоліту.

³ Смирнов С. В. Палеоліт Дніпровського Надпіріжжя. К., 1973, с. 104—114, рис. 33, 1, 2; 34, 8—9, с. 154—155.

Б. Д. МИХАЙЛОВ

**Позднепалеолитическое
местонахождение на р. Молочная**

Резюме

В 1976 г. в долине р. Молочная вблизи с. Новопавловка на Мелитопольщине, на расстоянии 6 км на север от Каменной Могилы, автором открыто позднепалеолитическое местонахождение.

Раскопки, проведенные на площади 42 м², позволили выявить в песчано-илистом аллювии серо-черного цвета (Q₄) переотложенный позднепалеолитический кремневый комплекс из 81 экз. В коллекции имеются: нуклеус (1 экз.), ножевидные пластины (39 экз.), резцы (6 экз.), остряя (3 экз.), скребки (7 экз.) и др.

Наличие в коллекции геометризированного острия со скошенным краем позволяет датировать памятник заключительным этапом мадленской эпохи позднего палеолита.

С. О. ДВОРЯНІНОВ

**Поселення культури лінійно-стрічкової кераміки
Майнова Балка на Одещині**

На території Одеської області неолітичних пам'яток відомо небагато. До найбільш достовірних з них відносяться поселення Саврань на Південному Бузі¹, верхній шар стоянки Гіржеве² та декілька інших пунктів.

1976 р. на Одещині в басейні р. Тілігул автором відкрито неолітичне поселення Майнова Балка. Пам'ятка розташована за 2 км на північ від м. Ананьєва, на схилі лівого берега Майнової Балки, що впадає зліва в долину Тілігула. Знахідки матеріалу зроблені на зораному полі на відстані 10 м від струмка, який протікає по дну балки. Висота розташування пам'ятки над рівнем води 2—3 м. Площа розповсюдження знахідок 40 × 40 м. На цій же ділянці знайдено уламки посудин епохи бронзи та римського часу.

Неолітичний матеріал зібрано на поверхні. Він представлений фрагментами кераміки. Їх можна поділити на дві основні групи.

До першої відносяться 47 фрагментів тонкостінних ліпних посудин. Вони виготовлені з добре відмуленої глини з рослинною домішкою. Колір черепків як з поверхні, так і у зломі — сірий або коричневато-сірий. При доторканні черепки мажуться. Внутрішня поверхня трьох черепків має сліди лощіння. Чотири фрагменти посудин мають дуже щільну масу через домішку піску. Серед фрагментів кераміки цієї групи дев'ять уламків вінець (рисунок 1, 3—9, 11) і фрагмент денця (рисунок 33). Є вінця, трохи відігнуті назовні, але більшість — похилені всередину або прямі. На зовнішньому боці 22 черепків міститься орнамент, що складається з прокреслених ліній, іноді з нанесеними на них ямковими вдавленнями. На одному фрагменті видно наколи (рисунок 34). Ці матеріали дозволяють реконструювати лише одну керамічну форму — напівсферичний посуд з плоским дном і широким горлом, прикрашений нотним візерунком.

До другої групи матеріалу відносяться дев'ять уламків товстостінних (0,7—1 см) посудин сірого, сірувато-коричневого і червонувато-коричневого кольору. У зломі помітна домішка шамоту. Поверхня черепків шорстка, на ній є сліди вигорілих рослинних часток.

Обидві групи кераміки за орнаментацією, технологією виготовлення та формою відповідають двом основним групам кераміки неолітичної культури лінійно-стрічкової кераміки (столовий посуд та кухонний). Це дозволяє віднести розглянуті матеріали до цієї культури³.

¹ Даниленко В. Н. Неолит Украины. Киев, 1969, с. 125—134.

² Станко В. Н. Некоторые вопросы позднего мезолита Северо-Западного Причерноморья.— ЗОАО, 1967, т. 8 (35).

³ Пассек Т. С., Черныш Е. К. Памятники культуры линейно-ленточной керамики на территории СССР.— САИ, 1963, Б1-11.

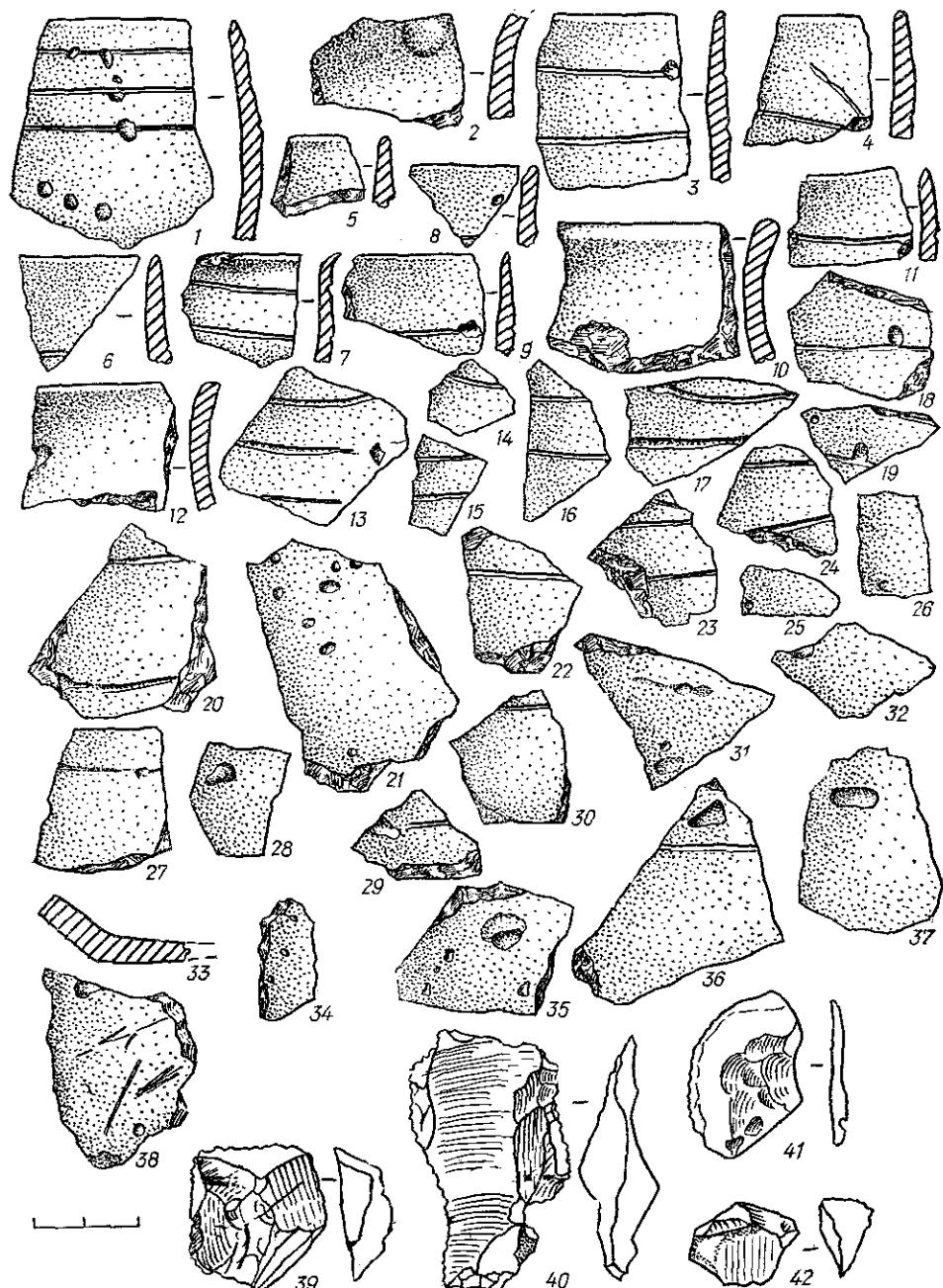

Рис. 1. Знахідки з пам'яток Майнова Балка (1—19, 21—24) та Ананьїв (20, 25—42).

В зібраній колекції є також 10 фрагментів добре випаленої кераміки червоного або коричневато-червоного кольору, зробленої з добре відмуленої глини з рослинною домішкою. Краї вінець трохи відгнуті назовні (рисунок 10, 12), на одному черепку ямкове вдавлення (рисунок 2). Можливо, що ця група кераміки теж відноситься до неоліту. Крем'яний інвентар пам'ятки представлений одним скребком на відщепі (рисунок 41) та відщепами.

Дослідники неоліту відзначають для середини V тисячоліття до н. е. дві хвили проникнення північного населення на Середнє Подніст-

ров'я та Побужжя в зоні розповсюдження буго-дністровської культури⁴. Одна з них пов'язана з носіями культури лінійно-стрічкової кераміки, друга — з носіями дніпро-донецької культури. Наявність крупних та вирізних пам'яток обох культурних типів на Подністров'ї свідчить, що це проникнення мало характер макроміграції⁵. Необхідно відмітити, що пам'ятки залишені обома групами населення (поселення культури лінійно-стрічкової кераміки та поселення самчинської фази буго-дністровського неоліту), на території Молдавії і в межиріччі Дністра і Південного Бугу розташовані смугами⁶.

Відомо, що мешканці цих поселень вели відносно осілій образ життя, пов'язаний із заняттям землеробством⁷. Про осілість носіїв культури лінійно-стрічкової кераміки, які розташувались на схід від Дністра в долині р. Тілігул, говорять факти знаходження палеоботаніками Г. А. Пашкевич та З. В. Янушевич відбитків зерен пшениці і проса на фрагментах нотної кераміки із Майнової Балки, а також, можливо, і знахідка автором на південь від Ананьєва одного фрагмента нотної кераміки без слідів обпалу (рис. 1, 20). Останнє може свідчити про місцеве вироблення такого посуду.

Розташування поселень названих культурних типів не дозволяє робити висновки про їх синхронне існування на одній території, поскільки подібна історична ситуація, як правило, супроводжується взаємоасиміляцією обох груп населення⁸. Ймовірно, на території Молдавії і в межиріччі Південного Бугу та Дністра стала зміна одного культурного типу іншим.

Скоріш за все населення культури лінійно-стрічкової кераміки витіснило з вказаної території населення самчинської фази буго-дністровського неоліту. Очевидно, поселення культури лінійно-стрічкової кераміки існували аж до початку савранського етапу розвитку буго-дністровської культури. Про це може свідчити факт знахідок фрагментів посуду з нотним візерунком на поселенні Сороки V савранської фази. Радіоуглецеве датування для раннього етапу цієї фази 4450—10 р. до н. е.⁹. Виходячи з цієї дати, можна зробити висновок, що період існування культури лінійно-стрічкової кераміки в зоні розповсюдження буго-дністровської культури припадає на першу половину V тисячоліття до н. е. Майбутні дослідження повинні остаточно вирішити це питання.

С. А. ДВОРЯНИНОВ

**Поселение культуры
линейно-ленточной керамики
Майнова Балка на Одесчине**

Резюме

В статье публикуются материалы сборов с неолитического поселения Майнова Балка, открытого автором в 1976 г. в Одесской обл. По орнаментации, форме и технологии изготовления собранная керамика относится к культуре линейно-ленточной керамики. Из известных в настоящее время поселений этой культуры Майнова Балка является самым юго-восточным и пока единственным, расположенным в степной зоне. Данные картографирования, радиоуглеродного датирования и стратиграфии неолитических памятников позволяют сделать вывод о том, что поселения культуры линейно-ленточной керамики, известные в Нижнем Поднестровье и к западу от Днестра, датируются первой половиной V тысячелетия до н. э.

⁴ Даниленко В. Н. Указ. соч., с. 160—165.

⁵ Бромлей Ю. В. Этнос и этнография. М., 1973, с. 35.

⁶ Маркевич В. И. Памятники эпохи неолита и энеолита.— В кн.: Археологическая карта Молдавской ССР. Кишинев, 1973, вып. 2, с. 11, рис. 1, с. 29, рис. 8.

⁷ Даниленко В. Н. Указ. соч., с. 160—165.

⁸ Бромлей Ю. В. Указ. соч., с. 161.

⁹ Маркевич В. И. Буго-днестровская культура на территории Молдавии. Кишинев, 1974, с. 129.

Т. С. КОНДУКТОРОВА

Антропологічний тип людей липицької культури

Липицька культура була поширенна у Верхньому Подністров'ї в I—II ст. н. е. Більшість дослідників вважає її носіїв липицької культури представниками фракійських, точніше дакійських племен, жителів Балканського півострова. Відомі їх неукріплені поселення з напівземлянками. Ці люди ховали померлих у безкурганних могильниках з обрядом тілоспалення в урнах. Випадки тілопокладення мало відомі¹. У Подністров'ї ця культура, як і лукашівська, є однією з перших культур полів поховань (у Подніпров'ї такими пам'ятками слід вважати зарубинецькі).

Сусідами липицького населення, що частково проникали на його територію, були пшеворські племена, поширені в основному в межах сучасної Польщі. Східні сусіди носіїв липицької культури — племена зарубинецькі, що жили у Подніпров'ї, в українському і білоруському Поліссі, а також на Волині.

Джерела липицької культури слід шукати на території сучасної Румунії. Поява цих племен у Верхньому Подністров'ї, можливо, пов'язана із складними політичними подіями на початку нашої ери на території Дакії (завоювання Дакії римлянами і перехід вільних даків через Карпати на північ)².

Антропологічний матеріал липицької культури дуже незначний. Один могильник поблизу с. Звенигород Пустомитівського р-ну Львівської обл. був розкопаний в 1953—1955 рр. в уроч. Гоєва Гора експедицією Львівського історичного музею, якою керував І. К. Свешников. Придатними для дослідження виявилися два жіночих черепи, що зберігаються в Музей антропології МДУ (пох. № 17, інв. № 10465; пох. № 20, інв. № 10466). Другий могильник липицької культури досліджений тією ж експедицією в с. Болотне Перемишлянського р-ну Львівської обл. в уроч. Оселище. Звідти також походять два жіночих черепи, передані в Музей антропології МДУ (пох. № 1, інв. № 10470; пох. № 2, інв. № 10471). Таким чином, зараз нам відомо всього чотири черепи людей липицької культури. Нижче дається їх опис (таблиця).

№ 10465. Череп належить жінці віком 35—45 років. Виличні дуги, носові кістки, невеликі ділянки мозкового відділу зруйновані. Шви пошкоджені.

Об'єм черепа середній у масштабах жіночих величин (1382 см³). Поздовжній (177 мм) і висотний (від точки базіон 131 мм, від точки поріон 122 мм) діаметри, а також найменша ширина (95 мм) лоба середні. Поперечний діаметр (146 мм) і вушна ширина (129 мм) великі. За формуєю череп брахікранний (черепний покажчик 82,5). Лоб похилий (кут від точки назіон 81°, від точки глабела — 74°). Рельєф не дуже розвинutий (надперенісся — бал 2, зовнішній потиличний горб — бал 1, соскоподібні відростки — бал 3).

Виличний діаметр (127 мм) середній, а висота обличчя велика як за абсолютною свою величиною (верхня — 70 мм, повна — 109 мм), так і відносно ширини (верхньолицьовий покажчик 55,1, лицьовий — 85,8). Значні величини має верхня (103 мм) і середня ширина (94 мм) обличчя. У вертикальній нормі воно ортогнатне (загальний кут обличчя 87°, кут альвеолярної частини — 86°). Орбіти високі (висота 38,5 мм,

¹ Смішко М. Ю. Липицька культура.— В кн.: Археологія Української РСР. К., 1975, т. 3; Цигилік В. М. Населення Верхнього Подністров'я перших століть нашої ери. К., 1975.

² Цигилік В. М. Племена липицької культури.— В кн.: Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час. К., 1976.

Таблиця. Основні розміри жіночих черепів липицької культури

Ознаки та покажчики	Інвентарні номери				
	10465	10166	10470	10471	\bar{x}/n
1. Поздовжній діаметр	177	177	177	187	179,5 (4)
8. Поперечний діаметр	146	136	128	144	138,5 (4)
17. Висотний діаметр (базіон — брегма)	131	132	132	128	130,8 (4)
20. Віготний діаметр (поріон — брегма)	112	107	105	112	109 (4)
9. Найменша ширина лоба	95	89	100	93	94,2 (4)
45. Величний діаметр	127	122	130	134	128,2 (4)
48. Верхня висота обличчя	70	69	67	68	68,5 (4)
72. Загальний кут обличчя	87	78	86	85	84 (4)
74. Кут альвеолярної частини обличчя	86	75	84	72	79,5 (4)
84. Черепний покажчик	82,5	76,5	72,3	77	77,1 (4)
48 : 45. Верхньолицьовий покажчик	55,1	56,6	51,5	50,8	53,5 (4)
52 : 51. Орбітний покажчик	92,8	83,6	71,8	85,6	83,4 (4)
54 : 55. Носовий покажчик	46,2	43,9	51	48	47,3 (4)

ширина від точки максилофронтале 38,5 мм, покажчик 92,8). Ніс вузький, покажчик 46,2, ширина 24,5 мм, висота 53 мм). Виступання носових кісток і перенісся значне (симотичний покажчик 72,7, висота 4 мм, ширина 5,5 мм; максилофронтальний — 48,6, висота 9,0 мм, ширина 18,5 мм). Іклові ямки неглибокі (22 мм). Профілювання обличчя у горизонтальній площині середнє (назомалярний кут 144°; зигомаксилярний — 136°). Нижня щелепа середніх розмірів (виросткова ширина 123 мм, білогіальна — 91 мм, довжина від кутів 71 мм, від виростків — 97 мм).

№ 10466. Добре збережений череп належав жінці 20—25 років. Шви черепа відкриті.

Розміри мозкового відділу у масштабах чоловічих величин малі, а у масштабах жіночих — середні або навіть великі (об'єм черепа 1382 см³). Поздовжній діаметр (177 мм) великий, а поперечний (136 мм) — середній. Форма доліхокранна (черепний покажчик 76,5). Висотний діаметр від точки базіон великий (132 мм), від точки поріон — малий (107 мм). Ширина (103 мм) потилиці і лоба мала (найменша 89 мм, найбільша 111 мм). Нахил лоба великий (від точки назіон 83°, від точки глабела 77°). Рельєф виражений слабо (надперенісся — бал 2, зовнішній потиличний горб і соскоподібні відростки — бал 1).

Обличчя має середню ширину і висоту (величний діаметр 122 мм, верхня висота 69 мм, повна висота 110 мм). За покажчиком воно вузьке (верхньолицьовий — 56,6). Значну величину має верхня (98 мм) і середня ширина (91 мм) обличчя. Висота (32 мм) і ширина орбіти (від точки максилофронтале — 38,3 мм) малі. За покажчиком вони середньовисокі (83,5). Ніс вузький (ширина 20,5 мм, висота 46,6 мм, покажчик 43,9). Кут виступання носа (23°) середній у масштабах жіночих величин і незначний у масштабах чоловічих величин. Виступання перенісся і носових кісток невеликі (максилофронтальна висота 8,3 мм, ширина 21,5 мм; симотична висота 2,9 мм, ширина 8 мм). Кут виступання альвеолярної частини обличчя вказує на мезогнатність (75°; загальний лицьовий кут 78°). У горизонтальній площині профілювання лица виражене різко (назомалярний кут 138°, зигомаксилярний — 121°). Іклові ямки глибокі (55 мм). Нижня щелепа велика у масштабах жіночих величин (виросткова ширина 115 мм, бігоніальна ширина 100 мм, довжина від відростків 108 мм, довжина від кутів 79 мм). Стертість зубів невелика.

№ 10470. Череп належав жінці, що мала вік приблизно 40—50 років. Зруйновані окремі ділянки як мозкового, так і лицьового відділів. Шви пошкоджені. Були облітеровані, очевидно, лише окремі їх ділянки.

Об'єм черепа малий (1183 см^3). Поздовжній діаметр у масштабах жіночих величин великий (177 мм), поперечний — малий (128 мм). За формую череп доліхокранний (72,3). Висотний діаметр від точки базіон (132 мм) великий, від точки поріон — малий (105 мм). Значні величини мають найменша ширина лоба (100 мм) і потилиці (111 мм), середні — найбільша ширина лоба (114 мм) і вушна ширина (120 мм). Лоб виступає сильно (кут від точки назіон 87° , від точки глабела — 83°), має метопічний шов. Рельєф виражений слабо (надперенісся, зовнішній потиличний горб і соскоподібні відростки — бал 2).

Обличчя невеликих розмірів (верхня висота 67 мм, повна висота 112 мм, виличний діаметр 130 мм, верхньолицьовий покажчик 51,5). Орбіти низькі (висота 29,5 мм; ширина від точки максилофронтале 41,5 мм, покажчик 71,8). Ніс середньоширокий (ширина 25 мм, висота 49 мм, покажчик 51). Максилофронтальна ширина велика (24 мм). У вертикальній нормі обличчя ортогнатне (загальний кут 87°). У величині кута альвеолярної частини спостерігається лише незначне відхилення в бік мезогнатності (84°). У горизонтальній площині профілювання обличчя виражене різко (назомалярний кут 136° , зигомаксилярний — 127°). Іклові ямки глибокі (55 мм). Нижня щелепа велика у масштабах жіночих величин (виросткова ширина 118 мм, бігональна ширина 107 мм, довжина від виростків 106 мм, довжина від кутів 76 мм). Стертість зубів вище середньої.

№ 10471. Череп віднесено з деяким сумнівом до жіночих. Вік померлого — приблизно 35—45 років. У черепа пошкоджені права скронева область і ліва вилична дуга. Шви мають значні пошкодження. В області точки обеліон сагітальний шов з помітними слідами облітерації.

Об'єм черепа у масштабах жіночих величин можна вважати великим (1427 см^3). Значними є поздовжній (187 мм) і поперечний (144 мм) діаметри. За формую череп доліхокранний (черепний покажчик 77). Висотний діаметр середній (від точки базіон — 128 мм, від точки поріон — 112 мм). Лоб похилий (кут від точки назіон 82° , від точки глабела 76°). Найменша ширина лоба середня (93 мм), а найбільша (120 мм) та вушна ширина (129 мм) і ширина потилиці (109 мм) великі. Рельєф виражений слабо (надперенісся і зовнішній потиличний горб — бал 2, соскоподібні відростки — бал 1).

Обличчя широке (виличний діаметр 134 мм, верхньолицьовий покажчик 50,8). Його висота середня (верхня — 68 мм, повна — 109 мм). Значні величини мають верхня (104 мм) і середня ширина обличчя (96 мм). Орбіти середньовисокі (висота 33,8 мм, ширина від точки максилофронтале 39,5 мм, від точки дакріон — 38 мм). Ніс середньоширокий (ширина 24 мм, висота 50 мм). Загальна величина лицьового кута вказує на ортогнатність (85°). Величина ж кута альвеолярної частини обличчя (72°) показує чіткий альвеолярний прогнатизм. Пояєність ця риса з незначною величиною кута виступання носа (15°). У горизонтальній площині профілювання обличчя різко виражене (назомалярний кут 138° , зигомаксилярний кут — 136°). Глибина іклових ямок середня (4 мм). Нижня щелепа великих розмірів (виросткова ширина 119 мм, бігональна ширина 98 мм, довжина від виростків 103 мм, довжина від кутів 79 мм). Стертість зубів вище середньої.

Черепа липицької культури в середньому мають мезокранну форму мозкової коробки. Розміри її, як і обличчя, середні. Орбіти середньовисокі, а ніс середньоширокий. Горизонтальне профілювання різко виражене. Перенісся виступає середньо.

Повна відсутність порівняльних даних про людей липицької культури значно збільшує труднощі, пов'язані з характеристикою описаних

черепів. Завдання ускладнюється й тим, що всі чотири екземпляри належать жінкам. Відомості ж про жіночі черепи інших культур здебільшого відсутні або менш численні, ніж про чоловічі черепи. Однак автор вважає потрібним звернути увагу на ряд своєрідних рис, передусім на характерну морфологічну різnotипність. Так, значні коливання дають величини черепного покажчика. У двох випадках з чотирьох спостерігається помітне зрушення від ортогнатності до мезогнатності. На це слід вказати ще тому, що зазначена особливість представлена у черепів не з одного, а з двох різних могильників. Серед європейських груп таке зрушення простежується частіше на півдні, ніж на півночі, що якоюсь мірою дає підставу припустити наявність зв'язку дослідженій групи з людьми більш південних областей. На різноманітність форми мозкової коробки серед фракійських краніологічних серій звернула увагу М. С. Великанова у монографії, присвяченій давньому населенню Молдавії³.

Джерела липицької культури археологи шукають, як згадувалось вище, на території сучасної Румунії. Антропологічні спостереження, таким чином, не суперечать уявленням дослідників про зв'язок липицького населення з фракійським світом.

Антропологічний матеріал наступного періоду з даної території зараз відсутній. Проте навряд чи можна припустити, що участь липицької культури, яка має незначний ареал, була відчутою в дальшому етногенезі населення Подністров'я.

Т. С. КОНДУКТОРОВА

Антропологіческий тип людей липицкой культуры

Резюме

В настоящее время известны четыре черепа людей липицкой культуры (все женские). Два из них происходят из могильника у с. Звенигород Пустомытовского р-на Львовской обл. в уроч. Гоева Гора, два других — из могильника у с. Болотное Перемышлянского р-на Львовской обл. в уроч. Оселище.

Черепа липицкой культуры в среднем имеют мезокраниную форму мозговой коробки. Размеры ее средние, как и размеры лица. Орбиты относительно высокие, а нос — среднеширокий. Горизонтальная профилировка лица резко выражена. Переносье выступает среднее. Для исследования черепов характерна морфологическая разнотипность. Так, большие колебания показывают величины черепного указателя. В двух случаях наблюдается заметный сдвиг от ортогнатности к мезогнатности. Эта черта в какой-то мере дает основание предполагать наличие связи исследованной группы с людьми более южных областей. Антропологические наблюдения не противоречат представлениям археологов о связи липицкой культуры с фракийским миром.

І. Ф. ТОЦЬКА

Нові дослідження підлоги Софії Київської

У 1974—1975 рр. під час охоронних археологічних досліджень, пов'язаних з роботами по перекладці електрокабеля в Софійському соборі, здобуті нові дані про стародавню підлогу храму.

Підлога Софійського собору відіграла велику роль в оздобленні інтер'єру, тому її влаштуванню приділяли постійну увагу як в XI ст., так і в наступні часи. Під час археологічних досліджень Д. В. Мілеєва (1909 р.), експедиції АН УРСР (1936 р.) та широких розкопок під

³ Великанова М. С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. М., 1975.

керівництвом М. К. Каргера (1939—1940 та 1949—1952 рр.) була детально вивчена підлога у вівтарях та трансепті собору. М. К. Каргер опублікував переконливу реконструкцію візерунка мозаїчної підлоги головного вівтаря, жертвовника та трансепту¹. Крім первісного шару мозаїки у 1930—1950 рр. знайдені залишки пізніших нашарувань. До них належить підлога XII ст. із квадратних полив'яних плиток ($10,5 \times 10,5$ см) біля південно-східного підкупольного стовпа, а також полив'яних плиток та смальт у вівтарі Михаїла (тут же під стінами виявлено великі квадратні цеглини з двоколірною поливою), підлога XVII (з круглих та лекальних полив'яних плит у центральному вівтарі) та XVIII ст. з шестигранних неполив'яних плиток у вівтарі Георгія і в центральній абсиді².

У бокових нефах храму давня підлога *in situ* не знайдена. Дослідники вважали, що тут були застосовані кольоворі майолікові плитки, численні фрагменти яких зібрано під час розкопок³.

Цінні відомості про оздоблення підлоги північної башти дали дослідження (1939, 1949, 1961 рр.) М. К. Каргера. Сходи башти було прикрашено мозаїкою, середню площадку — великими полив'яними плитами, а нижні східці біля порталу — шиферними⁴. У 1954—1955 рр. В. Богусевич та В. Волков відкрили у східному торці колишньої північної галереї підлогу усипальниці, викладену з великих двоколірних полив'яних плит⁵.

Таким чином, здобуті матеріали дають уявлення про давню підлогу вівтарної частини собору, трансепту, північної башти та усипальниці. Решта приміщень з цієї точки зору не вивчалась зовсім. Тому нашим завданням було дослідження підлоги на хорах та в колишніх галереях собору.

Взимку 1974—1975 рр. на значній площині хорів було знято чавунні плити XIX ст. і вивчено нижні шари⁶. Ці плити лежали на піску, який містив багато будівельного грузу давніх часів. На глибині 8—10 см під чавунною підлогою відкрито давнє покриття з полив'яних керамічних плит, які зафіксовано майже по всій південній ділянці хорів, але найкраще підлога збереглася перед вівтарем та між пучковим стовпом і парапетом. В інших місцях поверхня керамічних плит зруйнована, від поливи залишилися невеличкі фрагменти, але основа їх міцна і контури простежуються дуже чітко.

Плити великі за розміром: площа $0,70 \times 0,70$ ($0,71 \times 0,71$) м, товщина близько 5,5 см. Керамічна маса блідо-рожева, однорідна, добре замішана. Інколи в тісті трапляються великі білі зернини кварцу. Полива двоколірна: на темно-зеленому фоні жовті розводи (під мармур). Тільки біля вівтаря під стіною полива на плиті має брунатно-вишневий відтінок (можливо, внаслідок руйнування її кольвору).

Відкриті плити підлоги на хорах аналогічні тим, що були раніше знайдені в усипальниці та в північній башті. Попередні дослідники датували їх кінцем XI ст., виходячи з загальної концепції більш пізнього (порівняно з п'ятинефним ядром собору) датування цих приміщень⁷. Але дослідження останніх років, зокрема аналізи фрескових розчинів,

¹ Каргер М. К. Древний Киев. М., 1961, т. 2, с. 182—205.

² Там же, с. 185, 186, 188, 194, 198, 200.

³ Там же, с. 204—205.

⁴ Красальский Н. И. Новые исследования северо-западной башни Софии Киевской.— В кн.: Древнерусское искусство (Художественная культура домонгольской Руси). М., 1972, с. 65—79.

⁵ Там же, с. 73; Тоцька І. Ф., Єрка О. Ф. До історії північної галереї Софії Київської.— В кн.: Археологічні дослідження Стародавнього Києва. К., 1976, с. 119—130.

⁶ Тоцька І. Ф. Отчет об охранных археологических работах на территории Софийского заповедника в Киеве. 1974—1975 гг.— НА ІА УРСР та Софійського заповідника.

⁷ Красальский Н. И. Указ. соч., с. 73.

довели, що розписи галерей і башт були виконані одночасно з розписами центрального ядра, а усипальниця споруджена разом з північною галереєю як її складова частина⁸. Отже, немає підстав пізнішим часом датувати керамічну підлогу північної башти та усипальниці. Вивчення керамічної підлоги хорів також переконує у цьому. Плити на хорах щільно покладені на потужний шар цем'янкового розчину. Відсутність щілин між ними, збереження нижньої частини плит навіть там, де поверхня зруйнована, перетворюють підлогу на моноліт, що виключає можливість пізнішого її виникнення. Вважаємо, що вона була зроблена одночасно з побудовою Софійського собору, тобто у першій половині XI ст.

Під стінами керамічні плити щільно прилягають до нижнього краю фрески. Деформація підлоги, як і на першому поверсі, тут відсутня. Деякі дослідники на користь висновку про пізніше спорудження підлоги часто наводять той факт, що вона підходить впритул до нижньої кромки фрески, закриваючи останню. Але таке явище природно випливає з самого процесу оздоблення приміщення: спочатку робилася так звана «чорна» підлога (в Софії — це шар цем'янкового розчину), по ній ходили під час виконання настінних розписів, і тільки після їх закінчення викладалась «чиста» підлога. Така послідовність робіт звільнюла художників від піклування про неї, оскільки усувалась небезпека пошкодження плиток риштуванням або забрудненням тинком, фарбою тощо. Отже, як правило, фресковий тинк затерто на «чорну» підлогу, а шар «чистої» закриває його нижній край.

У північній частині хорів полив'яні плити *in situ* не знайдено, але їх відбитки добре видно на цем'янковому розчині, який зберігся на значній площині приміщення. У південній частині, перед абсидою, трапився фрагмент більш пізньої підлоги з тонких цегляних керамічних плиток без поливи розміром $23 \times 23 \times 2,5$ см; $18 \times 19 \times 2,5$ см; $20,5 \times 20,5 \times 2$ см. Розчин піщано-ватняковий. Ця підлога лежить безпосередньо на плитах XI ст. і піднята над ними на 6—7 см. Чавунні плити XIX ст. покладено на неї майже без підсипки.

Аналогічна підлога збереглася в склепі, де поховано сім митрополитів, збудованому під південною зовнішньою галереєю собору. Найстарше з поховань — Рафаїла Заборовського (1747 р.), отже, склеп можна датувати першою половиною XVIII ст. Це дає підстави відносити до того ж часу й знайдену нами підлогу.

В трансепті, на першому поверсі собору ми відкрили фрагмент мозаїчної підлоги, який не помітили попередні дослідники (він позначений на плані розкопок М. К. Каргера). Цей фрагмент площею $0,5 \times 0,4$ м розташований у північному кутку північно-західного хрещатого підкупольного стовпа. Геометричний орнамент складається з квадратних чорних та трикутних жовтих смальт великою розміру: чорні — 6×6 см, жовті — $4 \times 4 \times 6$ см. Орнамент має вигляд поздовжньої стрічки, утвореної з двоколірних чорно-жовтих квадратів. Простір між нею та кладкою стовпа заповнено сушильною масою смальти, не поділеної на окремі кусочки. Мозаїку покладено на товстий шар цем'янкового розчину, яким також щільно затерто шви поміж фрагментами смальти та простір між останньою і кладкою стовла.

Знайдений фрагмент підлоги не має характерного нахилу до стіни, що виникав внаслідок осадки кладки будови. Але під верхнім мозаїчним шаром є два нижні шари цем'янкового розчину (підготовленого для підлоги), які значно деформовані в напрямку стовла.

⁸ Тоцька І. Ф. Наружные росписи Софии Киевской.— В кн.: София Киевская (Материалы исследований). Київ, 1973, с. 54—55; Логвин Г. Н. Новые наблюдения в Софии Киевской.— В кн.: Культура Средневековой Руси (в честь 70-летия М. К. Каргера). Л., 1974, с. 154—160; Тоцька І. Ф. Про час виконання розписів галерей Софії Київської.— В кн.: Стародавній Київ. К., 1975, с. 182—193; Тоцька І. Ф., Єрко О. Ф. Вказ. праця, с. 119—130.

За малюнком та кольором орнамент повторює мозаїчну підлогу, виявлену М. К. Каргером у північній частині трансепту⁹.

Найцікавіше в розглянутому фрагменті підлоги те, що тут використано, крім смальти певної форми, великий «корж» смальти. Він прямокутний, з заокругленим торцем, причому цей край не різаний, а та-кий, яким його вийняли з посуду після варіння. Отже, ця деталь розширює наші відомості про смальтоваріння на Русі. Зауважимо, що великі неправильної форми куски смальти є в мозаїці підлоги головного вівтаря біля кладки синтруну. Очевидно, в давнину при укладанні мозаїчної підлоги під стінами, за межами основного малюнка, використовували браковані уламки смальти.

В галереях Софійського собору давню підлогу не знайдено. Але в західній частині колишньої внутрішньої північної галереї на значній площі зберігся цем'янковий розчин, який був основою для підлоги. В деяких місцях на ньому залишилися відбитки плит, але розмір їх встановити неможливо, хоч безпосередньо слідів підлоги в галереї не заасвідчено. Наявність підготовчого цем'янкового шару вказує на існування тут в давнину покриття з облицювальних плит, що важливо для вивчення внутрішнього декору Софії Київської.

Як і попередні дослідники, ми знаходили під чавунними плитами серед сміття на першому поверсі фрагменти керамічних плиток шириною до 20 см, завтовшки 1,5 см з кольоровою поливою — жовою, зеленою, чорною; серед них трапляються і двоколірні з розводами «під мрамур».

Під час наших досліджень уточнено деякі конструктивні особливості підлоги собору. У головному вівтарі, на південний захід від престолу простежено розріз підготовчих шарів для мозаїчної підлоги. Вони збереглися під шаром майолікової підлоги XVII ст., що являє собою комбінацію з зелених лекальних та круглих поліхромних плит, складених на піщано-вапняковому розчині.

Підготовка під давню мозаїчну підлогу включала два прошарки цем'янкового розчину завтовшки 4—5 см кожний. Очевидно, нижній правив за «чорну» підлогу. Під ними лежить жовтий пісок. Ми знаходили пісок під шаром «чорної» підлоги з трансепті, в усипальниці. Отже, в XI ст. у Софійському соборі з метою запобігти деформації підлоги під нею було зроблено піщану подушку.

Таким чином, здобуто нові відомості про стародавню підлогу Софії Київської, розкрито нові сторінки первісного декоративного оздоблення інтер'єру храму.

И. Ф. ТОЦКАЯ

Новые исследования полов Софии Киевской

Резюме

В статье сообщаются результаты исследования полов Софийского собора в Киеве, проведенных в 1974—1975 гг.

На хорах здания обнаружены полы XI в., выполненные из керамических плит с двухцветной поливой (на темно-зеленом фоне желтые разводы «под мрамор»). Плиты квадратные, со стороной квадрата 0,70—0,71 м, толщиной — 5,5 см. Уложены на известково-цемяночном растворе. В трансепте обнаружен неизвестный ранее фрагмент мозаичного пола, представляющий собою геометрический орнамент из черных и желтых смальт. В бывшей северной внутренней галерее найдена подготовка под полы в виде слоя известково-цемяночного раствора. Отпечатки на растворе свидетельствуют о наличии плиток в древности.

В процессе исследования были изучены некоторые конструктивные особенности устройства древних полов, а также открыты фрагменты пола первой половины XVIII в.

⁹ Каргер М. К. Указ. соч., с. 190.

В. І. ЯКУБОВСЬКИЙ

Археологічна розвідка басейну р. Бужок на Хмельниччині

На території Хмельницької області виявлено чимало археологічних пам'яток, які стали відомі завдяки спільним зусиллям науково-дослідних та навчальних закладів України, вчених міст Москви, Ленінграда та місцевих ентузіастів-краєзнавців. Знайдено їх, головним чином, у

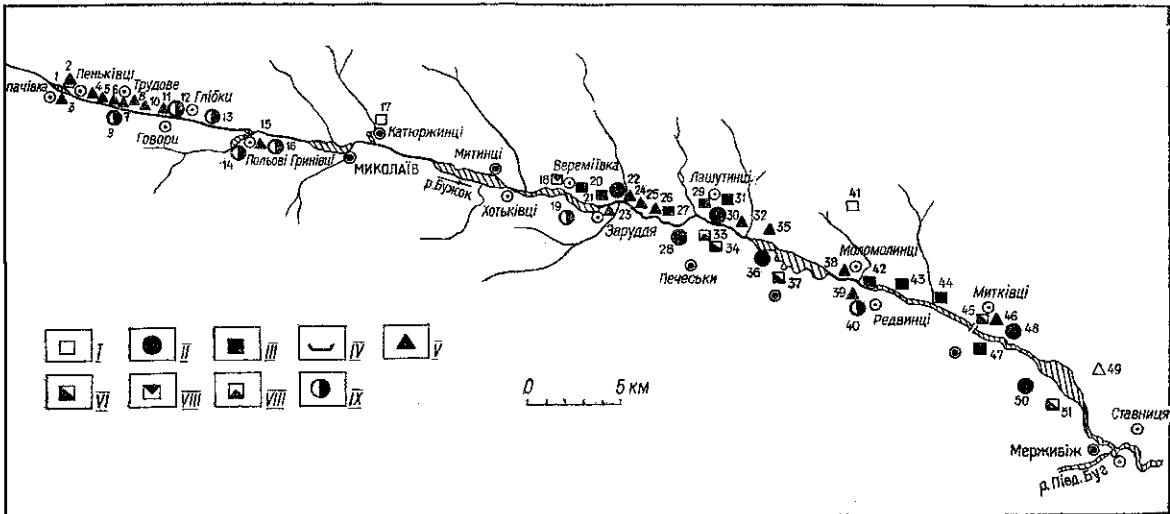

Рис. 1. Карта археологічних пам'яток басейну р. Бужок.

басейнах великих річок — Дністра, Південного Бугу, Горині, Случа, в той час як їх притоки не вивчались зовсім або ж досліджувались частково.

Тому з 1972 р. Слов'яно-руська археологічна експедиція Хмельницького краєзнавчого музею почала планомірне обстеження малих річок. У березні 1975 р. проведена чергова розвідка річки Бужок від с. Копачівка Волочиського району до смт. Меджибожа Летичівського р-ну.*

Витікає річка нижче с. Купеля Волочинського р-ну і тече землями центральної частини області з заходу на схід, впадаючи у р. Південний Буг з лівого берега на відстані 696 км від її гирла. Знаходиться ця ділянка басейну в межах Подільського плато. Поверхня басейну — хвиляста рівнина, розрізана подекуди глибокими долинами та ярами. В основі басейну залягають стародавні кристалічні породи, перекриті відкладами крейдяного періоду, що виходять на схилах байраків. Відтак нашаровуються вапняки третинного періоду. Поверхневий покрив складається із лесовидних суглинків, що в свою чергу перекриваються шарами чорнозему та опідзоленого ґрунту.

Долина річки до с. Заруддя має ширину 1,5 км, нижче поступово розширяється до 2—3 км. Схили долини від витоку аж до с. Миколаїв пологі, далі, до гирла, робляться крутими і досягають висоти 30 м.

Заплава у верхів'ях річки має ширину 250 м, нижче розширяється до 1 км. Вся вона заболочена, поросла трошою, кущами низькорослих порід дерев. Поверхня її осушена канавами, копання яких в басейні

* Матеріали розвідки зберігаються у фондах Хмельницького краєзнавчого музею

річки в основному завершено. Складена заплава в'язким суглинком, в заболочених місцях — торфом.

Середня ширина русла річки 8—10 м, в окремих місцях досягає 30 м. В багатьох місцях воно перегорожене греблями, зокрема в районі сіл Миколаїв, Вереміївка, Заруддя, Митинець, Моломолинці, Трібухівесь. Береги річки торфянисто-суглинкові, покриті осокою, трохи різнотрав'ям у її низинах. Висота коливається від 0,5 до 1,5 м.

У басейні Бужка зафіксовано 51 місце знаходження пам'яток: в основному — поселення. Розподіляються вони таким чином: 2 поселення неоліту, 8 поселень трипільської культури, 9 старожитностей скіфського часу, 21 пункт черняхівської культури (в тому числі поховання), 4 давньоруських селища, 7 — пізньофеодального періоду України і 2 поселення з багатошаровою стратиграфією. Опис їх складаємо за

населеними пунктами, починаючи від стартового пункту роботи експедиції (рис. 1).

Поселення № 1. У південній частині с. Пеньківці Волочиського р-ну, на території садиби колгоспника Крамара І. А. знаходилось поховання черняхівської культури. Знайдено його 1964 р. господарем садиби під час копання котловану. Кістяк, з слів колгоспника, находився на глибині 1,8—2 м головою на північ. В районі голови покійника лежали лощений кубок, невеличкий кухонний горщик і тричастинний гребінь. З них експедиції передано лише кераміку (рис. 2, 1, 2), гребінь пропав. Кубок має ребристу форму. Висота його 2,7 см, діаметр шийки 5 см, діаметр dna 2,5 см. Горщик сірого відтінку, тісто з домішкою подрібненого граніту. Висота його 19,9 см,

Рис. 2. Посуд з черняхівського по-діаметр шийки 10,5 см, діаметр dna 6 см.

Поселення 2. Розміщене за 100 м південніше черняхівського поселення, на підвищенні першої надзаплавної тераси лівого берега Бужка, на городах колгоспників Калинюка М. С. та Крамара І. А. в с. Пеньківці. Там, на площині 200×50 м знайдено фрагменти черняхівського гончарного посуду: столова миска, сіролощена на кільцевому піддоні та темно-сіра з шерховатою поверхнею, кухонна. Серед їх уламків трапилось два точильних бруски, виготовлених із сланцю (рис. 3, 2, 3), та уламок глиняного прясла біконічної форми (рис. 3, 8). Довжина брусків 7×5,3 см; 6,5×5,5 см, діаметр прясла 4,2 см.

Поселення 3. Знаходить в с. Копачів Волочиського р-ну. Виявлено за 500 м східніше мосту, що з'єднує с. Копачівка з с. Пеньківка, на першій надзаплавній терасі правого берега р. Бужок. На площині 200×50 м зібрано велику кількість кераміки черняхівського періоду, а також шматки печини з відбитками пруття.

Поселення 4 зафіксовано за 450 м нижче за течією річки в с. Пеньківка на обох берегах безіменного струмка, що протікає через присадибну ділянку колгоспниці Оліщук Я. П. і впадає в р. Бужок з лівого берега. Там, на площині 100×50 м, піднято фрагменти кухонного та столового черняхівського посуду.

Поселення 5 розміщене в с. Трудове Красилівського р-ну, на південному схилі виярка лівого берега, в уроч. Франкова Долина, площа 150×50 м. Звідти походять фрагменти сіролощених черняхівських мисок на кільцевому піддоні.

Поселення 6 виявлене на тому ж березі Бужка в 200 м південно-західніше с. Трудове, в уроч. Кемпа. На території 200×50 м піднято уламки кухонного і столового черняхівського посуду, глиняне біконічне прясло (рис. 3, 6), зустрічалися кістки тварин та шматки обмазки.

Поселення 7 знайдене на південній околиці хут. Трудове (Красилівський р-н), вздовж пологого лівого берега річки, на присадибній ділянці колгоспниці Гук Т. М. На плоші 150×50 м трапилось чеп'я, яке належало столовому і кухонному черняхівському посуду, а також два уламки точильних брусків.

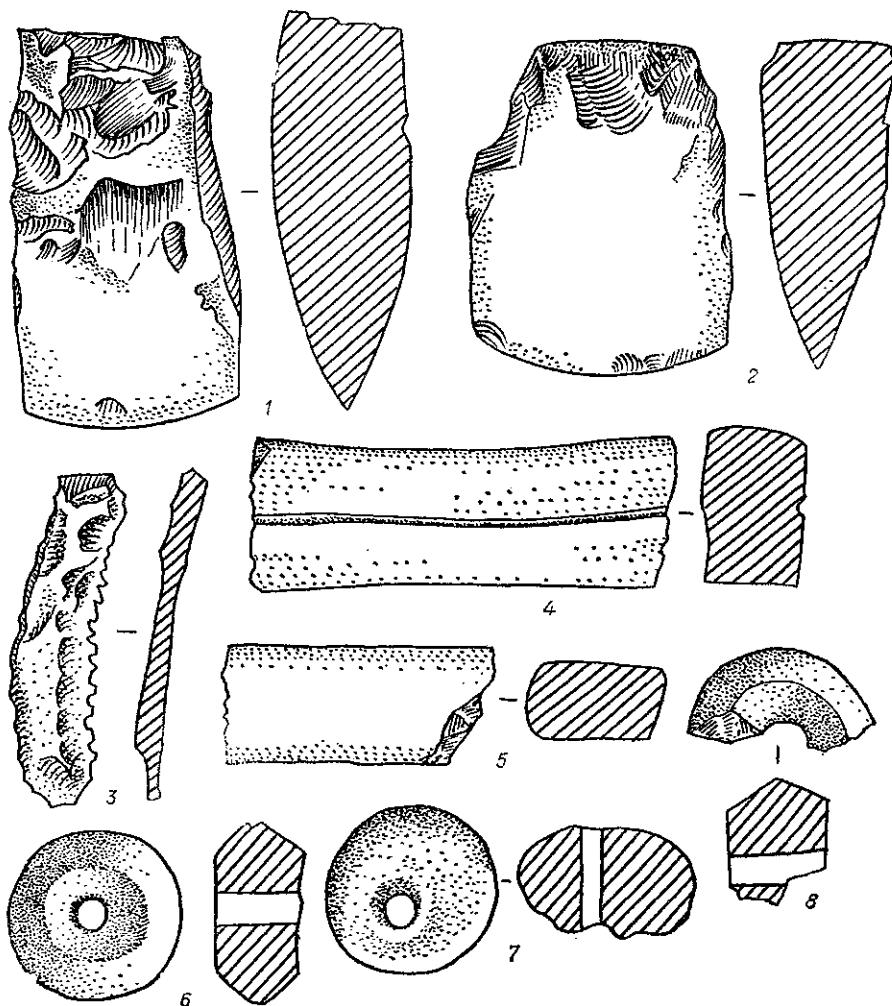

Рис. 3. Кам'яні вироби і прасла з поселень.

Поселення 8 знаходитьться також на лівому березі річки, за 500 м на схід від с. Трудове. На плоші 100×500 м знайдено кружальну кераміку черняхівського часу.

Поселення 9 розташоване на правому пологому березі річки, за 600 м навпроти південної околиці с. Трудове, в уроч. Хутір. На плоші 800×200 м зібрано кераміку XV—XVI ст. Це фрагменти невисоких горщиків з прямими вінцями (рис. 4, 10) та глечиків, декорованих зеленою поливою. Поверхня горщиків сіро-чорна, прикрашена вертикальними лощеними лініями.

Поселення 10 знайдено на лівому березі р. Бужок за 1,5 км східніше с. Трудове, в уроч. Стара Пасіка. На площі 200×100 м піднято уламки черняхівських сіролощених ребристих мисок на кільцевому піддоні та триручних ваз, а також шматки печини, шлаку.

Навколо с. Глібки Красилівського р-ну досліджено три поселення. Всі розташовані на лівому березі.

Поселення 11 знаходиться за 800 м західніше села в уроч. За посадкою. На площі 200×100 м зібрано фрагменти столового посуду черняхівської культури.

Поселення 12 розташоване у південно-західній частині села, на присадибних городах колгоспників (площа 100×50 м). Тут виявлено гончарну кераміку XVI—XVII ст. (рис. 4, 9).

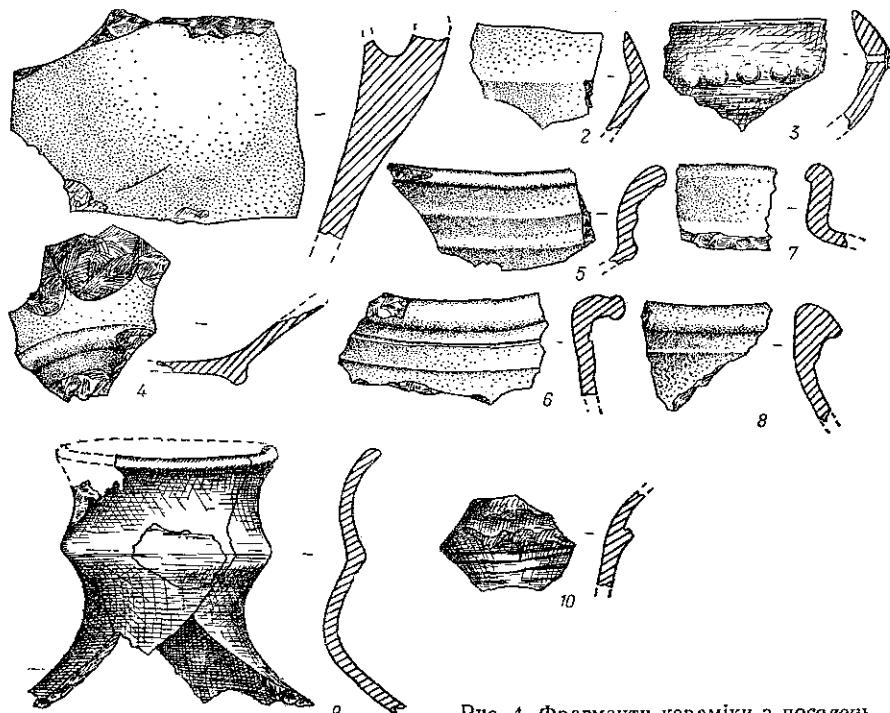

Рис. 4. Фрагменти кераміки з поселень.

На цьому ж березі Бужка за 5 км на схід від села, в уроч. Селисько зафіксовано поселення 13, де на площі 800×200 м також зібрано кераміку XVI—XVII ст.

С. Польові Гринівці Хмельницького району. Поблизу села є залишки трьох поселень. Поселення 14 знайдене на високих схилах правого берега р. Бужок за 800 м на захід від с. Польові Гринівці в уроч. Кринички. На площі 200×150 м піднято кераміку XVI—XVII ст., яка належить невеличким кухонним горщикам з темно-сірим обличкуванням і прямими вінцями.

Поселення 15 відкрито за 50 м від південно-східної околиці села, на низькій надзаплавній терасі правого берега річки на площі 200×50 м. Там трапився черняхівський кухонний і столовий посуд.

За 1 км на схід від села, на правому березі, на площі 250×100 м виявлено поселення 16. В культурному шарі наявні черепки XVI—XVII ст.

Поселення 17 виявлено у с. Котюжинці Красилівського р-ну. Рештки місцезнаходження пам'ятки зафіксовано вздовж високого правого берега безіменного струмка, що впадає в Бужок з лівого берега,

за 400 м на південь від села, в уроч. Хомові Горби. На площі 500×100 м зібрано фрагменти кераміки буго-дністровської культури, які належали глибоким, прямостінним гостродонним горщикам. Звідти походять також кремінні відщепи та уламок шліфованої сокири.

Поселення 18 знаходиться на першій надзаплавній високій терасі лівого берега річки, за 50 м від південно-західної околиці с. Вереміївка Красилівського р-ну, в уроч. Нападівка площею 1000×100 м. Там знайдено кераміку скіфського часу та XII—XIII ст. Перша група кераміки складалася з мисок з загнутими досередини вінцями, орнаментованих наліпними валиками з проколами.

Поселення 19 розміщується на правому березі р. Бужок за 1 км західніше с. Заруддя Красилівського р-ну, в уроч. Глинище. На площі 600×200 м піднята пізньосередньовічна кераміка пізньофеодального періоду і точильний брусковий довжиною 9 см.

Поселення 20 зафіковане на лівому березі р. Бужок у південно-східній частині с. Вереміївка в уроч. Рудка. В культурному шарі площею 1300×200 м зібрані уламки скіфської кераміки, точильний брусковий.

Поселення 21 знайдене на лівому березі річки, східніше греблі в с. Заруддя, його площа $30\,000$ м². Піднята кераміка скіфського часу.

Поселення 22 розташоване східніше попереднього, вздовж схилу високого мису, утвореного річкою та безіменним струмком, що впадає в неї з лівого берега, в уроч. Залізничний Міст. Площа $20\,000$ м². Там зустрілись уламки трипільської кераміки.

Поселення 23 розміщене на першій надзаплавній терасі правого берега р. Бужок за 800 м східніше с. Заруддя, його площа 200×100 м. Там засвідчено кружальний черняхівський посуд та уламки обмазки з відбитками пруття.

В уроч. Залізничний Міст, що східніше с. Вереміївка на лівому березі р. Бужок, знаходиться на дуже близькій відстані одне від одного наступних три поселення черняхівського часу. Зокрема, поселення 24, виявлене за 30 м східніше моста, на площі 100×50 м вздовж лівого берега безіменного струмка. За 300 м нижче від нього, за течією річки, на обох берегах наступного безіменного струмка розташоване поселення 25. Площа його $12\,500$ м². Поселення 26 зафіковане за 700 м східніше попереднього та займає площу 200×50 м.

Поселення 27 розміщується за 5 км на південь від с. Пашутинці Красилівського р-ну і за 100 м на захід від мосту на р. Бужок. Його площа $60\,000$ м². Там піднято уламки скіфської кераміки (рис. 4, 3).

Рештки поселення 28 простежуються за 900 м північно-західніше с. Печеськи Хмельницького р-ну на мису, утвореному двома осушувальними канавами на правому березі р. Бужок. На площі $160\,000$ м² знайдено трипільську кераміку.

За 500 м південно-західніше с. Пашутинці на площі 300×200 м знаходиться поселення 29. Тут зустрічається кераміка скіфської доби, кремінний скребок та відщепи (рис. 4, 4).

Поселення 30 розташоване за 1,5 км південно-східніше с. Пашутинці вздовж південного схилу миса, утвореного річкою і безіменним струмком, площа його 1500×400 м. Там зібрано велику кількість ліпного трипільського посуду (рис. 4, 1), глиняну обмазку, кістки тварин.

Поселення 31 знайдене за 800 м південно-східніше зазначеного села, на лівому низькому березі безіменного струмка, в уроч. Під садком, на площі 900×200 м, де піднято ліпну кераміку скіфського часу.

Поселення 32 виявлене за 3 км на схід від с. Пашутинці вздовж правого берега безіменного струмка, що впадає з лівого берега

р. Бужок в уроч. Над островом. На площі 200×50 м зібрано уламки кружального черняхівського посуду.

Поселення 33 зафіковане на правому березі р. Бужок за 800 м східніше с. Печеськи Хмельницького р-ну на площі 600×100 м. Тут трапились уламки трипільської кераміки й гончарного посуду XII—XIII ст.

Поселення 34. Сліди його відкрито на тому ж березі за $1,5$ км північно-східніше с. Печеськи на площі 400×100 м, де зібрано давньоруську кераміку XI—XIII ст. (рис. 4, 8) і точильний брусковий (рис. 3, 5).

Поселення 35 виявлене у заплаві лівого берега р. Бужок за 6 км західніше с. Моломолинці Хмельницького р-ну в уроч. Над островом. В культурному шарі площею 200×70 м знайдено ліпну і кружальну черняхівську кераміку (рис. 4, 5) та два точильних бруски. Довжина більшого 8 см, меншого — $4,5$ см (рис. 2, 8, 9).

Поселення 36. Сліди його зафіковано за $1,5$ км південно-західніше с. Аркадівці Хмельницького р-ну на площі 600×100 м. Звідти походить трипільська кераміка, декорована темно-коричневою фарбою.

Поселення 37 розташоване за 1 км на північ від зазначеного вище села, вздовж надзаплавної тераси правого берега в уроч. Селисько площею 400×150 м. Там піднято багато уламків кружально-го череп'я XII—XIII ст.

Поселення 38 розміщується на лівому березі за 400 м на захід від с. Моломолинці Хмельницького р-ну, в уроч. Байсаків Берег або Галева Долина. Там на площі 200×50 м зібрано фрагменти кухонної і столової кераміки черняхівської культури.

Поселення 39 розташоване у південно-західному напрямку від с. Редвинці Хмельницького р-ну, на правому пологому березі р. Бужок. Воно займає площі 400×100 м. Звідти походять фрагменти кухонного і столового черняхівського посуду.

Поселення 40 розміщене на північному схилі правого берега річки, за 100 м на захід від с. Редвинці в уроч. Гай. Тут знайдено пізньосередньовічну кераміку, що представлена горщиками з шерехово-ю сіро-чорною поверхнею.

Поселення 41 відкрито на лівому березі за 3 км північніше с. Моломолинці Хмельницького р-ну, в уроч. Під панською дорогою. На площі 600×50 м піднято уламки череп'я буго-дністровської культури, дві кременні сокири (рис. 3, 1—2) і відщеп. Останні виготовлені з сірого кременю, вістря їх шліфовані і добре загострені.

Поселення 42 скіфського часу виявлено на південно-східній околиці того ж села, в заплаві лівого берега р. Бужок, його площа 1000×300 м. Там зафіковано уламки ліпного череп'я і кістки тварин.

За $2,5$ км нижче від попереднього пункту за течією річки, в заплаві лівого берега на площі 800×150 м розташоване поселення 43, де знайдено скіфську кераміку та два кременні відщепи.

На правобережжі Бужка, за $4,5$ км на схід від с. Моломолинці, на лівому березі безіменного струмка, в уроч. За липовою дорогою, на площі 600×150 м зібрано велику кількість фрагментів скіфського посуду (поселення 44).

Поселення 45 розташоване у центральній частині с. Митківці Летичівського р-ну, на городах колгоспників, що примикають до греблі на річці з сходу на площі 400×100 м. У культурному шарі зустрічалось череп'я XI—XIII ст., шматки обмазки, кістки тварин.

Поселення 46 виявлене в заплаві лівого берега річки, нижче колгоспних ферм у східній частині с. Митківці, на площі 250×50 м. Там піднято черняхівську кераміку.

Поселення 47 розташоване на західному схилі правого берега річки, за 800 м північно-східніше с. Ярославки Летичівського р-ну, площа 400×100 м. Там зафіковано скіфську кераміку, обмазку, кістки тварин.

Поселення 48 знайдене на лівому березі безіменного струмка, що впадає в Бужок з лівого берега, за 1,5 км на схід від с. Митківці. На площі 600×200 м зафіковано трипільське череп'я.

Поселення 49 знайдено в заплаві лівого берега р. Бужок, за 1,5 км північно-східніше с. Ставниця Летичівського р-ну в уроч. Могили. На площі 500×300 м зібрано фрагменти кухонного та столового черняхівського посуду, точильний бруск (рис. 3, 4).

Смт. Меджибіж Летичівського району. В околицях селища виявлено рештки двох поселень. Поселення 50. Сліди його виявлено на правому березі Бужка, за 4 км на північний захід від населеного пункту, в уроч. Облрибгосп. В культурному шарі площею 800×300 м знайдено уламки трипільської кераміки (рис. 4, 2). Звідти походить уламок серпа (рис. 3, 3).

Поселення 51 розміщене на уроч. Облрибгосп, за 1 км нижче за течією річки від попереднього місцезнаходження, на площі 500×100 м. Звідти походять фрагменти кераміки XII—XVIII ст. (рис. 4, 6, 7), обмазка і глиняне прясло. Діаметр прясла 3,8 см (рис. 3, 7).

В. И. ЯКУБОВСКИЙ

Археологическая разведка бассейна р. Бужок на Хмельниччине

Резюме

С 1972 г. Славяно-русская экспедиция Хмельницкого краеведческого музея начала планомерное археологическое обследование бассейнов малых рек на территории области. В настоящей статье изложены результаты очередной разведки, проведенной по р. Бужок — левому притоку Южного Буга, на участке от с. Копачевка Волочисского р-на до пгт Меджибожа Летичевского р-на. В результате обнаружено 50 разновременных поселений и одно черняховское погребение в с. Пеньковцы.

Наиболее плотное заселение р. Бужок, как показала разведка, наблюдается в среднем его течении. Здесь размещены памятники буго-днестровской, трипольской культуры, скифского времени, поселения черняховской культуры, селища древнерусские и позднегреко-римские. Эти данные раскрывают более широкие перспективы для ближайшего стационарного исследования отмеченного района.

В. М. ЗУБАР, Л. В. ЛІТВІНОВА

Роботи експедиції «Славутич» у 1978 р.

У зв'язку з спорудженням каскаду гідроелектростанцій та водоймищ на Дніпрі розпочалося інтенсивне руйнування пам'яток археології. Для з'ясування стану збереження цих об'єктів і проведення охоронних робіт тут за ініціативою секції пам'яток археології Українського товариства охорони пам'яток створена постійно діюча експедиція «Славутич», що розпочала роботи в 1978 р. На узбережжі Каховського водоймища і озера ім. В. І. Леніна в Надпоріжжі працювало два експедиційних загони — «Славутич 1» і «Славутич 2». Нижче мова йдеть про результати діяльності першого з цих загонів, організованого з співробітників Інституту археології АН УРСР та Херсонського обласного краєзнавчого музею *.

Перед його учасниками стояло завдання провести повторну розвідку по берегах Каховського моря, визначити інтенсивність їх руйнування, а також здійснити охоронні роботи на пам'ятках, що найбільш сильно розмиваються водою **.

Розвідки проводилися на правому березі водоймища від м. Берислав до с. Змієвка і на лівому березі у межах Херсонської області. Було оглянуто не тільки відомі раніше пам'ятки, але й об'єкти, які до розмиву берегів залягали під дерновим шаром. Серед них — Першомайданське поселення скіфського часу, середньовічний могильник поблизу с. Князь-Григорівка, середньовічне поселення біля с. Каїра та інші пам'ятки. Частина з них значною мірою чи повністю зруйнована водою. Це поселення поблизу с. Первомаївка, де відзначено існування культурного шару епохи бронзи та скіфського часу, Горностаївське та Каїрське городища скіфо-сарматського часу, городище біля с. Лепетиха, на якому спостерігається сповзання культурного шару по схилах другої і третьої надзаплавних терас. У результаті розвідки з'ясовано, що стан близько 40 археологічних пам'яток на берегах Каховського водоймища незадовільний і на цій території необхідні термінові охоронні розкопки.

Крім розвідок, загоном проведено археологічні дослідження на території Любимівського городища, розташованого за 4 км на схід від м. Каховка. На городищі уздовж прибережної смуги, що інтенсивно розмивається водою, і за його межами було розбито три розкопи загальною площею близько 150 м² та розвідувальну траншею. У процесі дослідження пам'ятки відкрито залишки кам'яних споруд, вимостики та 40 господарських ям. Речовий матеріал в основному представлений фрагментами амфор, червоноглиняним, світлоглиняним та червонолаковим столовим посудом, а також сіролощеною і ліпною керамікою рубежу та перших століть н. е.

Найбільший масовий матеріал на городищі, як показали розкопки, — це фрагменти червоноглиняних і світлоглиняних амфор з двостовільними ручками I ст. до н. е.—I ст. н. е.¹ В одній господарській ямі знайдено уламки такої амфори, яку вдалося майже

* У роботі експедиції «Славутич 1» брали участь співробітники Інституту археології АН УРСР: В. М. Зубар (начальник загону), Я. І. Болдін, Я. В. Баран, Л. В. Літвінова, а також співробітники Херсонського музею М. І. Абікулова та М. П. Оленковський. Велику допомогу експедиції подав колектив музею історії м. Каховка.

** У 50-х роках під час спорудження Каховського водоймища у зоні затоплення Інститутом археології АН УРСР проводилися розкопки і розвідки археологічних пам'яток за участю Д. Т. Березовця, Д. І. Бліфельда, М. І. Вязьмітіної, Д. Я. Телегіна, О. Г. Шапошникової та ін.

¹ Зеест Й. Б. Керамическая тара Боспора.—МИА, 1960, № 83, с. 162; Вязьмітіна М. И. Золотая Балка. Кіев, 1962, с. 158—167.

повністю реставрувати (рис. 1, 1). Жителі с. Любимівка передали експедиції фрагментовану червоноглиняну посудину такого типу, знайдену випадково в обриві берега (рис. 1, 2).

Серед столового посуду звертає на себе увагу група сіроглиняної кераміки, що представлена фрагментами мисок, глечиків та горщиків. Усі типи сіроглиняної кераміки добре відомі в Ольвії і, очевидно, як і амфори, ввозилися на городище з цього античного центру. Значний процент кружального столового посуду має, як правило, сліди ремонту і свідчить, що його імпорт не був значним, тому ця кераміка цінувалася населенням городища.

Ліпний посуд характеризується формами, в яких простежуються традиції скіфської кераміки. Крім того, є також посудини нетипових для скіфів форм². Цікава невелика, але виразна група ліпних корчаг з рельєфним врізним орнаментом та фрагмент ліній голівки барана. Ці знахідки пов'язані з впливом на населення Нижнього Дніпра фра-

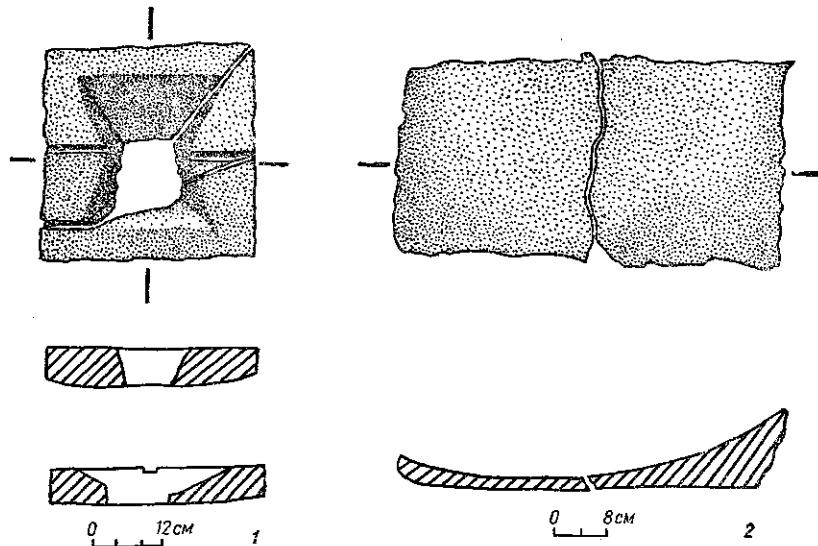

Рис. 2. Ручний млин з розкопок Любимівського городища.

1 — Верхній жорнов-тovкач; 2 — нижній жорнов.

кійських елементів³. На городищі виявлено фрагменти лощених гострореберних мисок, близьких до латенських форм кераміки, що проникала у Подніпров'я, очевидно, разом з представниками гето-фракійських племен. Частину зрізано-конічних мисок, подібних до виробів зарубинецького типу, слід пов'язувати з населенням Середнього Подніпров'я, де аналогічний посуд датується рубежем н. е.⁴

У цілому керамічний комплекс з розкопок Любимівського городища близький до матеріалів, знайдених на Золотобалківському та інших пізньоскіфських городищах Нижнього Дніпра. Він свідчить на користь висновку про те, що у формуванні й розвитку пізньоскіфської культури брали участь різні етнічні компоненти⁵.

Серед найцікавіших знахідок, що дають змогу з'ясувати деякі питання, пов'язані з економікою городища, необхідно відзначити ручний млин елліністичного типу, який зафіксовано у господарській ямі. Млин складається з двох жорен. Верхнє жорно — товкач — мало квадратну форму ($0,38 \times 0,38$ м) і приводилося у рух за допомогою дерев'яного важеля, що кріпився зализним скобами на торцевих стінках і на нижній (робочій) поверхні жорна — товкача (рис. 2, 1). У центрі останнього було воронкоподібне заглиблення для засипки зерна з невеликим отвором овальної форми. Нижнє жорно, яке під час роботи залишалося нерухомим, прямоугульної форми ($0,34—0,39 \times 0,69$ м), робоча поверхня сильно спрадцована (рис. 2, 2). Обидва жорна зроблені з твердого дрібнозернистого граніту. За умовами знахідки цей ручний млин датується I ст. до н. е.—I ст. н. е.

² Погребова Н. Н. Позднескифские городища на Нижнем Днепре. — МИА, 1958, № 64, с. 135, рис. 17.

³ Вязьмитина М. И. Фракийские элементы в культуре населения Нижнего Днепра. — МИА, 1969, № 150, с. 124, рис. 1; с. 125, рис. 2; с. 126, рис. 3.

⁴ Сымонович Э. А. Посуда зарубинецкого типа из Николаевского могильника на Нижнем Днепре. — В кн.: Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы. М., 1978, с. 94—99, рис. 1—2.

⁵ Вязьмитина М. И. Фракийские элементы., с. 134; Вязьмитина М. И. Золотая Балка, с. 126—145.

Аналогічні ручні млини в античному світі набули поширення з VI ст. до н. е. і використовувалися у господарстві населенням грецьких міст Північного Причорномор'я до кінця античної епохи⁶. Вони також добре відомі і на пізньоскіфських городищах Нижнього Дніпра та в Криму⁷, очевидно, запозичені з античних міст Північного Причорномор'я. На Нижньому Дніпрі ці споруди знайдено на Золотобалківському та Знам'янському городищах⁸. На Боспорі, пізньоскіфських пам'ятках Криму і в Подніпров'ї такі млини, як правило, троялються в шарах разом з круглими жорнами, що починають застосовуватись в елліністичного періоду⁹. Зокрема, при дослідженні Любимівського городища у 1951—1962 рр. поруч з розкопом, у якому знайдено описаний млин, відкрито приміщення, де зафіковані жорна круглої форми. Це приміщення Л. Д. Дмитров розглядає як господарський комплекс¹⁰.

Очевидно, під час розкопок 1978 р. теж виявлено аналогічний комплекс для зберігання та переробки зерна. На це вказує значна кількість господарських ям, відкритих на порівняло невеликій території, фрагменти глиняної обмазки їх стінок, а також кілька ручних терочників. Спеціальний аналіз показав, що на уламках ліпної кераміки були відбитки зерен пшениці, вівса, ячменю та жита*. Серед остеологічного матеріалу на городищі переважають кістки бика, які, очевидно, використовувався як головна тяглові тварина в орному землеробстві на Дніпрі**. Наведені дані свідчать, що населення Любимівського городища вирощувало зернові культури, причому зерно зберігалося і перероблялося на борошно безпосередньо на городищі.

В результаті розвідок і охоронних розкопок на Нижньому Дніпрі зібрано цікаві дані, які певною мірою доповнюють відомості про населення пізньоскіфських городищ цього району. У процесі робіт стало очевидно, що розмив берегів водосховища ще не закінчився і загроза дальнішого руйнування археологічних пам'яток може бути ліквідована тільки в результаті проведення широких охоронних заходів на тих об'єктах, які ще не повністю знищенні водою. З метою виконання таких досліджень доцільно створити ряд постійно діючих археологічних експедицій та залучити до цієї справи активістів і членів Товариства охорони пам'яток історії та культури УРСР.

В. М. ЗУБАРЬ, Л. В. ЛІТВИНОВА

Работы экспедиции «Славутич» в 1978 г.

Резюме

В связи с большими строительными работами по сооружению Днепровского каскада гидроэлектростанций на Днепре начался интенсивный размыв берегов, в результате которого значительное количество памятников подверглось полному или частичному разрушению. Для выяснения степени сохранности этих объектов и проведения охранных археологических работ по инициативе секции памятников археологии Украинского общества охраны памятников истории и культуры образована постоянно действующая экспедиция «Славутич», которая в 1978 г. начала работы по берегам Кауховского водохранилища и озера им. В. И. Ленина в Надпорожье.

В настоящей информации дан краткий обзор археологических разведок и охранных раскопок, проведенных на берегах Кауховского водохранилища отрядом «Славутич». В результате разведок обследовано 40 археологических памятников, которые в той или иной степени подверглись разрушению. Охранные раскопки были предприняты на Любимовском городище рубежа и первых веков нашей эры, где открыты строительные остатки и хозяйственные ямы, свидетельствующие об интенсивной жизни на территории городища. В процессе работ на Нижнем Днепре стало очевидно, что процесс размыва берегов еще не закончился и угроза, которая нависла над археологическими памятниками, может быть устранена лишь в результате широких охранных раскопок, в которых активное участие должны принять члены Общества охраны памятников истории и культуры УССР.

⁶ Moritz L. A. Grain-mills and flour in classical antiquity. Oxford, 1958, p. 51; White D. A. Survey of Millstones from Morgantina.—AGA, 1963, vol. 67, N 2, p. 204—205; Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство. М.; Л., 1949, с. 99—100; Гайдукевич В. Ф. Илларат.—МИА, 1958, № 85, с. 88.

⁷ Погребова Н. Н. Позднескифские городища., с. 154, рис. 22; Высотская Т. Н. Поздние скифы в Юго-Западном Крыму. Киев, 1972, с. 165—166.

⁸ Погребова Н. Н. Позднескифские городища., с. 154; Вязьмитина М. И. Золотая Балка, с. 114.

⁹ Зеест И. Б. Киммерийская мукомольная мастерская и зерновое хозяйство Боспора.—КСИИМК, 1950, вып. 33, с. 99; Высотская Т. Н. Поздние скифы, с. 165.

¹⁰ Дмитров Л. Д., Зуц В. Л., Копилов Ф. Б. Любимовське городище рубежу нашої ери.—АП УРСР, 1961, т. 10, с. 83.

* Анализ проведений кандидатом біологічних наук Г. О. Пашкевич.

** Остеологічний матеріал визначений співробітником Інституту археології АН УРСР О. П. Журавльовим.

С. Б. БУЙСЬКИХ

«Актуальні проблеми методики і теорії археології в практиці молодих археологів України і Сербії». Перша науково-практична конференція молодих дослідників України і Сербії (Київ, 24 листопада — 1 грудня 1980 р.)

Коріння дружби народів Радянського Союзу та Югославії сягають у сиву давнину, у той час, коли південнослов'янські землі вели багатовікову боротьбу за національне і соціальне визволення від іноземного гніту. Ця дружба, зігріта полум'ям Великої Жовтневої революції, зміцнила у суворі роки другої світової війни, коли наше народи пліч-о-пліч бились проти фашистських загарбників. Історія закладала підвалини дружби двох братніх народів, сучасність міцно зв'язала їх спільністю ідеалів у боротьбі за мир, прогрес і соціалізм.

Плідне взаємовигідне співробітництво двох країн розвивається дедалі ширше, набуває нових форм, поглиbuється. Одним з його проявів і став науковий і культурний обмін між молодіжними організаціями Української РСР і Соціалістичної Республіки Сербії. Так, вже двічі представники Ради молодих вчених Інституту археології АН УРСР брали участь у роботі молодіжних дослідницьких акцій в Сербії — влітку 1978 р. Л. Л. Залізняк працював на акції «Південна Морава-78», влітку 1980 р. С. Б. Буйських на акції «Ніж-80». А восени 1979 року молоді вчені Інституту приймали у себе активістів Республіканської конференції молодих дослідників Сербії (РК МДС) — Душана Йовановича, Томіслава Стояновича і Сунчию Денич.

Яскравим прикладом подальшої творчої співпраці стала I науково-практична конференція молодих археологів України і Сербії, яка проходила у Києві з 24 листопада по 1 грудня 1980 р. Делегацію РК МДС, яка прибула до Києва на запрошення ЦК ЛКСМ України, очолював співробітник науково-дослідного центру Республіканської конференції Союзу соціалістичної молоді Сербії Браніслав Савич. До делегації входили також активісти Республіканської конференції молодих дослідників Сербії з різних міст Республіки — Міодраг Райкович (Врба), Владико Джокич (Белград), Лильна Крстич (Валево) і Габор Месарош (Суботиця).

До складу української делегації на конференції увійшли активісти Ради молодих вчених Інституту археології АН УРСР С. Б. Буйських, Л. Л. Залізняк, Н. Д. Довженко, Л. А. Черних, В. В. Рубан, Ю. В. Болтрик, К. П. Бунятян, С. Ж. Пустовалов, Р. В. Терпиловський, Р. С. Орлов, К. М. Гупало, М. А. Сагайдак, Ю. В. Павленко.

Перед початком роботи конференції обидві делегації поклали квіти до пам'ятника В. І. Леніну і вінок до могили Невідомого солдата. Вони мали нагоду також зустрітись з першим секретарем ЦК ЛКСМУ А. І. Корніenko, який розповів їм про історію та досвіднення комсомолу республіки.

На відкритті конференції, що відбулося 24 листопада у залі Президії АН УРСР, з привітанням до учасників звернулись секретар ЦК ЛКСМУ В. П. Борзов та заступник директора Інституту археології АН УРСР доктор історичних наук В. Ф. Генінг. На пленарному засіданні було заслушано дві доповіді — «Археологічні дослідження на Україні в 1977—1980 рр., та завдання молодих вчених Республіки на наступну п'ятирічку» (Сергій Буйських, УРСР) та «Археологічні програмні акції як складова частина молодіжних дослідницьких акцій у Сербії, їх цілі, основні підсумки та перспективи розвитку» (Браніслав Савич, СРСР).

На наступних робочих засіданнях, де головували Владико Джокич та Сергій Буйських, молоді українські та сербські колеги обмінялись досвідом роботи, заслухали й обговорили 20 окремих доповідей і повідомлень з питань методики польових археологічних досліджень та теорії археології. Сербські друзі одержали повну уяву про те, над якими проблемами працюють молоді вчені України, образно кажучи одержали великий хронологічний звіз через усю археологію Української РСР. Про це свідчить сама тематика доповідей — «Методика польових досліджень пам'яток кам'яного віку на Україні», «Основні принципи методики розкопок курганів епохи бронзи на півдні України», «Методи і прийоми розкопок поселень епохи бронзи», «Методика соціальної реконструкції давніх суспільств (за матеріалами могильників)», «Курган Огуз та деякі питання методики досліджень скіфських курганів», «Розвідки і розкопки античних пам'яток Нижнього Побужжя», «Методика польових досліджень слов'янських пам'яток», «Наукові підсумки та методика дослідження археологічних пам'яток Давньої Русі», «Питання топографії і стратиграфії археологічних пам'яток України (на прикладі древнього Києва)», «Проблеми хронології і нові методи датування археологічних пам'яток», «Статистичні методи

обробки масового археологічного матеріалу», «Методологічні питання етнічної інтерпретації археологічних культур».

В свою чергу молоді українські археологи одержали ціану наукову інформацію про напрямок роботи і успіхи молодих дослідників Сербії. «Поняття археологічна пам'ятка» та критерії вибору пам'яток для молодіжних дослідницьких акцій», «Методика проведення розвідки археологічного локалітету (на прикладі археологічної акції «Тимок-77»)», «Ступінь значимості та підсумки археологічних досліджень в межах молодіжної дослідницької акції «Південна Морава-78», «Методика розкопок поселення ранньоенолітичної доби біля Малої Печини», «Методика дослідження пам'яток античності (історія вивчення літньої резиденції Костянтина Великого у Медіані)». «Відкриття молодих дослідників кафедри археології Белградського університету Липовиці, Середній Брід, Белярица», «Питання хронології і періодизації археологічних пам'яток Сербії». Ось теми доповідей сербської делегації.

У рамках практичної частини конференції наші шановні гости — молоді дослідники Сербії — відвідали Інститут археології АН УРСР. З його роботою їх ознайомив директор Інституту, доктор історичних наук І. І. Артеменко. Вони відвідали також найбільш визначні історико-архітектурні пам'ятки міста-героя Києва — Києво-Печерський історико-культурний заповідник, де з особливою цікавістю переглянули експозицію Музею історичних коштовностей, Кирилівську та Андріївську церкви, Софійський заповідник. Гости ознайомилися також з експозицією Археологічного музею АН УРСР, зустрілись з студентами Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, які розповіли їм про діяльність студентських наукових товариств. Вони мали змогу також ознайомитись з діяльністю Республіканської станції юних техніків та київського Палацу пioneriv та школярів ім. М. Островського, де, зокрема, вони були присутні на засіданні гуртка юних археологів.

Підбиваючи підсумки проведення конференції, молоді вчені України та Сербії намітили конкретні заходи майбутнього співробітництва. Матеріали конференції знайдуть відображення у збірнику наукових праць молодих археологів двох братніх країн. Вони й надалі будуть обмінюватись науковою літературою, делегаціями, нагромадженим досвідом роботи. Планується також проведення сумісної радянсько-югославської молодіжної археологічної експедиції на Україні влітку 1981 р. Виступаючи на закритій конференції, керівники делегацій С. Буйських та Б. Савич, а також старший референт Комітету молодіжних організацій УРСР І. О. Беттяр підkreślili неабияку плідність і цінність проведення цього заходу. Конференція продемонструвала високий рівень підготовки молодих дослідників України і Сербії, їх бажання по-новому вирішувати складні питання сучасної археологічної науки.

Особливу урочистість конференції додавало те, що саме у ті дні, коли вона проходила, народи дружньої Югославії, а разом з ними й народи Радянського Союзу відмічали 35-у роковину від дня проголошення СФРЮ. Перша конференція молодих дослідників України та Сербії пройшла напрочуд організовано і сердечно, що, в свою чергу, служить чіткою гарантією подальшого плідного співробітництва молодих вчених двох братніх країн.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АО** — Археологические открытия
АІП УРСР — Археологічні пам'ятки УРСР
АС — Археологический съезд
АСГЭ — Археологический сборник Гос. Эрмитажа
ВДИ — Вестник древней истории
ВИ — Вестник истории
ГАИМК — Государственная академия истории материальной культуры
ГИМ — Государственный исторический музей. Москва
ДІМ — Державний історичний музей. Москва
ДП — Древности Приднепровья. Собрание Б. Н. и В. И. Ханенко
ДХМ — Державний Херсонеський музей
ЗОАО — Записки Одесского археологического общества
ЗОРСА — Записки Отделения русской и славянской археологии русского археологического общества
ЗРАО — Записки Русского археологического общества
ИАК — Известия Археологической комиссии
ИЖ — Исторический журнал
ІА АН УРСР — Інститут археології АН УРСР
КДІМ — Київський державний історичний музей
КСІА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСІА АН УССР — Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР
МАСП — Материалы по истории Северного Причерноморья
МДАПВ — Матеріали і дослідження по археології Прикарпаття та Волині
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
МОИП — Московское общество испытателей природы
ОАК — Отчет Археологической комиссии
НА ІА АН УРСР — Науковий архів Інституту археології АН УРСР
НИИЯЛИЭ Морд. — Научно-исследовательский институт языка, литературы, истории и этнографии Мордовской АССР
АССР — Советская археология
СА — Свод археологических источников
САИ — Слов'яно-руські старожитності
СРС — Сообщения Херсонесского музея
СХМ — Советская этнография
СЭ — AB-S
— Acta Baltico-Slavica. Bialystok
AGA — American Gornal of Archeology
BJV — Berliner Jahrbuch fur Vor-und Fruhgeschichte.
CSAB — Congressus Secundus Arhaeologorum Balticorum
ESA — Eurasia Septentrionalis Antiqua. Helsinki
LAA — Lietuvos archeologijos atlasas. Vilnius
LLM — Lietuvos Liaudies menas. Senoves Lietuviu papuosalai. Vilnius
MSiW — Materiały Starożytne i wczesnosredniowieczne
RB — Rocznik Białostocki
RO — Rocznik Olsztyński
SMYA — Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja. Helsingfors
SPOG — Schriften Physikalisch-Oeconomischen Gesellschaft. Konigsberg
WA — Wiadomosci Archeologiczne. Warszawa
VDKMM — Vitoauto Didžiojo Kulturos Muzejas Melrastis. Kaunas

ЗМІСТ

Статті

Данилова Є. І., Шиденко В. А., Дяченко В. Д., Сегеда С. П. Нестор-літописець — антропологічна характеристика	3
Гороховський Е. Л. Підковоподібні фібули Середнього Подніпров'я з вімчастою емаллю	16
Журко О. І. Черняхівські житла на Середньому Дністрі	36
Сорочан С. Б. (Харків) Про так звані рубчасті світильники з Херсонеса	43
Белан Н. Г. Fauna Трахтемирівського городища	50
Ричков М. О. Про зображення «ступнів ніг» на антропоморфних стелах доби раннього металу	64
Післарій І. О. (Ворошиловград) Про ткацтво в добу міді — бронзи та раннього заліза	70
 Публікації та повідомлення	
Григор'єва Г. В., Акісюткін М. К. (Ленінград) Пізньопалеолітичний комплекс стоянки Стінка I	82
Михайлів Б. Д. (Мелітополь) Пізньопалеолітичне місцевезнаходження на р. Молочна	90
Дворянінов С. О. (Одеса) Поселення культури лінійно-стрічкової кераміки Майнова Балка на Одещині	93
Кондукторова Т. С. (Москва) Антропологічний тип людей липицької культури	96
Тоцька І. Ф. Нові дослідження підлоги Софії Київської	99
Якубовський В. І. (м. Хмельницький) Археологічна розвідка басейну р. Бужок на Хмельниччині	103
 Охорона археологічних пам'яток	
Зубар В. М., Літвінова Л. В. Роботи експедиції «Славутич» у 1978 р.	110
 Хроніка	
Буйських С. Б. «Актуальні проблеми методики і теорії археології в практиці молодих археологів України і Сербії». Перша науково-практична конференція молодих дослідників України і Сербії (Київ, 24 листопада — 1 грудня 1980 р.)	113
Список скорочень	115

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

Данилова Е. И., Шиденко В. А., Даценко В. Д., Сегеда С. П. Нестор-летописец — антропологическая характеристика	3
Гороховский Е. Л. Подковообразные фибулы Среднего Поднепровья с выемчатой эмалью	16
Журко А. И. Черняховские жилища на Среднем Днестре	36
Сорочан С. Б. (Харьков) О так называемых рубчастых светильниках из Херсонеса	43
Белан Н. Г. Фауна Трахтемировского городища	50
Рычков Н. А. Об изображениях «ступней ног» на антропоморфных стелах эпохи раннего металла	64
Пислярий И. А. (Ворошиловград) О ткачестве в эпоху меди — бронзы и раннего железа	70

Публикации и сообщения

Григорьева Г. В., Анисюткин Н. К. (Ленинград) Позднепалеолитический комплекс стоянки Стинка I	82
Михайлов Б. Д. (Мелитополь) Позднепалеолитическое местонахождение на р. Молочная	90
Дворянинов С. А. (Одесса) Поселение культуры линейно-ленточной керамики Майнова Балка на Одесчине	93
Кондукторова Т. С. (Москва) Антропологический тип людей липицкой культуры	96
Тоцкая И. Ф. Новые исследования полов Софии Киевской	99
Якубовский В. И. (Хмельницкий) Археологическая разведка бассейна р. Бужок на Хмельниччине	103

Охрана археологических памятников

Зубарь В. М., Литвинова Л. В. Работы экспедиции «Славутич» в 1978 г.	110
--	-----

Хроника

Буйских С. В. «Актуальные проблемы методики и теории археологии в практике молодых археологов Украины и Сербии». Первая научно-практическая конференция молодых исследователей Украины и Сербии (Киев, 24 ноября — 1 декабря 1980 г.)	113
---	-----

Список сокращений	115
-----------------------------	-----

Академия наук Украинской ССР
Институт археологии

Украинское общество охраны
памятников истории и культуры

АРХЕОЛОГИЯ

Республиканский межведомственный сборник

Основан в 1971 г.

38

(На украинском языке)

Затверджено до друку вченого радою
Інституту археології АН УРСР

Редактор А. О. Золотарьова. Художній редактор С. П. Квітка. Техніч-
ний редактор Г. Р. Боднер. Коректори О. О. Ісаєва, Е. Я. Белокопито-
ва, В. М. Божок.

Інформ. бланк № 4383

Здано до набору 20.05.81. Підп. до друку 24.03.82. бФ 00637. Формат
70x108/16. Папір друк. № 1. Літ. гарн. Вис. друк. Ум. друк. арк. 10,5.
Ум. фарбо-відб. 10,8. Обл.-вид. арк. 10,89. Тираж 1000 пр. Зам. I—II50.
Ціна 1 крб. 60 коп.

Видавництво «Наукова думка». 252601, Київ, МСП, Репіна, 3.

Віддруковано з матриць Головного підприємства республіканського
виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР,
252057, Київ, вул. Довженка, 3 в обласній книжковій друкарні, 29000
Львів, вул. Стефаника, 11. Зам. 3398.

У видавництві «Наукова думка»
в 1982 р. вийде в світ книга:

Археологія: Респ. міжвід. зб. Вип. 40. 10 арк. 1 крб. 50 к.

Вміщено теоретичні й узагальнюючі статті з питань стародавньої історії та археології України, які хронологічно охоплюють період від кам'яного віку до середньовіччя. Дані повідомлення про нові відкриття на території УРСР і дослідження окремих культур, критику і бібліографію, матеріали про охорону археологічних пам'яток. Для археологів, істориків, працівників музеїв, викладачів та студентів історичних факультетів.

Попередні замовлення на цю книгу приймають усі магазини книготоргів, споживчої кооперації, магазини «Книга—поштою» і «Академкнига». Просимо також користуватися послугами магазинів — опорних пунктів нашого видавництва: Будинку книги — магазину № 200 (340048, Донецьк-48, вул. Артема, 147а), магазину «Книжковий світ» (310003, Харків-3, пл. Радянської України, 2/2), магазину видавництва «Наукова думка» (252001, Київ-1, вул. Кірова, 4), який надсилає книги іногороднім замовникам післяплатою.

«НАУКОВА ДУМКА»